

АРХЕОЛОГІЯ

23*1977

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Розрахована на археологів, істориків, працівників музеїв, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*,
С. М. Бібіков, *Ю. М. Захарук*, *П. О. Кашишковський*, *С. Д. Крижицький*, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Н. С. Руденко* (відповідальний секретар),
О. Л. Стеценко, *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черній*,
Б. А. Шрамко.

Редакція історичної та археологічної літератури

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРИЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

23

КИЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1977

Г. І. СМИРНОВА

**Щодо поховального характеру
ранньоскіфських пам'яток поблизу сіл Долиняни,
Новосілки, Білоусівки**

Археологічні дослідження останніх років на Буковині дають можливість поставити питання про нові типи пам'яток скіфського часу. Поряд з селищами, городищами та курганними могильниками, загальновідомими для скіфських старожитностей, відкрито такий вид пам'яток, як крематорії¹. Висловлено думку щодо культового характеру деяких підкурганних споруд, що входять до складу курганних могильників². Йдеться про три кургани, дослідженні Б. О. Тимошуком поблизу сіл Новосілки Кіцманського р-ну, Круглик Хотинського р-ну та Білоусівки Сокирянського р-ну, а також про один з чотирьох (№ 2), розкопаних нами поблизу с. Долиняни Хотинського р-ну.

Підставою для інтерпретації цих пам'яток як святилищ, пов'язаних з поховальним ритуалом, є те, що під насипом виявлено кромлех з площею (жертвовим місцем) у центрі. Площадка обмежена рівчаками та ритуальними ямками, облицьованими зсередини каменем. Кальциновані або необпалені кістки людей, уламки кісток тварин, фрагменти однієї або кількох посудин, окрім речові знахідки, сліди вогнищ, тобто все те, що в різних сполученнях виявлено на центральній площині і у так званих ритуальних ямах, пов'язується з жертвовими обрядами, які відбувалися тут для освячення кладовища перед похованням вождів племені.

На жаль, культові атрибуції цих пам'яток не передувала їх наукова публікація. У нашому розпорядженні є далеко не повна характеристика досліджених Б. О. Тимошуком підкурганних споруд і лише один схематичний план, надрукований у науково-популярному журналі³. Тому, розглядаючи питання про атрибуцію вказаних курганів, доводиться користуватися обмеженим колом джерел, враховуючи усні повідомлення Б. О. Тимошуком, що розкопані ним об'єкти ідентичні з нашими.

Особливе значення мають матеріали повністю розкопаного курганного могильника поблизу с. Долиняни, куди входить і курган № 2. Б. О. Тимошук вважає, що останній належить до категорії святилищ. Не погоджуючись з його точкою зору, пропонуємо більш-менш докладну характеристику дослідженого в с. Долиняни могильника, зокрема кургану № 2.

Перший курган було розкопано у 1964 р.⁴ в уроч. Могилки. Розкопки могильника тривали протягом 1970 р. і закінчилися тільки у 1972 р., коли було досліджено останній, четвертий курган⁵.

Курган № 2 найбільший в цій групі. Діаметр насипу близько 20 м, висота — 0,7—0,75 м. Він складався з чорнозему, який підстеляв темний суглинок; нижче його по краях насипу під кромлехом просіежувався викид світло-жовтої глини (рис. 1). На різних рівнях знайдено багато каміння, яке на межі переходу чорнозему у суглинок утворювало єдиний горизонт. У давнину з цього каміння було зроблено суцільний кам'яний «щит», пізніше зруйнований грабіжницькою ямою. У розрізі бровок яма чітко окреслювалась зверху і зникала в основі насипі.

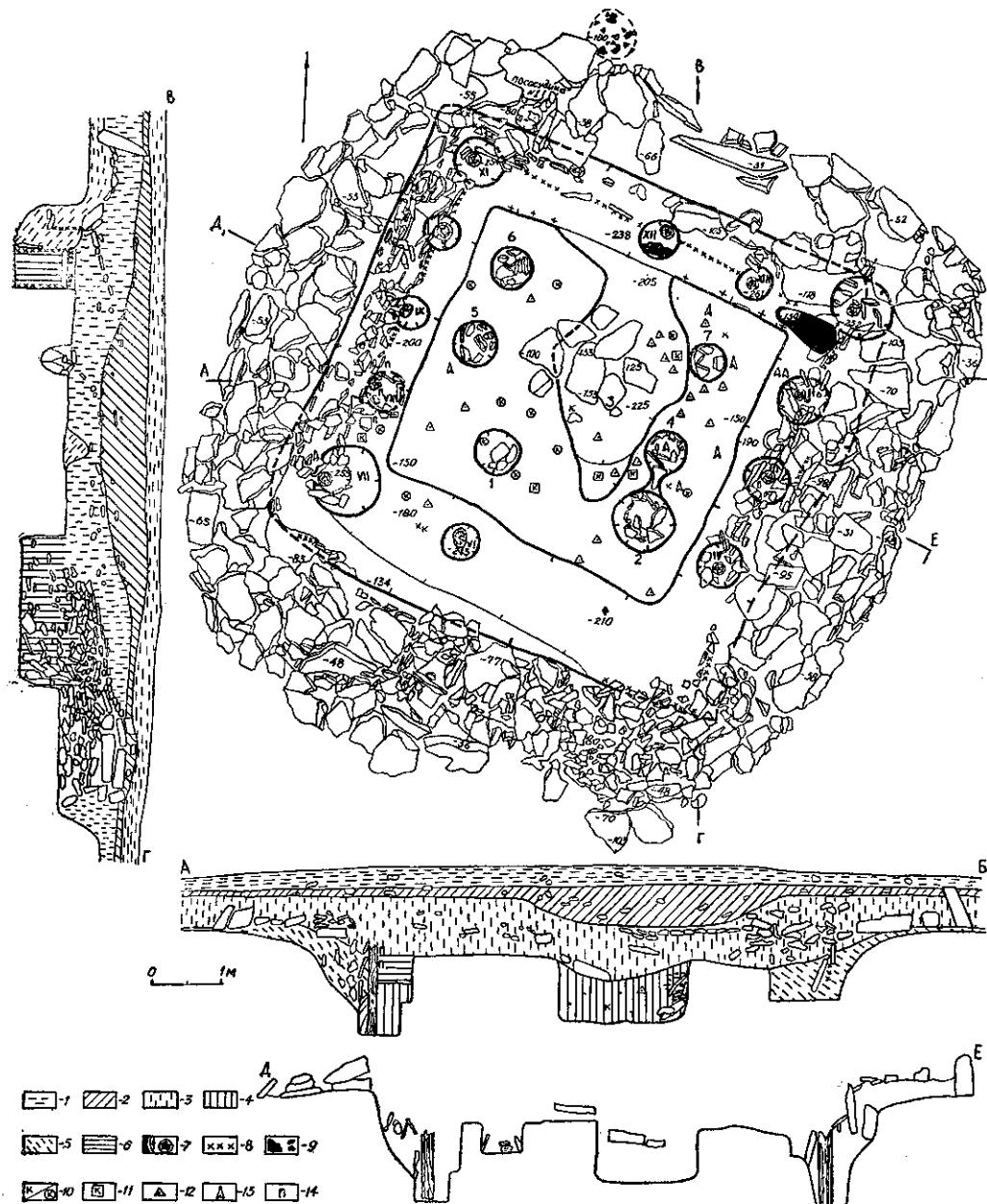

Рис. 1. План та розрізи кургану № 2 поблизу с. Долиняни:

1 — орній шар; 2 — чорнозем; 3 — темний суглинок; 4 — темний вологий суглинок; 5 — викид;
6 — перегінь; 7 — дерево; 8 — сліди дерева; 9 — вугілля; 10 — кістки людини і кальциновані кістки;
11 — кістки тварин; 12 — уламки посуду; 13 — наконечники стріл; 14 — пластинки панцира.

зонтальної підчистки її контури не простежувались через велику кількість каменів.

Кам'яна огорожа, виявлена під насипом, в плані чотирикутна, з незначним відхиленням орієнтована кутами по сторонах світу. Її розміри — 10,6×10 м, ширина кам'яного оточення — від 1,6 до 2,4 м, найбільша висота — 0,8—0,9 м. Огорожу утворювали великі плити, поставлені вертикально у кілька рядів на ребро. Найбільшими були ті, що розташовувались по зовнішньому краю кромлеха. Характер кладки скрізь одинаковий,

Рис. 2. Стовпова яма з кам'яним облицюванням.

за винятком південного кутка, де огорожа складалася з плит, горизонтально покладених одна на одну (рис. 1).

Для кромлеха притаманний одинаковий рівень основи плит — 0,93—1,05 м (крім південного кутка). Під південний куток огорожі заходить край рівчака, який на цій ділянці засипаний (чи, може, закладений) камінням.

Внутрішня сторона деяких плит має сліди дії вогню. Але залишків вогнищ під кромлехом не виявлено. Лише за огорожею, поблизу північного кутка, зафіксовано невелике скupчення обпаленої глини і вугілля разом із уламками горщика, більшість яких знайдено по той бік кромлеха.

У центрі огорожі на глибині 1,4 м виявлено контури великої ями неправильних обрисів (№ 3) і шість невеликих округлих плям (на плані № 1, 2, 4—7), згрупованих у два ряди по боках від неї. Округлі ями, діаметром 55—70 см, облицьовані, за винятком першої, кам'яними плитами (рис. 2). У деяких з них простежені залишки трухлявого дерева від вертикально поставлених стовпів, для яких призначалися всі ці ямки. Це підтверджується не лише слідами дерева, але й наявністю стовпів, що добре збереглися у бокових ямках (№ I—XIII) з аналогічною кладкою зсередини. Кам'яне облицювання являє собою кріплення для дерев'яних стовпів.

Призначення ями № 3 не з'ясовано. Вона має незвичайну для могил форму неправильного овалу і невелику приступку з південного боку. Стінки її прямовисні, дно рівне з невеликим підвищенням біля північного краю, де яма з'єднувалася з північним рівчаком. Її розміри — 1,9×3 м, глибина — 0,85 м. Заповнення складається з темного вологого суглинку, де траплялись окремі вуглинки, рідкі вкраплення кальцинованих кісток і фрагмент чорнолощеної урни, уламки якої знайдено також на різних ділянках огороженої площацки. Можливо, це заглиблення є продовженням грабіжницької ями. По краях плоскої чотирикутної площацки з шістьома ямками від центральних стовпів (№ 1, 2, 4—7) та ямою № 3 на тому самому рівні розкрито чотири з'єднаних кутами рівчаки завширшки 1,3 м, завглибшки 0,5—0,9 м. Тут виявлено 12 ям від бічних стовпів

(I—IV; VI—XIII) та залишки стін камери, спорудженої з внутрішнього боку кам'яної огорожі.

Рівчаки фіксують основу стін чотирикутної поховальної споруди з дерева і каменю. Конструктивні деталі стін найкраще простежуються у східному та західному рівчаках. По їх поздовжній осі виявлено п'ять однакових круглих ям, у тому числі кутові, обкладені кам'яними плитами.

Рис. 3. Частини залізного панцира (1) і посуд з кургану № 2 (2, 3).

У всіх бокових ямках виявлено нижню частину дерев'яних стовпів заввишки від 1 до 1,3 м. Цікаво, що вони розташовані на однаковій відстані один від одного (70—75 см) і утворюють симетричні ряди разом з центральними ямами.

Між стовпами по тій же поздовжній осі наявні залишки стін у вигляді трухлявого дерева та кам'яних плит. Подекуди добре збереглися конструктивні деталі. Дерев'яні дошки, горизонтально укладені між стовпами, зовні й зсередини укріплювались камінням, що добре помітно у східному рівчаку, де вони затиснуті між каменями (рис. 1, розрізи «А — Б», «Д — Е»).

Північна стінка склепу мала таку саму конструкцію. Але тут виявлено тільки два проміжних стовпи (XII—XIII), причому відповідних їм на

протилежному боці не було. У південному рівчаку знайдено тільки один проміжний стовп (VI) без залишків стін вздовж центральної лінії рівчака. Цілком очевидно, що південна стінка склепу конструктивно відрізняється від трьох інших. Відмінний характер кладки у південному кутку огорожі і відсутність кутового стовпа дають можливість припустити, що тут огорожу (а, мабуть, і стінку склепу) було розібрано і потім закладено. Імовірно, це пов'язано з впускним похованням дитини, необпалені кістки якої знайдено в камері поряд з кальцинованими кістками.

Таким чином, всередині чотирикутної кам'яної огорожі, на площі близько 100 м² виявлено фундамент монументальної чотирикутної споруди з каменю і дерева, розмірами близько 49 м². Вона складається з чотирьох глибоких рівчаків і встановлених вздовж них 12 дерев'яних стовпів. Більшість їх в основі укріплено кам'яними плитами. Як уже згадувалось, є сліди облицювання стін камери у вигляді горизонтально поставлених дощок, закріплених каменями. Крім бічних стовпів, всередині гробниці містилося шість центральних, між якими виявлено велику й глибоку яму. 18 бічних і центральних стовпів підтримували покрівлю склепу, що являла собою дерев'яний настил, перекритий каменем. Однак дерев'яні частини настилу не збереглися.

У заповненні камери на глибині 0,9—1,4 м знайдено уламки чорнолощеної урни, наконечники стріл, залишки дитячого кістяка, коня, а також вкраплення кальцинованих кісток та вуглинок (рис. 3, 3; 4). Найбільше скучення вугілля від згорілого на місці дерева разом з обпаленим камінням виявлено у східному кутку камери. Більшість речових знахідок сконцентровано у східній половині камери. У південно-західній частині склепу в основі бокового стовпа (VIII) знайдено близько 150 платівок та їх уламків від залізного лускатого панцира, який висів раніше на стовпі (рис. 3, 1). Можливо, що наконечники стріл, знайдені у ямі № 4, зберігались у сагайдаку, який теж висів тут на стовпі.

Факт повного спустошення гробниці незаперечний. Найімовірніше, грабіжники проникли сюди до заповнення її землею, бо тільки у вільній від завалу камері можна було розкидати кістки та інвентар.

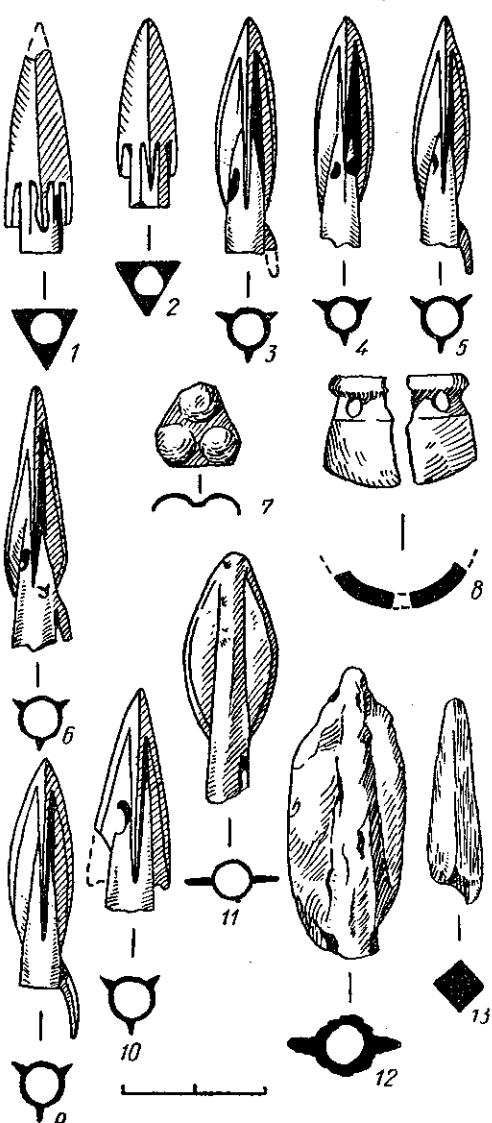

Рис. 4. Інвентар з кургану № 2:

1—6, 9—11 — бронзові наконечники стріл; 7 — золота бляшка; 8, 13 — вироби з кісток; 12 — залізний наконечник стріли.

За влаштуванням поховальної камери курган № 2 виявився най-складнішим. Камери третього та четвертого курганів повторюють планування другого, але мають простішу конструкцію. Наприклад, всередині кам'яної споруди кургану № 3 виявлено сліди гробниці у вигляді дванадцяти ям від опорних бічних стовпів, що утворюють чотирикутник розмірами $4,1 \times 4,2$ м. У його систему, крім восьми ям (I—II, IV—X), у яких в структурі заповнення чітко окреслювались обриси стовпів і були знайдені їх зотлілі залишки, ще входять чотири великих заглиблення (№ 1—4). За розмірами і характером знахідок вони були не тільки стовповими (рис. 5). Наявність у них вугілля, окремих вкраплень кальцинованих кісток і фрагментів кераміки свідчить про їх зв'язок з похованням ритуалом.

Інвентар, який залишився після грабіжників у камері кургану № 3, складається з миски, двох урн (типу віланова) та 11 панцирних платівок, аналогічних знайденим у кургані № 2.

Під насипом кургану № 4 дев'ять однакових ям розміщено послідовно, утворюючи чотирикутник ($3,4 \times 4,6$ м) з симетричними парами ям по боках. Наявність дерев'яних стовпів чітко зафіксовано, тому з впевненістю можна говорити про існування тут споруди стовпової конструкції.

Камера була пуста, якщо не рахувати кількох знахідок — наконечника стріли, залізних вудил, ножа і окремих фрагментів двох посудин, належних до супровідного інвентаря кремованого дорослого. У північно-східному кутку камери кургану № 4 під кам'яною закладкою відкрито непорушене впускне поховання дитини, де знайдено бурштинову намистину.

Внаслідок пограбування курганів не можна повною мірою відтворити усі деталі похованального обряду і скласти вичерпне уявлення про набір супровідного інвентаря. У трьох курганах (№ 2, 3, 4) основні поховання кремовані, причому в усіх випадках небіжчиків спалено за межами кладовища. В насипу № 1 основне поховання являє собою трупопокладення; в інших курганах так само поховано й дітей. Предмети оздоблення і спорядження коня, окрім прикраси, глиняний посуд, що знайдено в похованнях, утворюють набір, характерний для пам'яток скіфського часу (VI—початок V ст. до н. е.) Середнього Подністров'я⁶.

Для характеристики похованальних споруд матеріалів здобуто більше. Загальною рисою могильника є широке використання каменю для влаштування насипу і похованального комплексу, який складався з склепу, обнесеного у двох курганах огорожею. Поряд з каменем використовувалось і дерево. Загальні риси простежуються і в плануванні камер: усі могильні ями та склепи мають чотирикутну форму і аналогічну орієнтацію.

Схожість похованальних камер і набору знахідок у трьох останніх курганах дає підставу вважати їх однотиповими пам'ятками. Отже, якщо слідом за Б. О. Тимошуком визнати культову належність кургану № 2, то так само слід інтерпретувати і кургани № 3 та 4. Але наявність трьох святилищ у межах одного могильника, де тільки в кургані № 1 наявні поховання, факт незрозумілий.

Слід зауважити, що деякі ознаки підкурганних споруд, перелічені Б. О. Тимошуком як особливості так званих святилищ, простежуються у некрополі поблизу с. Долиняни. Добре збережені дерев'яні і кам'яні конструкції камер у цьому могильнику визначають призначення рівчаків і округлих невеликих ям з кам'яним облицюванням. Рівчаки, що оточують чотирикутну площину, є заглибленими для фундаментів стін склепу, а ями з кладкою — заглибленими для стовпів. Центральна площаадка правила за підлогу камери. Щодо набору знахідок, то він має суто похованальний характер і, як зазначалося вище, звичайний для скіфських курганних комплексів Західного Поділля, тому немає підстав пов'язувати ці речі з жертвовими обрядами.

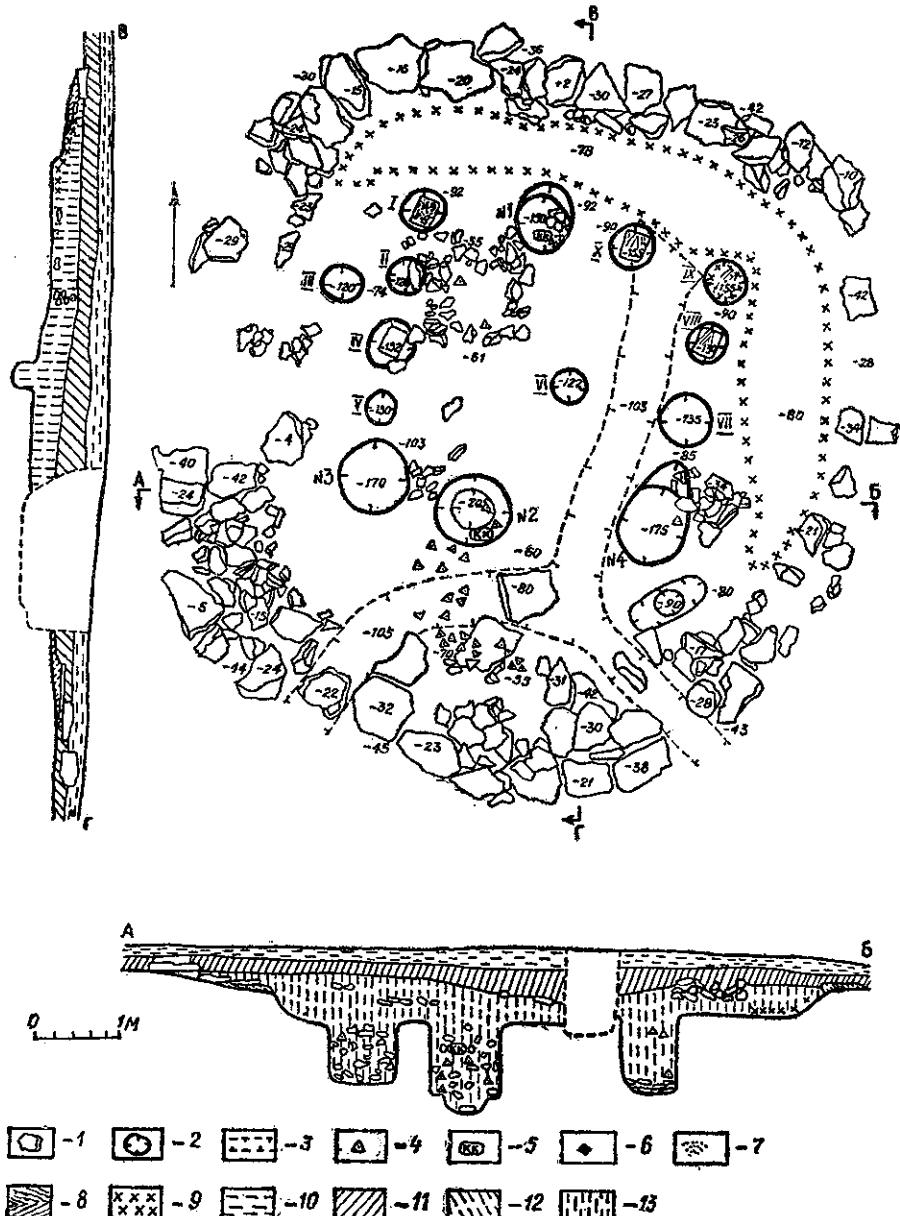

Рис. 5. План та розрізи кургану № 3 поблизу с. Долиняни:

1 — каміння; 2 — ями; 3 — окоп; 4 — уламки посуду; 5 — кальциновані кістки; 6 — вугілля; 7 — попел; 8 — залишки дерева; 9 — межі білого окису; 10 — орний шар; 11 — чорнозем; 12 — викид; 13 — темний суглинок.

Кургани поблизу с. Долиняни і подібні конструкції в курганах у районі сіл Новосілки і Білоусівки за деякими прийомами спорудження поховальних камер і за ритуалом в цілому близькі до пам'яток Західного Поділля. Найближчими у конструктивному відношенні є споруди з дерева і каменю у курганах Братищев V і VI, Шидлівці I і Ладичин I⁷. Т. Сулімірський, який не мав сумніву щодо поховального характеру цих пам'яток, припускає ритуальне призначення облицьованих камінням ям. Відсутність у них залишків дерева не давала йому можливості розглядати їх як стовпові⁸. Пізніше до висновків Т. Сулімірського приєдналась А. І. Мелюкова⁹. У світлі останніх досліджень

курганів поблизу с. Долиняни помилковість культової інтерпретації ям з кам'яним облицюванням стає очевидною.

Якщо простежити порядок розміщення таких ям у насипах західно-подільських курганів, то виявляється, що вони розташовуються або по кутах чотирикутних поховальних споруд, або по овалу. За аналогією з долинянськими можна твердити, що стовпи входили до конструкції склепів. Правда, у деяких могилах відсутнє системне розташування ям. Але слід враховувати, що насипи курганів, досліджених на території Західного Поділля, не завжди розкривались повністю, а методика їх розкопок була не досконалою. Тому частина симетричних ям могла залишитись не виявленою, тим більше, що іноді такі непарні ями знайдено по кутах поховальних споруд (Братишів II і V) або біля їх стін (Ладичин II)¹⁰. Отже, можна припустити існування у давнину ям від стовпів, непомічених під час розкопок.

Виходячи з наведеного вище, мабуть не всі поодинокі ями мали стовпове призначення, але більшість облицьованих каменями, а також близьких до них необлицьованих ям були заглибленнями для стовпів, які утворювали каркас поховальної камери.

Наведені нами дані на користь поховального характеру розглянутих пам'яток достатні для того, щоб заперечити культову інтерпретацію цих об'єктів (за Б. О. Тимошуком). Ідея про існування у землеробів Середнього Подністров'я скіфського часу осobilivих культових місць в межах могильників в конкретному випадку не знаходить підтвердження, оскільки не можна вважати такими спорудами підкурганні пам'ятки ускладненої конструкції поблизу сіл Новоселки, Білоусівці, Долиняни.

¹ Смирнова Г. И. Отчет о работе Западноукраинской экспедиции 1964 г.—НА IA АН УРСР; Тимошук Б. О. Північна Буковина—земля слов'янська. Ужгород, 1969, с. 34—36.

² Тимошук Б. О. Північна Буковина..., с. 34—36; Тимошук Б. О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області (конспект лекцій). Чернівці, 1970, с. 21—22.

³ Ключевий Б. Під покровом стародавніх курганів.—«Людина і світ», № 6, 1965, с. 38—39.

⁴ Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине.—АСГЭ, вып. 10, 1968, с. 23.

⁵ Смирнова Г. И. Курганы скифского времени у с. Долиняны в Днестровском Приворежье.—Тези пленарних і секційних доповідей. XV Наукова конференція Інституту археології. Одеса, 1972, с. 179—182; Смирнова Г. И. Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны.—АСГЭ, вып. 18, 1977.

⁶ Sulimirski T. Scytwie na zachodniem Podolu. Lwów, 1936, s. 105—114; Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья.—МИА, № 64, 1958, с. 41—42.

⁷ Sulimirski T. Ibid., s. 55—62, г. 11, 12; s. 74—76, г. 15; s. 85—87, г. 22.

⁸ Sulimirski T. Ibid., s. 7—8.

⁹ Мелюкова А. И. Вказ. праця, с. 41.

¹⁰ Sulimirski T. Ibid., s. 48—50, г. 8; s. 55—58, г. 11; s. 87—88, г. 23.

Г. И. СМИРНОВА

К вопросу о погребальном характере раннескифских памятников у сел Долиняны, Новоселки, Белоусовка

Резюме

В статье рассматриваются отдельные архаические курганы скифского времени на территории Буковины, исследование которых имеет большое значение для понимания процессов, происходивших в западных районах распространения земледельческой скифской культуры. Подкурганные сооружения автор интерпретирует как склепы столбовой конструкции, в устройстве которых использовалось большое количество камня и дерева. На основании детального их изучения сделан вывод о том, что эти памятники не являются святилищами (как считает Б. А. Тимошук), а представляют собой погребальные сооружения.

С. С. БЕЗСОНОВА

Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи

Приводом до написання даної статі є звернення до однієї з пам'яток пізнього скіфського звіриного стилю — кінського налобника з Вовківецького кургану¹. Налобник відомий у літературі понад 70 років, однак досі йому не було приділено належної уваги, на яку він заслуговує. Налобник знайдено під час розкопок О. С. Мазаракі у 1897 р. поблизу с. Вовківці у

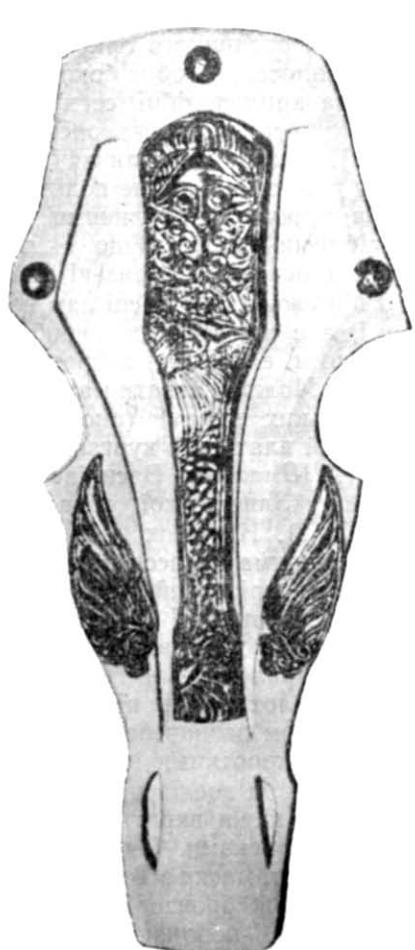

Рис. 1. Золотий налобник з Вовківецького кургану.

Рис. 2. Деталь золотого налобника з Вовківецького кургану.

Посуллі, у багатому чоловічому похованні другої половини IV ст. до н. е. До похованального комплексу входили золоті прикраси від двох вуздечок, одежі, бойовий пояс, зброя, навершя, срібна булава тощо². Налобник (рис. 1) виготовлено з тонкої пластини низькопробного золота*. Завдовжки він 38 см, що незвичайно для виробів подібного роду, які не перевищують, як правило, 25 см; ширина верхньої частини — 8 см. Платівка по

* Зберігається у Музеї історичних коштовностей УРСР. Автор висловлює подяку співробітникам музею О. Д. Ганіній, О. В. Старченко та І. Ю. Мурашову за консультації і допомогу.

боках має невисокі закраїни з маленькими отворами для цвяхів, якими вона прикріплювалась до дерев'яної основи. Посередині проходить розлом. Налобник доповнено нашічниками у формі крил із стилізованими звір'ячими мордами в основі і прикрасою, до складу якої входили три золоті круглі бляшки і 22 золоті трубчасті пронизки.

Платівка (рис. 1;2) за формою нагадує стилізовану рибу. Верхня, ширша її частина зайнита фронтальним зображенням голови або маски

з великими очима, довгим носом, стилізованим волоссям у вигляді паралельних відростків, направлених до центру, і бородою, яка складається з крупних спіралеподібних і S-подібних завитків, подібних до рослинного орнаменту. Нижче волосся, по обох боках чола є два крилоподібні сегменти, вкриті паралельними рисками (вуха?). В цілому обличчя має форму ромба, який наоч поділено на два трикутники великими дугоподібними бровами, що відходять від перенісся. Близькі аналогії цій своєрідній масці нам невідомі, але на золотих виробах IV ст. до н. е. є схожі зображення левів. Можна назвати маску на солохинських піхвах³ (рис. 3, 1), на золотій платівці з кургану № 1 біля с. Шмальки Василівського району Запорізької області* (рис. 3, 2). На обох масках — стояче сторчма волосся, мигдалеподібний розріз очей, дугоподібні брови, трикутної форми лоб, по боках якого два сегменти, вкриті паралельними рисками. Лише на солохинських піхвах грифа над лобом позначена спіралеподібними короткими завитками, як і борода на вовківецькому налобнику, а щоки вкриті горизонтальними рисками. Ім близькі ажурні золоті маски з Товстої Могили, а також бронзова бляха з кургану № 401 поблизу с. Журовська**.

Рис. 3. Зображення лев'ячих голів:

1—з Солохи; 2—з кургану № 1 поблизу с. Шмальки.

ка⁴. Дуже стилізовану маску вміщено на кінці піхов з Куль-Оби — та сама форма трикутного чола з вертикальною «гривою», стирчащи вуса⁵. Стилізованішими є трикутної форми маски на ритоні з Гайманової Могили**.

Особливо цікаві розміщення подібних масок левів на кінських наїсниках з Огуза, Чортомлика, Товстої Могили, Олександрополя і Чмирьової Могили⁶. Над масками розміщено скульптурні голівки хижаків, що нагадують собак, з короткими мордами і настовбурченими вухами. Всі згадані типи масок можна вважати антропоморфізованими зображен-

* НА ІА АН УРСР, № 1974/10. Автор висловлює подяку В. І. Бідзілі за дозвіл опубліковати знахідку.

** НА ІА АН УРСР, № 1969—70/37.

нями лев'ячих голів. Подібні прийоми стилізації використані й при зображені маски на вовківецькій пластині; однак на ній більше людських рис (борода і великі круглі очі), але гострі звірячі вуха не дозволяють вважати її за людську. Ймовірно, це зображення людини-звіра, образа досить популярного як у передньоазіатському, так і в іранському мистецтві⁷, зокрема у скіфо-сакських племен; звіropодібні герой на келермеському дзеркалі⁸; золоті платівки із зображенням сатироподібних істот із скіфо-меотських поховань V—IV ст. до н. е.⁹; маски людино-звірів з алтайських курганів¹⁰. Навіть, якщо припустити, що у нашій масці переважають звірячі риси (бороди є і в зображеннях левів), то й у цьому випадку антропоморфна маска лева може зображати героя в його звірячій іпостасі. Відомо, що епічні й міфологічні герой не тільки мають у зовнішньому вигляді чимало звірячих рис, але й здатні перетворюватися на тварин¹¹. Таке походження має, наприклад, лев'яча шкура і «лев'ячий шолом» на голові Геракла; шкура на стегнах героя, якого зображене на чаші з Хасанлу. Серед скіфських героїв епічних переказів найвидатнішим був герой, який ототожнювався еллінами з Гераклом. Він фігурує і у легендах про походження скіфів, й у пам'ятках образотворчого мистецтва¹². Тому цікаво порівняти вовківецьке обличчя з платівками, що прикрашали кінську вузду з Чмирьова кургану і на яких зображене у фас голову бородатого Геракла у шоломі у вигляді лев'ячої голови¹³. Не виключено, що образ людини-звіра на вовківецькому налобнику міг бути наслідуванням місцевих скіфських масок Геракла у стилізованому «лев'ячому шоломі». Цю маску, так само як і форму налобника в цілому, можна порівняти з італійськими налобниками V ст. до н. е. та із зображенням у верхній частині чоловічої голови у корінфському шоломі з нащінниками¹⁴.

Уесь простір налобника зайнято зображеню у профіль фігурою звіра з двома пазуристими лапами і довгим тулубом, що в кінці звужується. Цікавим є те, що три собачі або вовчі голови зображені у та-кій спосіб, що кожна голова сприймається як верхня частина розміщеної нижче голови* (рис. 2). Морди вищерені. Зображення зубів нечітке, оголені ясна вкриті вдавленими ямками, більшою — передано ніздрю. Око велике, мигдалеподібне у розрізі, з круглим очним яблуком. Гострі вуха дещо відхилені назад і вкриті паралельними горизонтальними насічками. На шиї, посередині, стилізована смуга з перлинним орнаментом, плече обведене вдавленою лінією. На лапах позначені по три довгих пальці. Крило з невеликим надкриллям складається з паралельного довгого пір'я. Тулуб вкрито візерунком у вигляді сітки з неправильної форми ромбічними вічками. У подібній манері найчастіше зображені риб'ячу луску, але іноді передають й оперення хвоста птаха¹⁵. Тулуб закінчується хвостом, що має вигляд гостроносії морди з великим оком, від якого вниз віходить завиток з гострим, притиснутим до спини вухом (рис. 4). Можливо, що цю голову можна вважати за стилізоване зображення голови видри («водяного собаки»), яка у фольклорі й міфології прирівнюється до собаки¹⁶. Простір між мордою і краєм налобника заповнено зображенням стилізованого хвоста або крила, яке нагадує пальметку. Невеликі вільні проміжки на платівці заповнено орнаментом: між мордою і лапами S-подібний завиток, між лапами і борою — стилізована пальметка, між верхньою головою чудовиська і краєм налобника — орнамент, подібний до того, що позначає волосся на голові маски.

Таким чином, в образі цієї істоти поєднуються риси собаки (або вовка)¹⁷, птаха і водної істоти. Тобто, це драконоподібна істота, яка

* Проте твердити, що голів саме три, не можна. Але у будь-якому випадку це істота багатоголова, і той факт, що третя голова визначена не повністю, можна пояснити тільки браком місця.

поєднує в собі три природні стихії. окрім елементів цього образу знаходять аналогії у пам'ятках скіфського мистецтва IV ст. до н. с., але в цілому крилатий триголовий собака тут у цей час ще невідомий¹⁸. Відомі два цікавих зображення собако-птахів V ст. до н. е., іконографія яких у загальних рисах збігається з іконографією вовківецького чудовиська. Це драконоподібні істоти з двома звірячими лапами, крилами, коротким тулулом і хвостом. Одну з них, зображену на обкладках піхов

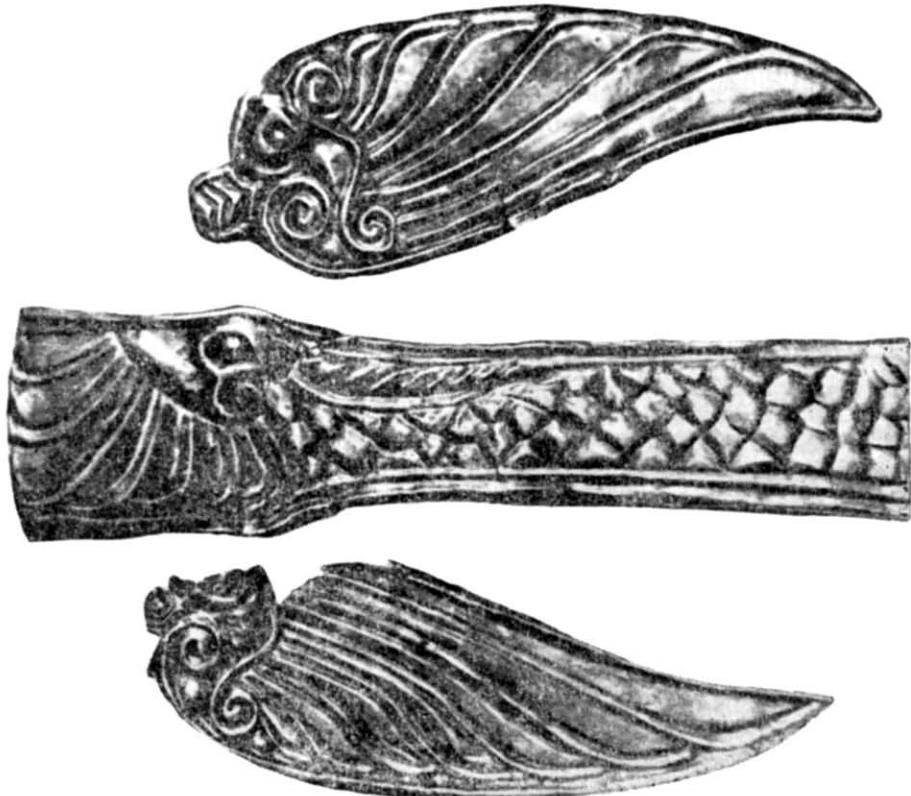

Рис. 4. Деталі золотого налобника з Вовківецького кургану.

меча з Єлизаветівського кургану на Нижньому Дону¹⁹, можна з впевненістю назвати собако-птахом (рис. 5, 1). У нього передня частина тулуба подібна до орліного грифона, але позаду є пташиний хвіст з вигнутими кінцями, зображений у розпластаному вигляді, тоді як тулуб передано у профіль. Одна частина хвоста вкрита прямокутними лусочками, а друга — прямими паралельними лініями. У пащі чудовисько тримає голову змії, тіло якої проходить у нього між лапами, а хвіст пerekинuto на спину.

У істоти на обкладці ритона з IV Семибратьного кургану поліморфізм виражено яскравіше: у неї голова, груди і лапи собаки, з неприродно короткого тулуба виростають дві пташині голови (рис. 5, 2). Це триголова тварина. Голова водоплаваючого птаха з шиею, що вигинається, замінює йому хвіст, а орліна голова — крило. Остання відділена від тулуба рубчастим кантом з гострим вухом на кінці, тобто вона також наділена звірячими, можливо, собачими рисами. Це враження посилюється завдяки піднятому наддзьобку, яке у сполученні з волютоподібним стилізованим дзьобом утворює начебто розкриту пащу*. Ос-

* Цю голову не можна вважати належною до грифона, оскільки у грифона нема наддзьоб'я і вигнута не верхня половина дзьоба, а нижня.

новна голова має довгу борідку, яка з'єднана з піднятою лапою. Паща вищерена — чітко видно два ряди трикутних зубів. Щелепи обведені хвилястою лінією, кружечком виділена ніздря. Таким чином, це триголова драконоподібна істота, собака з яскраво вираженими пташиними рисами. Вона наче об'єднує в собі три стихії: земну (собака), небесну (орел) і водну (водоплаваючий птах).

К. В. Тревер, переконливо довела, що обидва розглянуті зображення мають безсумнівний зв'язок з образом собако-птаха Сенмурва — поліморфного образу іранської міфології, віщої й мудрої триприродної іс-

Рис. 5. Зображення собако-птахів:
1 — з Єлизаветівського кургану; 2 — з IV Семибратьного кургану.

тоти, охоронця дерева, на якому росте насіння всіх рослин і який веде безупинну боротьбу із злим змієм²⁰. Однак ці дві істоти не можна вважати тотожними. К. В. Тревер висловила обережне припущення, що віщий собако-птах Сенмурв, виходячи з принципів дуалістичного світогляду, повинен мати свого не виявленого досі антиподу, також птахо-звіра²¹. Розглядаючи зображення на елизаветівських піхвах, вона пише: «Чи не буде дуже сміливо вбачати у цьому образі втілення більш ранніх благодійних функцій Сенмурва саме як змієборця?»²². Гадаємо, що останнє припущення можна прийняти, але з деякими уточненнями.

У зображені на елизаветівських піхвах найяскравіше втілено позитивну сутність Сенмурва — творення Ахура-Мазди, який веде безупинну боротьбу із злом. У змістовому відношенні цей образ близький до образу орла-праотця, який живе на світовому дереві — одному з найпопулярніших образів міфології іndoєвропейських і деяких інших народів²³. З орлом собако-птаха поєднане і боротьба із змієм²⁴. Щодо семибратьного і особливо вовківецького зображення, то в них також відбито тройству сутність собако-птаха (відповідність трьом природним стихіям). Новим, порівняно з розглянутим вище образом, є драконоподібність і триголовість, що дозволяє вважати їх антиподами Сенмурва-zmieborca. Антипод Сенмурва, таким чином, хоч він і є собако-птахом, має у своєму обличчі риси дракона, і ця хтонічна його сутність переважає.

Собако-птах належить до числа давніх образів іndoєвропейської міфології, що виникли, вірогідно, на території первісної їх праобразківщини у степах Євразії. Фантастичний птах, який живе біля північних міфічних гір і буває то злою, та доброю істотою, відомий у міфології різних народів. Той факт, що у іndoіранців і ряду фінно-угорських народів ця легенда взагалі подібна, дає можливість припустити, що вона походить, ймовірно, з певного району, який охоплював північний схід Європи — Південне Приуралля і частину Західного Сибіру²⁵. Саме тут з початку V ст. до н. е. стають відомі зображення собако-птахів, виконані у традиціях звіриного стилю. Ці досить однотипні зображення на іклах-амулетах та їх бронзових імітаціях, колчаних гачках і псаліях трапляються на Алтай²⁶, у сарматів Поволжя²⁷, Північного Кавказу²⁸ і Лісо-

степової Скіфії²⁹. На всіх цих виробах один з кінців оформлено у вигляді вищиреної голови звіра з щільно прилягаючим вухом, а протилежний — у вигляді голови птаха з довгим дзьобом (рис. 6). З меншою вірогідністю зображення собако-птахів можна вбачати в бронзових бляхах у вигляді голови хижака вовчої породи, вінперек шій якого вміщено орлину голову. Дві такі бляхи походять з Ольвії та Північного Кавказу³⁰.

Легенда про дивовижного птаха була популярна у скіфів, які сприйняли її начебто від своїх північно-східних сусідів ісседонів. А че-

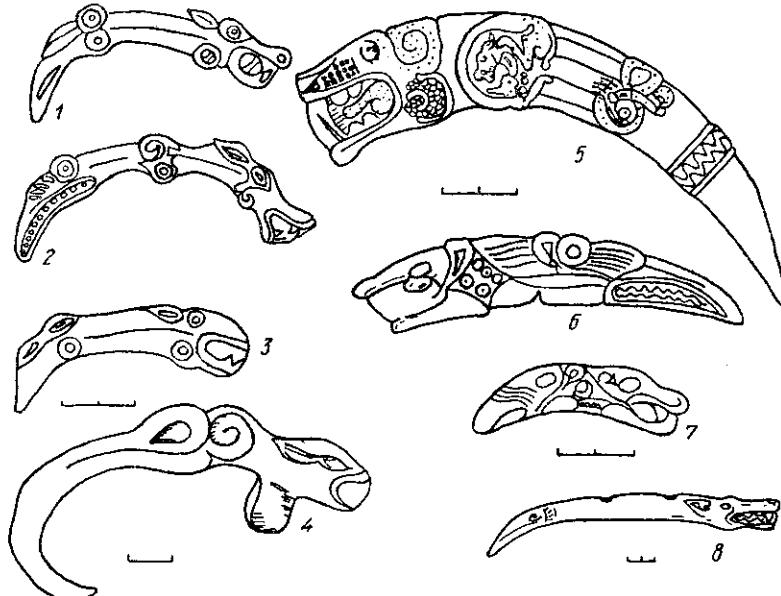

Рис. 6. Зображення собако-птахів у скіфо-сибирському звіриному стилі:
1, 2 — Пастирське городище; 3 — Макайвка; 4 — Шіхані; 5 — Блюменфельд; 6, 7 — Новогрозненський могильник; 8 — Кок-су.

рез скіфів вона стала добре відома грекам. Один з її варіантів — про боротьбу аримаспів з грифами, що оберігають золото, був записаний Геродотом³¹. Ми не знаємо, який вигляд мали ці грифи, але ясно, що це були дивовижні птахи. Під впливом греко-малоазійської культури ці птахи перетворюються на грифонів, що у північно-причорноморському мистецтві IV ст. до н. е. втілюють вже переважно начатки зла. Саме орлиноголовий грифон найчастіше виступає як противник героя у скіфському епосі, найранішим свідченням чого є згадана сцена на келермеському дзеркалі.

Зображення на вовківецькій платівці виконано у традиціях негрецького місцевого мистецтва. Про це свідчать насамперед композиція зображення, у якій сполучаються два характерних для скіфського мистецтва ракурси — фронтальний і профільний, а також своєрідний вигляд обох персонажів. Сутність цих персонажів — герой і його противник — чудовисько — дозволяє припустити, що тут представлено один із сюжетних мотивів добре відомого епічного переказу³². Такому припущенням ні якою мірою не суперечить той факт, що один з персонажів зображен повністю, а другий — у вигляді маски. Зображення частини замість цілого — дуже поширений для скіфського мистецтва прийом, який свідчить про значні пережитки парціальної магії³³.

Питання про сюжетність скіфського мистецтва перебуває ще у стадії розробки. Однак вірогідною є думка про переважно символіч-

ний характер скіфського мистецтва³⁴, що дозволяє припускати наявність сюжетів, образів і понять не лише у сценах описового характеру, але й в інших образах та композиціях звіриного стилю. Тим більше це стосується композицій, міфологічна сутність персонажів яких не викликає, як у даному випадку, сумніву.

Сцени боротьби героїв з чудовиськами стають популярними у мистецтві Північного Причорномор'я з IV ст. до н. е. Поряд з грецьким Гераклом, який перемагає немейського лева, набувають поширення зображення скіфського героя, що вражає у єдиноборстві лева або орли-

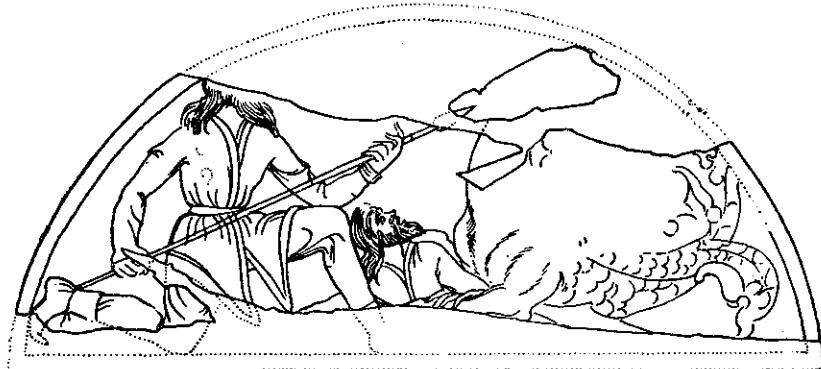

Рис. 7. Сцена із скіфського героїчного епосу. Гайманова Могила.

ноголового грифона. Відомі також багатофігурні композиції, на яких представлено боротьбу варварів з грифонами³⁵, або двох варварів з грифоном³⁶. Здебільшого ці знахідки походять з території Степової Скіфії, у Лісостепу вони рідкі. Крім вовківецького налобника, можна назвати сцену, зображену на щитках сережок з новосілківського кургану³⁷ — орлиновоголовий грифон терзає повалену на землю босоногу людину у скіфському каптані з кинджалом у руці. Серед сцен боротьби героя з чудовиськом на особливу увагу заслуговує знайдене у 1969 р. зображення на кістяній платівці з Гайманової Могили* — бородатий скіф вражає списом драконоподібне чудовисько, яке тримає у лапах людину (рис. 7). На жаль, верхня частина тулуба чудовиська не збереглась, тому важко визначити, чи були в нього крила (судячи з лусочок біля основи шиї, очевидно, були), яка у нього голова і скільки їх було. Тулуб з двома міцними звірячими лапами, задня частина — схожа на риб'ячу, вкрита лусочками і закінчується роздвоєним хвостом з плавцем гіпокампа або риби.

Щодо голови чудовиська, то вона навряд чи була пташиною. Серед фантастичних істот Північного Причорномор'я відсутні крилаті драконоподібні істоти з пташиною головою. Найближчою аналогією, мабуть, є фантастичні чудовиська на навершях з Краснокутського кургану (рис. 8)³⁸, а також на золотих ажурних платівках з Великої Близниці і Олександрополя³⁹. Вони мають по дві лапи, драконячий, зігнутий у кільце тулуб, крила грифона. Шия довга із зубчастою гривою. Голова разом з шиею нагадує голову гіпокампа, однак це чудовисько хиже, оскільки воно терзає якусь невеличку тварину. Таким чином, ці чудовиська, разом з гайманівським, утворюють групу драконоподібних істот, в яких поєднуються риси хижого звіра, птаха і водної істоти. Тобто їх з великою мірою вірогідності можна визнати аналогічними вовківецькому

* НА ІА АН УРСР. № 1969—70/37. В цьому ж похованні знайдено другу пластину, яка мала таку саму форму і розміри. На ній зображено жіночу істоту типу сирени з ногами, які переходять у рослинний орнамент.

чудовиську, що в свою чергу, може свідчити на користь припущення про тотожність сюжетів гайманівської платівки і вовківецького налобника.

На платівці з Гайманової Могили без сумніву зображенено сцену з скіфського героїчного епосу, але виконану у традиціях античного мистецтва*. Можливо, в обох випадках, що нас цікавлять, — і на налобнику і на платівці — викарбовано епізоди з одного й того ж міфу про подвиг героя-предка. На гаймачовій платівці передано його натуралістичне і більш розгорнуте зображення — два послідовних епізоди**: викрадення

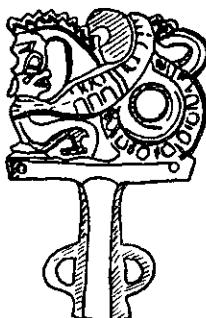

Рис. 8. Навершя з Краснокутського кургану.

або вбивство чудовиськом людини й помста чудовиську з боку героя. Вбивство і викрадення чудовиськом людей як причина боротьби між ним і героем є майже обов'язковим сюжетним мотивом героїчного епосу⁴⁰.

Можна припустити, що на гайманівській платівці зображенено епізод помсти відомого епічного героя за свого предка, можливо, батька. Наприклад, в нартовському епосі помста за батька є головним подвигом героя Батрадза⁴¹, Авестійський Траетаона помстився злому дракону Ажі-Дахакі, який убив його предка⁴². В образотворчому мистецтві Північного Причорномор'я цей сюжет представлено вперше. Епізод вбивства людини (предка?) чудовиськом зображенено, очевидно, і на сережках з новосілківського кургану.

Як вже згадувалося, поєднання людських і звірячих рис є типовим для героїв давньоіранської міфології та епосу, однією з функцій яких була боротьба з чудовиськами. Зображення людино-звірів, які змагаються з чудовиськами-птахами є й серед скіфо-сакських пам'яток. Наприклад, на келермеському дзеркалі серед божеств або демонів, об'єднаних у магічну систему, є два звіроподібних героя, які змагаються з грифоном. Сцену боротьби людино-звіра з птахом вміщено також на повстяному килимі з Пазирикського кургану⁴³. На голові у людино-звіра — роги, як і у деяких із згаданих вище зображень з алтайських курганів. Хоч у даному випадку не виключена можливість впливу передньо-азіатського мистецтва, самобутній вигляд обох персонажів свідчить про відповідність їх місцевим міфологічним уявленням. Ця аналогія цікава тим, що на іншому килимі представлено сцену, що має паралель у скіфському мистецтві — сидяча богиня, а перед нею — вершник⁴⁴.

Як справедливо зауважив Б. М. Грakov, популярність епіко-героїчних сюжетів у мистецтві Північного Причорномор'я пов'язана з певними тенденціями у розвитку скіфського суспільства, а саме з посиленням центральної влади і державності, що привело до підвищення суспільної ролі культу героя⁴⁵. Цей культ найтісніше пов'язаний з царською владою. У давнину у Східному Ірані в день Нового року влаштовувалась священна вистава — боротьба героя Траетаона, якого зображав цар, що ототожнювався з ним, і дракона. Перемога над драконом — втіленням злих сил — символізувала обрання на царство⁴⁶. Про значення цього сюжету у скіфському середовищі можуть побічно свідчити сцени боротьби з чудовиськами на горитах — головних персонажів на пекторалі з Товстої Могили⁴⁷.

Міф про боротьбу бога або героя з чудовиськами притаманний з різними варіаціями всім іndoєвропейським народам. Найдавніші чудо-

* В античному мистецтві саме хтонічні божества і небіжчики зображені поясом в землі, ніби виходячи з неї (тобто пояснє зображення одного з персонажів може означати приналежність його до потойбічного світу).

** Суміщення двох послідовних епізодів в одній художній площині є характерним для стародавнього мистецтва, в тому числі й для античного. Яскравим прикладом подібного сприймання часу є відоме окуття золотих горітів із зображенням сцен із життя Ахілла.

виська цих міфів — фантастичний змій або дракон⁴⁸, поява інших тварин відноситься, вірогідно, до пізнішого часу. Згідно з реконструкцією Ж. Дюмезіля, у найдавнішому іndoєвропейському міфі герой вступає у боротьбу саме з триголовим чудовиськом⁴⁹. Встановлення собачої (або вовчої) породи вовківецького хижака дозволяє ввести це зображення у коло сюжетів, пов'язаних з міфом про боротьбу героя з триголовим псом або вовком. До цього кола належить цикл ірландських саг про Кухуліна, міф про лідійського Кандаулеса («душиеля псів»)⁵⁰ і про перемогу грецького Геракла над триголовим Цербером. Про існування італійських і етруських версій цього міфу свідчать етруські і римські зображення триголового пса або вовка у сполученні з різними божествами⁵¹. Легенди про боротьбу з дивовижним хтонічним псом типові для західного ареалу іndoєвропейських племен. В. В. Іванов розрізняє дві версії

циєgo міфологічного сюжету: кельто-італійську і лідійсько-етруську⁵². Характерним є те, що дивовижні триголові пси часто мають змінні риси — гриви і язики у вигляді змій, тобто цей образ наклався, очевидно, на стадіально ранніший образ дракона⁵³.

Для Іранського світу найранішим свідченням цього синкретичного образу є зображення на відомій чаші з Хасанлу (Іранський Азербайджан), що датується початком I тисячоліття до н. е.⁵⁴ І хоч серед образів і символів цієї пам'ятки багато передньоазіатських, для частини з них можлива іndo-іранська інтерпретація⁵⁵. У багатофігурній композиції, де представлені божества і герої, привертають увагу дві однакові фігури (судячи за своєрідним одягом з шкури тварини) бородатого героя: в одному випадку він зображений з луком і стрілою, а в другому — з кастетами або ременями на руках. Герой б'ється голоруч з фантастичною драконоподібною істотою з лускатим тілом і трьома собачими або вовчими головами, що охороняє щось схоже на «tron» з людиною в ньому, яка простягає руки назустріч герою (рис. 9). Нижче розміщено фігуру лежачої тварини, можливо, вовка. Важко судити, наскільки правомірне ототожнювання окремих сцен на чаші з міфологічними сюжетами з Авести, а зображеного героя — з авестійським Траетаоною⁵⁶, найславетнішим героєм-войном, переможцем потвор. Але слід визнати, що функціонально ці образи, безумовно, близькі. Одним з подвигів Траетаони було вбивство злого демона Ажі-Дахакі, який убив Йіму, предка Траетаони. Ажі-Дахака (Заххака «Шах-Наме») уявляється триголовим, з його плечей росли драконячі голови, які їли людський мозок. Відгук легенди про перемогу героя-предка над триголовим велетнем (Геріоном) є в скіфській легенді, переданій Геродотом⁵⁷. Переможцями драконів були і ведичні герой Трітта, Індра, абхазький Аміран, вірменський Ваханг, грецькі Тезей, Персей, Геракл.

Найскладнішим є питання про шляхи складення цього синкретичного образу, зокрема про його співвідношення з мистецтвом савроматських, ананійських і кавказьких племен, що тісно пов'язано з питанням про роль собаки (вовка) у системі образів скіфського звіриного стилю і скіфської міфології. Серед дослідників існує думка, що образ

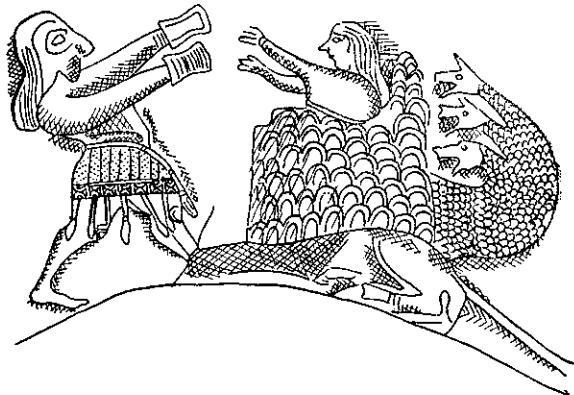

Рис. 9. Боротьба героя з драконоподібним псом. Хасанлу.

вовка проник у скіфське мистецтво завдяки савроматському впливу⁵⁸. Але таке припущення досі залишається не доведеним. Хоч у савроматському мистецтві образ собаки-вовка є найпоширенішим, з'являється він у той самий час, що й у Скіфії — наприкінці VI—V ст. до н. е. Культове значення собаки притаманне багатьом народам на певній стадії їх розвитку⁵⁹. Особливо великою є роль собаки у культових уявленнях скотарських народів. Зокрема, у іранців собака пов'язаний, очевидно, з тотемістичними уявленнями. Ряд дослідників приймають для «сака» — загальної назви східноіранських племен, значення «собака», розглядаючи його як тотем племені⁶⁰.

Тотемне значення собаки у іранців можна простежити у легенді Геродота⁶¹ про виховання Кіра у пастуха, жінку якого звали Спако (мідійське «собака»)⁶². Дід міфічного скіфа Анархарсіса⁶³ носив ім'я Лік (Вовк), яке, на думку дослідників, можна розглядати як переклад скіфського імені типу Варка⁶⁴.

Серед ананінських пам'яточок V—III ст. до н. е. відомі зображення триголових істот, а також вовчих голів разом із орлиними, на парадних сокирах⁶⁵. На думку А. В. Збруєвої, не виключено, що у ананінському мистецтві цей образ з'явився під впливом скіфо-сарматського світу⁶⁶. Але своєрідний вигляд цих виробів і їх функціональна відмінність від скіфо-сарматських може свідчити про своєрідне осмислення цього образу. Враховуючи довгі контакти ананінських племен з скіфо-сарматським світом, можна припустити існування у них спільніх деяких міфологічних уявлень, у тому числі й про дивовижного собако-птаха. У північних сусідів скіфів, у лісостеповій і лісовій зоні культа вовка або собаки існував незалежно від скіфського. Про звичай неврів, які ніби перетворювались на кілька днів у вовків, тобто про існування у них тотемістичного культа вовка, сповіщає Геродот⁶⁷. У лісостеповій Скіфії культові жертвоприношення собак досить численні⁶⁸.

Значний інтерес становлять міфологічні уявлення кавказьких племен, пов'язані з собаками. У цих уявленнях давні міфічні собаки, які ведуть своє походження з культом тотемного вовка, постають в основному як борці із злими духами, втіленням яких були змії⁶⁹. У нартоському епосі найстаріша собака світу народжується в одну ніч з найстарішим конем від Дзерасі, дочки володаря водного царства⁷⁰. Крилатий пес лише залізний ланцюг, щоб визволити героя Амірані⁷¹. Птах-собака Паскудж, втілення добра, відомий з осетинського фольклору⁷². Однак на колхідо-кобанських виробах зображені і драконоподібні безкрилі собаки, а також собаки, які терзають небесного бика або оленя. В даному випадку собака — втілення потойбічного світу, хтонічна істота⁷³. Простежується також загальний семантичний міфологічний зв'язок собаки, води і змії⁷⁴. Не виключено, що саме під час перебування скіфів у Передній Азії на Кавказі відбулося остаточне складення цього синкретичного образу скіфської міфології і героїчного епосу. Не випадковим, мабуть, є той факт, що з розглянутих нами зображенням собако-птахів одне походить з Північного Кавказу, друге — з Нижнього Дону, а третє — з Посулля, архаїчні пам'ятки якого мають тісні зв'язки з Кавказом⁷⁵.

Зображення собак на скіфських пам'ятках IV ст. до н. е. досить численні. Частина з них виконана у традиціях античного мистецтва — на пекторалі з Товстої Могили, на Рижанівській срібній посудині, на чаши з Солохи тощо. Більшу групу становлять стилізовані зображення на руків'ях, перехрестях і навершях мечів й кинджалів⁷⁶, зрідка — на предметах туалету⁷⁷. Ці зображення стилістично близькі до зображень собак у мистецтві Кавказу раннього залізного віку, але одночасно відрізняються рядом особливостей, що дозволяє вважати їх творами власне скіфського мистецтва. Собак зображені у позі «гону»

або «гавкаючих», часто по три — п'ять фігур на одному полі. Можливо, це пояснюється уявленням про собак як про «воїнство» окремих божеств, виконавців їх волі. Згідно з грузинським народним епосом, у війнах це «воїнство» разом з божеством вражало ворогів, пашею і кігтятами розриваючи тіла супротивників⁷⁸.

У семантичному значенні образа собаки простежуються головним чином два аспекти. З одного боку, собака — символізує могутність й військову перемогу, віщу їй мудру істоту, оборонця. З другого — це пожирає трупів, похмура хтонічна істота. Таким є, наприклад, значення собаки в культі грецького бога війни Арея⁷⁹. Як повідомляють античні автори, у деяких іранських племен існував звичай віддавати тіла небіжчиків на поталу собакам⁸⁰. В уявленнях давніх іndoіранців собаки асоціювалися з поховальним культом. У Рігведі згадуються два чотиріоких пси — вісники Ями, царя душ померлих, з якими він відшукує тих, хто повинен належати йому і веде їх шляхом смерті у своїх володіння⁸¹. Цей сюжетний мотив можна порівняти з уявленням про чотиріох псів авестійського Йами, володаря померлих⁸², про триголового Цербера античної міфології тощо.

Хтонічний аспект образу собаки в основному об'єднується з образом вовка — злого двійника собаки, відомого ворога людини та її отар. В Авесті, наприклад, пророк Заратустра називає собаку благою істотою, яка приносить людині щастя, а вовка проклинає поряд із зміями і шкідниками ланів⁸³. Саме на основі образу вовка і складається образ дивовижного вовка-дракона, або собако-птаха-дракона, який служив могутнім апотропеем. У скіфському образотворчому мистецтві особливо чітко підкреслюється драконоподібність цього образу і звязок його з водною стихією, що близько до образів кавказьких собако-драконів. На підставі цього сінкетичного образу під впливом античного мистецтва виникають, очевидно, образи інших фантастичних істот — хижого крилатого гіпокампа або грифено-дракона.

Якщо зображення собако-птаха були відомі ще у вавілонському мистецтві⁸⁴, то скіфські собако-птахи-дракони по суті є найдавнішими. Зрідка цей образ трапляється у сасанідському мистецтві⁸⁵. Безперервність образотворчої традиції свідчить про те, що обидва образи співіснували в усній народній творчості та образотворчому мистецтві. На той час, як у сасанідському мистецтві переважали зображення вищого і мудрого собако-птаха, в скіфському мистецтві знайшла втілення саме друга сутність цього образу, як темного хтонічного чудовиська, що сполучало риси дракона і собаки. Через візантійське мистецтво, яке зазнало спадковість стародавнього Ірану⁸⁶, ці образи набувають значного поширення у середньовічній тератології від Ірану до Скандинавії.

¹ Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Приднепровья, 1899, вып. 2. К., с. 30, табл. XXIII, 403; Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ мелочечка Смели, т. 3. СПб., 1908, с. 85, рис. 41 (на с. 83); Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 124—125, рис. 34; Бондарь И. В. Древнее золото. М., 1975; Minns E. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, p. 185, fig. 78.

² Бобринский А. А. Курганы..., с. 82—85. До комплексу входив також золотий налобник у вигляді риби довжиною 21 см.

³ ОАК за 1913—1915 гг. Пг., 1918, с. 108, рис. 180.

⁴ Мозолевский Б. М. Товста Могила — видатна пам'ятка Скіфії.—Археологія, 1972, вип. 5, с. 76; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, 1967, Д1-4, табл. 37, 14, 16.

⁵ Мелюкова А. И. Вооружение скифов.—САИ, 1964, Д1-4, табл. 17, 5.

⁶ Лесков О. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974, с. 20; 10; ДГС, 2, табл. XXVIII, 5; Мозолевский Б. М. Товста Могила..., с. 74, рис. 3; Minns E. Ibid., с. 158, рис. 45; ИАК, 1906, вып. 19, с. 107, рис. 47, 47а.

⁷ Godard A. L'Art de l'Iran. Paris — Arthaud, 1962, рис. 31; 34; 35; 36 (зображення на лурістанських дисках); Артамонов М. И. Сокровища саков. М., 1973, с. 67.

⁸ Максимова М. И. Серебряное зеркало из Келермеса.—СА, 1954, т. 21, с. 297, рис. 1.

⁹ Сильтьев Л. Ф. Некрополь Нимфея.—МИА, 1959, № 69, рис. 24, 6.

- ¹⁰ Артамонов М. И. Сокровища саков, рис. 82; 83.
- ¹¹ Пропп В. Я. Русский героический эпос. Л., 1955, с. 43.
- ¹² Граков Б. Н. Скифский Геракл.— КСИИМК, 1950, вып. 34, с. 7—18.
- ¹³ ОАК за 1898 г. СПб, 1901, с. 28, рис. 28; 29.
- ¹⁴ Daremberg Ch. et Saglio E. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, 1899, р. 1242—1243, fig. 3299.
- ¹⁵ Можно привести, мабуть, лише один приклад — зображення хвоста собако-птахи на піхвах мечів з Єлизаветівського могильника на Нижньому Дону. Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов. Прага — Ленинград, 1966, илл. 323, 325.
- ¹⁶ Авеста. Видевдат, XIII; Иванов В. В. Происхождение имени Кухулин.— Проблемы сравнительной филологии. М.—Л., 1964, с. 456 і далі.
- ¹⁷ Деякою аналогією вовчої сутності цієї істоти може бути зображення хижака вовчої породи на золотих бляшках з Краснoperекопського кургану. Іх зближує масивність опордій тулубів, форма голів із оширеною пащою і настовбурученнями гострими вухами. Лесков А. Новые сокровища курганов Украины. Л., 1972, рис. 35 і 38.
- ¹⁸ Зрідка зображення триголових істот з'являються на пам'ятках V ст. до н. е. Північного і Центрального Кавказу (Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов, іл. 143; Воронов Ю. Н. Вооружение древнеабхазских племен в VI—I вв. до н. э.— В кн.: Скифский мир. К., 1975, с. 228, рис. 9, 15; с. 230; рис. 10, 11), а також Придніпров'я. Яковенко Э. В. Клыки с зооморфными изображениями.— СА, 1969, № 4, с. 201, рис. 4. У останньому випадку безсумнівним є вплив анан'їнського мистецтва.
- ¹⁹ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов, іл. 323, 325.
- ²⁰ Тревер К. В. Собако-птица. Сенмурв и Паскудж.— ИГАИМК, 1933, вып. 100, с. 312.
- ²¹ Там же, с. 308—309.
- ²² Там же, с. 312.
- ²³ Штернберг Л. Я. Культ орла у сибирских народов. Этюд по сравнительному фольклору.— Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936.
- ²⁴ Берчу Д. Фрако-скифский меч-эмблема из Меджидии.— Dacia, 1958, Bucureşti, р. 93 і далі, іл. 2, 96.
- ²⁵ Бонгард-Левин Г. М., Грановский Э. А. От Скифии до Индии. М., 1974, с. 98—101.
- ²⁶ Сорокин С. С. Исследование могильника Кок-су на Южном Алтае.— АО за 1966 год, 1967, с. 156—157; Киселев С. В. Алтай в скифское время.— ВДИ, 1947, № 2, с. 166—167, рис. 7.
- ²⁷ Смирнов К. Ф., Петренко В. Г. Савроматы Поволжья и Южного Приуралья.— САИ, 1963, Д1-9, табл. 22, 12; Мошкова М. Г., Попов С. А., Смирнов К. Ф. Раскопки в Оренбургской области.— АО за 1966 г. 1967, с. 114—116.
- ²⁸ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, табл. XIII, 7, 8; Виноградов В. Б. Савроматы Северо-Восточного Кавказа. Грозный, 1963, рис. 7, 3; Виноградов В. Б. Новые находки предметов скифо-сибирского звериного стиля в Чечено-Ингушетии.— СА, 1974, № 4, рис. 4, 5.
- ²⁹ Яковенко Э. В. Вказ. праця, с. 201, рис. 5; 6.
- ³⁰ Капошина С. І. Пам'ятки скіфського звіриного стилю, знайдені в Ольвії.— АП, 1958, т. 7, с. 98—111, табл. I, 5, 1.
- ³¹ Геродот, III, 116.
- ³² Таку трактовку цієї сцени пропонують, наприклад, В. А. Іллінська (вказ. праця, с. 125) і І. В. Бондар (вказ. праця).
- ³³ Кузьмина Е. Е. О синкретизме образов скифского искусства в связи с особенностями религиозных представлений иранцев.— Тезисы докладов III Всесоюзной конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. М., 1972, с. 51—52.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Толстой И. И., Кондаков Н. П. Русские древности в памятниках искусства, 1898, вып. 1, с. 49.
- ³⁶ Greifenhagen A. Fragmente eines Skythischen Goldbleches aus Chersones in Berlin und Moskau.— Archäologischer Anzeiger. Berlin, 1974, Heft 1.
- ³⁷ Бондарь И. В. Вказ. праця.
- ³⁸ ДГС, 2, табл. XXIV, I, 4; XXV, 3, 4.
- ³⁹ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов, с. 70, рис. 134; ДГС, 2, табл. XV, 6.
- ⁴⁰ Пропп В. Я. Русский героический эпос. Л., 1955, с. 37—38; Мелетинский Е. М. Первобытное наследие в архайических эпосах.— VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964, с. 4—9.
- ⁴¹ Осетинские народные сказания. Дзауджиау, 1948.
- ⁴² Раевский Д. С. Скифо-авестийские мифологические параллели и некоторые сюжеты скифского искусства.— Искусство и археология Ирана. Всесоюзная конференция 1969 г. Доклады. М., 1971.
- ⁴³ Артамонов М. И. Сокровища саков, рис. 79-80.
- ⁴⁴ Там же, іл. 76—78. Згадана вище сцена є на фрагменті килима, який був його латкою.
- ⁴⁵ Граков Б. Н. Вказ. праця.
- ⁴⁶ Widengren G. The Sacral Kingship of Iran.— Studies in the History of Religions, Leiden, 1959, p. 251.

- ⁴⁷ Видно при сильному збільшенні.
- ⁴⁸ *Bonvéniste E., Renou A. Vrtra et Vrtragna.* Paris, 1934, p. 180.
- ⁴⁹ *Dumezil G. La religion romaine archaïque.* Paris, 1962.
- ⁵⁰ Реконструкція індоевропейської основи міфа опублікована у працях: *Іванов В. В. Происхождение имени Кухулин.* — Проблемы сравнительной филологии. М.—Л., 1964, с. 459—461; *Іванов В. В. Общие иноевропейские, праславянская и анатолийская языковые системы.* М., 1965; *Тимофеева Н. К. Этруссский Ферсү и лидийский Кандалес.* — Краткие тезисы докладов на научной конференции «История и культура этрусков».
- ⁵¹ *Dumezil G. La religion romaine archaïque*, p. 243—244.
- ⁵² *Іванов В. В. Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии.* — ТЗС, 1969, 4, с. 53.
- ⁵³ На думку деяких дослідників, античний Кербер, син Єхідни, є не чим іншим, як змієм; *Куфтин Б. А. Матеріали к археології Колхіди*, т. 1. Тбіліси, 1949, с. 197—198.
- ⁵⁴ *Godard A. Ibid*, fig. 195, 196.
- ⁵⁵ *Луконін В. Г. Искусство древнего Ирана (основные этапы).* — В кн.: *История иранского государства и культуры.* М., 1971, с. 106.
- ⁵⁶ *Курочкин Г. Н. К интерпретации некоторых изображений раннего железного века с территории Северного Ирана.* — СА, 1974, № 2, с. 36.
- ⁵⁷ *Фирдоуси Абулькасим. Шах-наме*, т. 1. М., 1957, с. 56 і далі. Дані про триголовість Зохака збереглися лише у цьому творі, однак подвиг Траетаони повністю уміщується у найдавнішу схему боротьби героя з триголовою істотою; *Миллер В. Ф. Осетинские этюды*, т. 3. М., 1887, с. 128.
- ⁵⁸ *Іллінська В. А., Тереножжін О. І. Археологія Української РСР*, т. 2. К., 1971, с. 67; *Яковенко Э. В. Вказ. праця.*
- ⁵⁹ За свідченням археології, ритуальні поховання собак становлять значну групу в Європі і Малій Азії ще з епохи неоліту. *Behrens H. Die neolithisch—Frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der alten Welt.* — Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Helf. 19. Berlin, 1964.
- ⁶⁰ *Windekens A. J. von. Les noms des Saces et Scythes.* — Beiträge zur. Namenforschung, I, 1949, S. 98—102.
- ⁶¹ *Геродот*, I, 110.
- ⁶² *Bauer A. Die Kyros-Sage und Verwandten.* Wien, 1882.
- ⁶³ *Геродот*, IV, 76.
- ⁶⁴ *Миллер В. Ф. Осетинские этюды*, т. 3. М., 1887, 34; *Vasmer M. Die Iranier in Südrussland. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, bd. 1. Leipzig, 1923, S. 14; *Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор*, т. 1. М.—Л., 1949, с. 187.
- ⁶⁵ *Збрузева А. В. История населения Прикамья в алано-ингушскую эпоху.* — МИА, 1952, № 30, с. 176, рис. 1, 2, 6; с. 168, рис. 4; 5, 9.
- ⁶⁶ Зрівняні із пряжками IV—III ст. до н. е. з скіфського могильника Части Кургани на Середньому Дону (*Ліберов П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону.* — САИ, 1965, Д1-34, табл. 31, 10; 32, 3, 6, 16).
- ⁶⁷ *Геродот*, IV, 105.
- ⁶⁸ *Андріенко В. П. Земледельческие культуры племен лесостепной Скифии (VII—V вв. до н. э.). Автограф* канд. дис. Харків, 1975, с. 19.
- ⁶⁹ *Бардавелідзе В. В. По этапам развития древнейших верований и графическое обрядовое искусство грузинских племен.* Тбіліси, 1957, с. 47.
- ⁷⁰ *Абаев В. И. Нартовский эпос.* — ИСОНИИ, т. 10, вып. 1. Дауджикуа, 1945, с. 50.
- ⁷¹ *Бардавелідзе В. В. Вказ. праця*, с. 52.
- ⁷² *Тревер К. В. Вказ. праця.*
- ⁷³ *Куфтин Б. А. Вказ. праця*, с. 83—86; *Миллер А. А. Изображения собаки в древностях Кавказа.* — ИРАИМК, 1922, т. 2, с. 286—324; *Мещанинов И. И. Змея и собака на вешевых памятниках Кавказа.* — Записки коллегии Востоковедов, т. 1. Л., 1925, с. 245—256.
- ⁷⁴ *Куфтин Б. А. Вказ. праця*, с. 56.
- ⁷⁵ *Іллінська В. А. Вказ. праця*, с. 171.
- ⁷⁶ *Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд.* — МАР, 1914, 34, табл. V, 1—6
- ІАК; вып. 35, СПб., 1910, табл. II, 104; *Мелюкова А. И. Вооружение скифов.* — САИ-Д1-4. М., 1964, табл. 19, 8.
- ⁷⁷ *Ростовцев М. И. Вказ. праця*, табл. V, 5.
- ⁷⁸ *Бардавелідзе В. В. Вказ. праця*, с. 48—49. В урартському напису Мхер-Капусі згадується «воинство бога Халді» і «воинство бога Тейшебі» (*Меликишвили Г. А. Урартские клинописные надписи.* — ВДИ, 1953, № 1, с. 27). Не виключено, що саме таке «воинство» — крилаті фантастичні істоти з луками в руках — зображені на відомих піхвах мельгунівського меча. За деякими міфологічними грузинськими переказами, воинство озброєне роговими луками і стрілами (цит. за В. В. Бардавелідзе, с. 49).
- ⁷⁹ *Farnell L. R. The Cults of the Greek States*, v. 5. Oxford, 1909, p. 400—405.
- ⁸⁰ Про зв'язок образу крилатого собаки Сенмурву авестійських текстів з зороастрійським поховальним обрядом див.: *Раппопорт Ю. А. Из истории религии Древнего Хорезма (оссуарии).* М., 1971, с. 34, вин. 132.
- ⁸¹ *Ригведа*, X, 10—12, 14.
- ⁸² *Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.* М., 1969, с. 319. Порівняй також мотив двох собак, які супроводжують діву, що веде у рай праведників. *Відевдат*, XIX, 30.

⁸³ Маковельский А. О. Авеста. Баку, 1960, с. 87.

⁸⁴ Луконин В. Г. Искусство Ирана (основные этапы). — В кн.: История иранского государства и культуры. М., 1972, с. 120.

⁸⁵ Тревер К. В. Вказ. праця, табл. III.

⁸⁶ Goldschmidt A., Weitzmann K. Die Buzantinischen Elfenbeinskulpturen des X—XIII Jahrhunderts, Bd. 2. Reliefs. Berlin, 1934.

С. С. БЕССОНОВА

Образ собаки-птицы в искусстве Северного Причерноморья скифской эпохи

Резюме

Образ собаки-птицы, относящийся к числу древнейших образов индоевропейской мифологии, получает воплощение в скифском изобразительном искусстве с начала V в. до н. э. Наиболее ранними являются изображения на ножнах меча из Елизаветовского кургана на Нижнем Дону и обкладке ритона из IV Семибратнего кургана. С большой долей вероятности изображениями собако-птиц в искусстве звериного стиля можно считать довольно однотипные клыки-амулеты и их бронзовые имитации, колчанные крюки, пасалии, встречающиеся в памятниках V в. до н. э. от Алтая до Приднепровья. Один конец их выполнен в виде оскаленной морды зверя с прижатым ухом, а противоположный — в виде головы птицы с длинным клювом. Вероятно, к этому же кругу можно отнести и изображения волчьих голов, у основания которых помещены орлиные головы (Ольвия, Северный Кавказ). Поскольку эти изображения, как и изображения волчьих хищников вообще, появляются одновременно в скифском и сарматском мирах, по-видимому, нет оснований считать, что скифы заимствовали их у сармата. В пользу такого предположения свидетельствует культовое значение собаки у иранцев, восходящее к тотемистическим взглядам.

Памятники скифского искусства IV в. до н. э. подтверждают высказанное К. В. Тревер предположение о существовании в иранской мифологии двух собако-птиц: мудрого Сенмурва и его злого антиподы. Эта противоположность отразилась, очевидно, и в иконографии. Образ мудрой и веющей собаки-птицы, побеждавшей злого змея, изображен на ножнах елизаветовского меча. В этом образе, близком к образу орла-первотворца, подчеркнуто его птичье начало. В облике антиподы мудрой собако-птицы подчеркивается драконообразность и связь с водной стихией, что сближает его в иконографическом и смысловом планах с крылатыми гипокампом и грифоном-драконом (семибратнее, волковецкое и гаймановское изображения). Наиболее ярко агрессивная сущность этого драконообразного существа выражена на гаймановской пластине, где изображена сцена из скифского героического эпоса. Композицию изображения на волковецком налобнике также можно считать символической сценой борьбы героя и чудовища. Трехголовость и драконообразность волковецкого чудовища позволяет связать его с циклом индоевропейских легенд о чудовищном псе (драконе), побеждаемом героем. Наиболее ранним памятником иранского круга с изображением борьбы героя с трехглавой собако-драконом является чаша из Хасанлу (начало I тысячелетия до н. э.). Ряд соображений позволяет сравнивать семантическое значение образа собаки у иранских и кавказских народов.

В частности, собака играла определенную роль в погребальном культе и в культе божества войны. Не исключено, что именно во время пребывания скифов в Передней Азии и на Кавказе произошло окончательное сложение этого синкретического образа скифской мифологии и эпоса. Если изображения собако-птиц могут восходить в конечном счете к вавилонскому искусству, то скифские изображения собако-птице-драконов по существу являются древнейшими. Посредством византийского искусства, впитавшего в себя наследие древнего Ирана, оба образа получают широкое распространение в средневековой тератологии от Ирана до Скандинавии.

С. П. ПАЧКОВА

Поселення поблизу с. Круглик на Буковині

Поселення поблизу с. Круглик Хотинського району Чернівецької області увійшло до археологічної літератури як пам'ятка зарубинецької культури II ст. до н. е. — рубежу н. е.¹ Вперше воно було досліджено у

1957—1959 рр. спільною експедицією Чернівецького державного університету та Чернівецького краєзнавчого музею. На площі 250 м² були відкриті залишки двох наземних прямокутних жител, цікавий керамічний комплекс та багатий речовий матеріал, серед якого виявлено залишок наральник латенського типу — перша і поки що єдина знахідка на пам'ятках рубежу нашої ери лісостепової смуги Дніпро-Дністровсь-

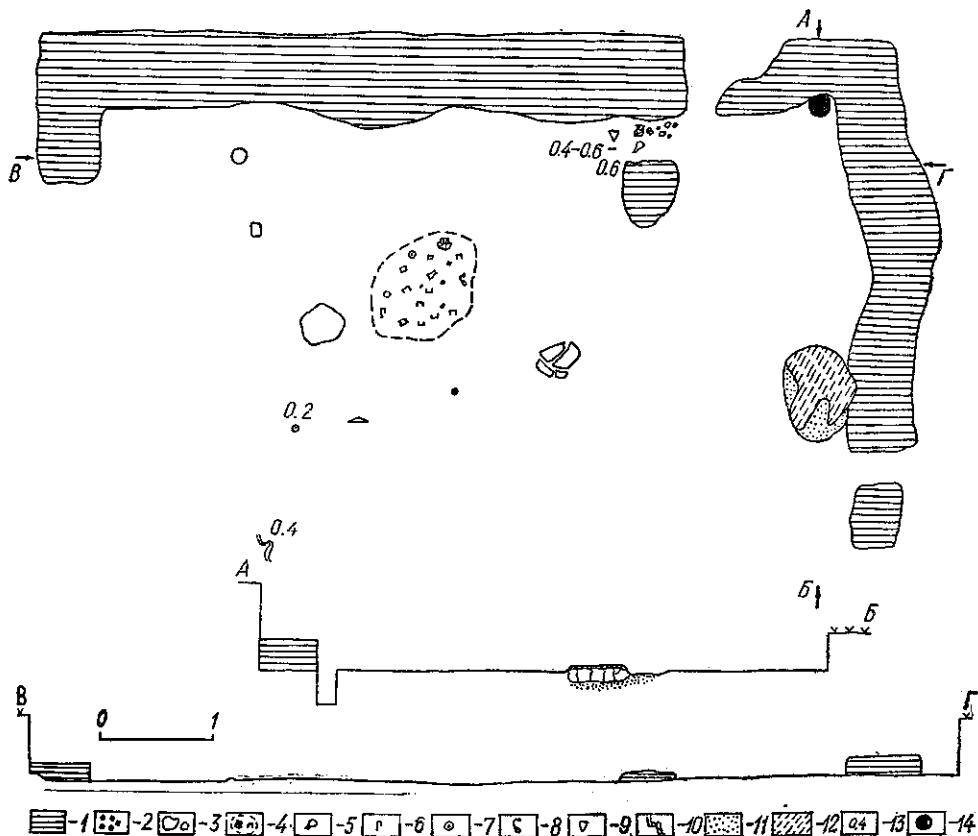

Рис. 1. План та розрізи житла № 3 (розкопки 1973 р.):

1 — скучення глиняної обмазки; 2 — вкрашенння вугілля та попелу; 3 — каміння; 4 — скучення уламків кераміки; 5 — ллячка; 6 — залиші поробки; 7 — прясло; 8 — фібула; 9 — бруск; 10 — залиші серпі; 11 — перепалений пісок; 12 — черінь печі; 13 — глибина від сучасної поверхні; 14 — стовпова яма.

кого межиріччя. Під час польового сезону 1973 р. тут проводив розкопки загін Дністровської ранньослов'янської експедиції інституту археології АН УРСР*.

Поселення розташоване в уроч. Дукова долина на пологому південному схилі мису, утвореного двома неглибокими ярами, по дну яких в давнину протікали струмки. Така топографія характерна для пам'яток осілих землеробсько-скотарських племен, зокрема зарубинецької культури (поселення поблизу сіл Великі Дмитровичі на Дніпрі, Селище на Канівщині², культури Поянешти-Лукашівка (Ульма, Лукашівка II, Іванча IV у Молдавії)³.

На поселенні виявлено залишки п'ятьох жител (два відкриті у 1957—1959 рр.⁴, і три — у 1973 р., два з них поганої збереженості. Чотири жител однокамерні, одне двокамерне (розкопки Б. О. Тимощука та І. І. Винокура). Усі вони наземні із стінами плотово-каркасної конструкції. За-

* У роботі експедиції брали участь студенти історичного факультету Луцького педагогічного інституту.

лишки стін являють собою великі завали обпаленої глиняної обмазки зі слідами жердин та лозин. Так, у житлі № 3, відкритому у 1973 р., обмазка лежала суцільним шаром шириною 0,4—1,0 м, товщиною 0,2—0,4 м. Вона окреслювала контури будівлі прямокутної форми, видовженої із заходу на схід (рис. 1). Збереглась повністю північна стіна довжиною 8,0 м, східна — 6 м, а від західної зафіковано залишки довжиною 1,6 м. Південна стіна не збереглась (ймовірно, що вона знищена плугом), але, як свідчать розташування західок, площа житла не перевищуває 8,0 × 6 м.

Споруда кріпилася на стовпах, сліди яких у вигляді стовпових ям зафіковано вздовж стін у житлах, відкритих у 1957—1959 рр. Одну таку яму діаметром 0,2 м і глибиною 0,35 м простежено у південно-східному куті житла № 3.

Виявлені на поселенні печі були двох типів. До першого належали печі у вигляді вогнищ, від яких збереглися залишки глинобитних черенів та бутове каміння, що входило до конструкції вогнища. Останні зафіковані в обох житлах, відкритих у 1957—1959 рр., та у житлі № 1 (розкопки 1973 р.).

Іншого типу глинобитна піч, відкрита у 1973 р. у житлі № 3 (рис. 1). Залишки її виявлено біля східної стіни на відстані 2,8 м від північно-східного кута будівлі. Добре зберігся черінь майже круглої форми, діаметром 0,9 м, викладений з щільно підігнаного плоского каменю пісковику 8—12 см завтовшки і обмазаний шаром глини близько 3—4 см. Піч функціонувала, мабуть, тривалий час, про що свідчить знайдений під пісковиком шар перепаленої глини й піску товщиною 4—5 см. Глинобитне склепіння печі завалилось, тому важко судити про його форму й висоту. Стіни склепіння лише в місцях безпосередньої близькості до східної стіни житла були заввишки 0,15—0,2 м. Чи входило до конструкції склепіння каміння, невідомо, хоч на площині житла воно трапляється.

За розмірами та конструктивними особливостями круглицькі житла знаходять аналогії серед наземних будівель молдавських пам'яток культури Поянешти-Лукашівка (житло № 3 на поселенні Лукашівка II)⁵. Серед зарубинецьких найближчими до них є житла середньодніпровських пам'яток. Але між ними існують істотні відмінності. По-перше, наземні зарубинецькі споруди більш заглиблені у ґрунт: в середньому на 0,5 м від сучасної поверхні (за даними Є. В. Максимова), тобто, вони не наземні, а злегка заглиблені⁶. Наземні житла з молдавських пам'яток культури Поянешти-Лукашівка розташовані на глибині 0,2—0,3 м⁷ так само, як і круглицькі.

По-друге, зарубинецькі житла невеликі за своїми розмірами. Їх площа не перевищує 12—16 м². Розміри жител, що збереглися у Кругликі, — 16,6; 34; 48 м². Житло на поселенні Лукашівка II — 24 м². Потретє, залишки стін зарубинецьких будівель після розчистки ніколи не мають таких великих завалів обпаленої обмазки, як на поселенні поблизу с. Круглик та на згаданих пам'ятках Молдавії. Це свідчить про різницю у конструкції плотово-каркасних стін зарубинецьких жител, з одного боку, та жител круглицького поселення і молдавських пам'яток культури Поянешти-Лукашівка, з другого.

Масовим археологічним матеріалом, що характеризує, як правило, культурну ознаку пам'ятки, є глиняний посуд. На поселенні поблизу с. Круглик знайдено ліпну просту кухонну та лощену кераміку місцевого виробництва й невелику кількість довізної кружальної античної, головним чином це амфори*. Асортимент виробів різноманітний: горщики, корчаги, миски, світильники, друшляки, кухлі, плескаті диски, мініатюрні посудини.

* У нашому розпорядженні є кераміка з розкопок 1973 р., а тому при аналізі керамічного комплексу ми будемо оперувати тільки нею. Всього зафіковано 1727 уламків глиняного посуду, з яких 1117 стінок, 142 днища, 468 вінець.

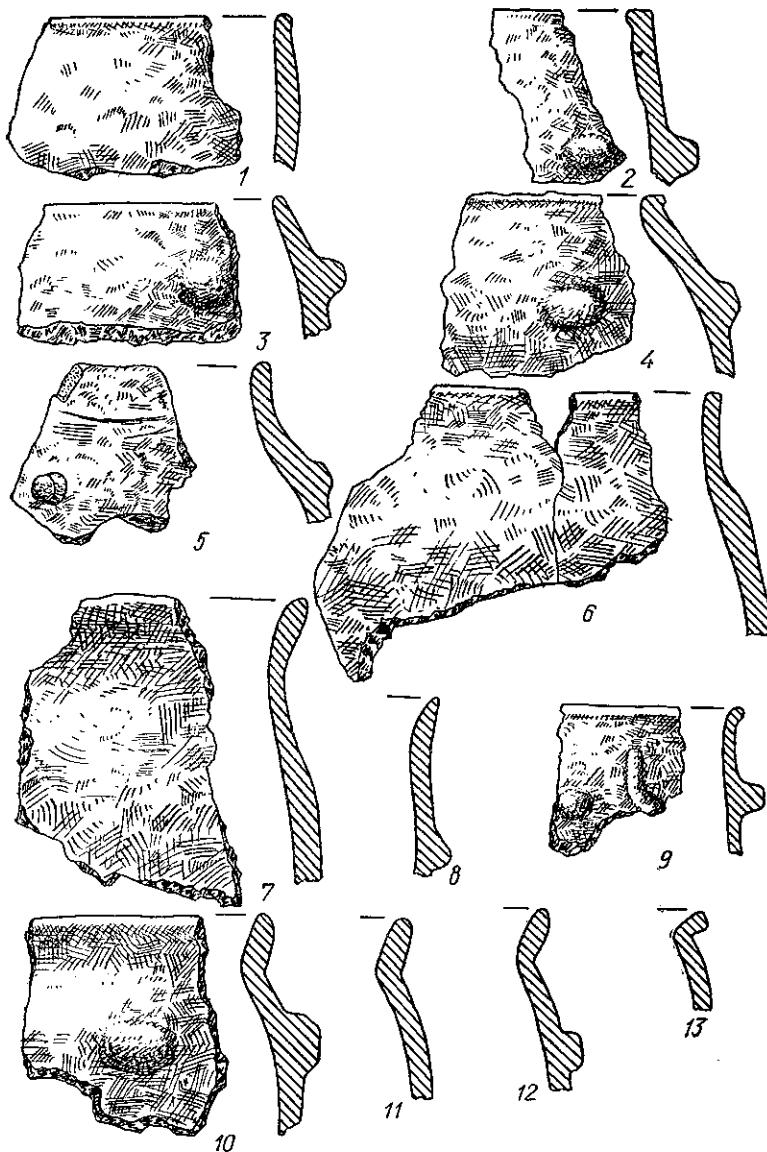

Рис. 2. Горщики I типу з поселення поблизу с. Круглик:
1, 2 — варіант «а»; 3, 4 — варіант «б»; 5, 6 — варіант «в»;
7—9 — варіант «г»; 10—13 — варіант «д».

Перша категорія місцевої кераміки об'єднує звичайний кухонний посуд із загладженою або спеціально ошершавленою хропуватою поверхнею. Характерними домішками є шамот у вигляді товченого черепка та рослин (полова, солома, подрібнене зерно). Найчисленнішими у цій групі є горщики. Необхідно відзначити, що знайдені на поселеннях уламки кераміки часто непридатні для відновлення загальної форми і розмірів посудини, тому при класифікації можна спиратися лише на форму вінець, характер їх переходу до стінки та обробку останньої.

Для класифікації кухонних горщиків використано 120 уламків вінця. Горщики можна поділити на три типи *.

* Для ілюстрування кераміки не лише за типологією, а й по комплексах, на малюнках зображені майже виключно кераміку з житла № 3.

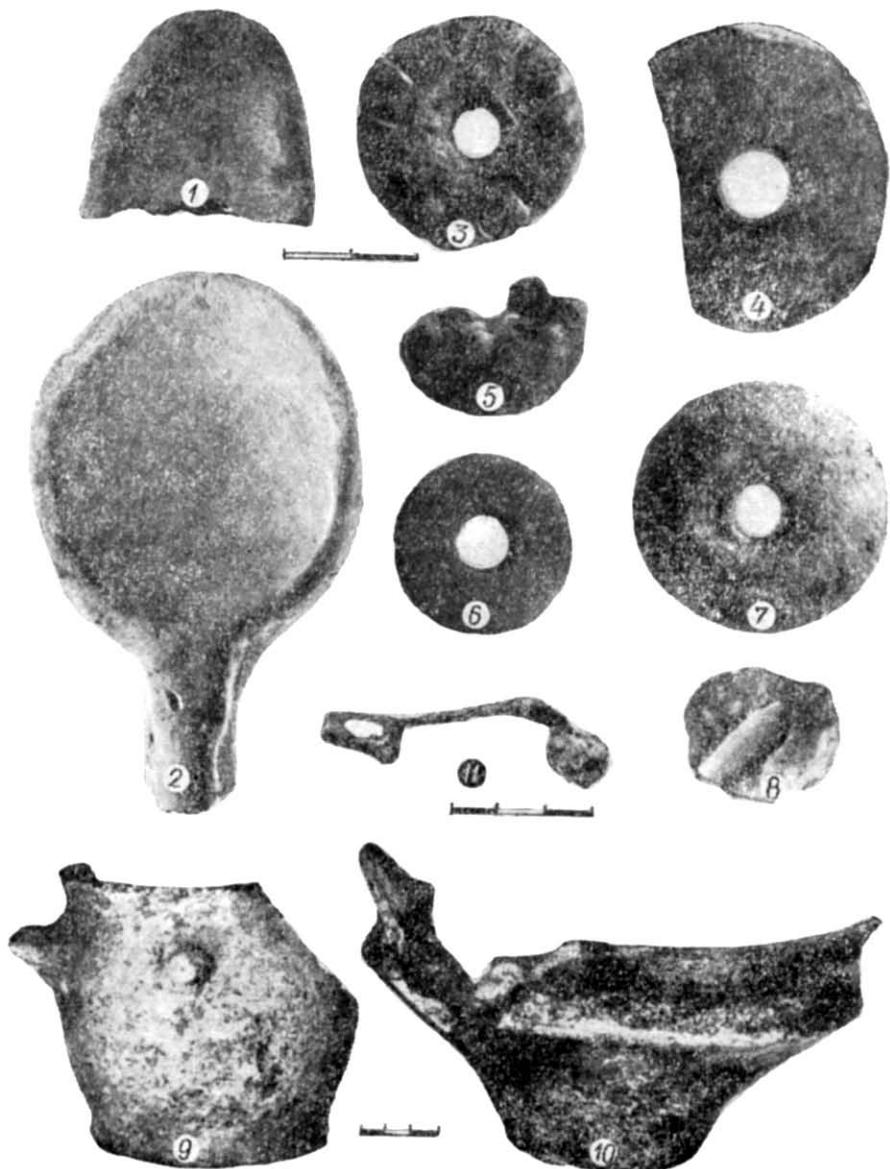

Рис. 3. Керамічні вироби з поселення поблизу с. Круглик.

1—2 — уламки ллячок; 3—8 — прясля; 9 — кухонний горщик; 10 — лощена миска;
11 — залізна фібула з житла № 3.

I. Слабопрофільовані посудини (рис. 2, 1—13). Ця форма переважає на поселенні — 83 з 120, тобто майже 70%. Вона має різноманітні варіанти.

а) Вироби з видовженим тулубом і майже невиділеними вінцями чи слабо виділеними (рис. 2, 1, 2). На поселенні знайдено уламки 13 таких горщиків, тобто приблизно 11% загальної кількості.

б) Горщики приземкуватішої форми з невиділеними вінцями, злегка загнутими досередини (рис. 2, 3,4; 3,9). На поселенні їх налічується 11 екземплярів (понад 9%).

в) Слабопрофільовані, з відтягнутими, вертикально поставленими вінцями, конічними шийками висотою 1,5—2 см. До них належать уламки 16 посудин (13%). У деяких біля основи шийки спостерігається круговий перехват у вигляді проложеного жолобка (рис. 2, 5,6).

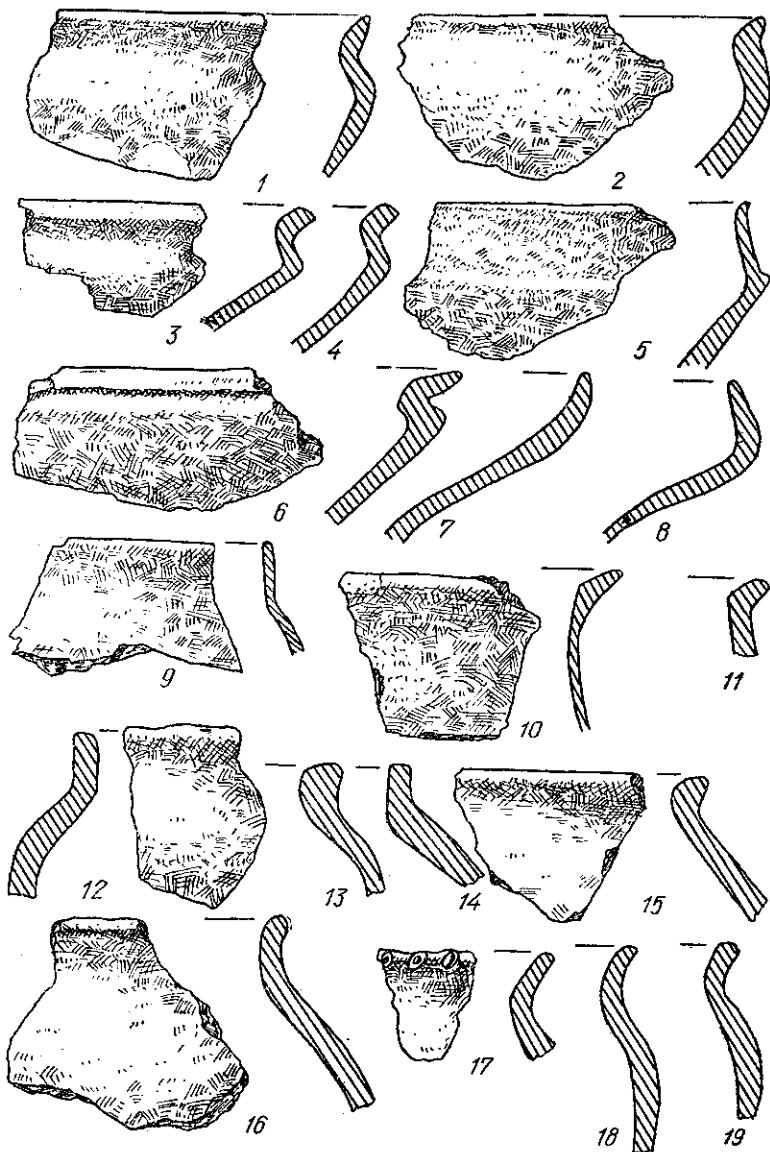

Рис. 4. Столова та кухонна кераміка з поселення поблизу с. Круглик:
 1, 2 — лощені миски варіанта «а»; 3—4 — лощені миски варіанта «б»; 5 — лощена миска варіанта «в»; 6 — лощена миска варіанта «г»; 7—8 — лощені миски варіанта «д»; 9—11 — уламки вінців лощених посудин; 12—14 — горщики II типу, варіант «а»; 15 — горщики II типу, варіант «б»; 16—19 — горщики III типу.

г) Слабопрофільовані з вінцями, плавно відігнутими назовні (рис. 2, 7—9). Таких екземплярів налічується 35, тобто 30% загальної кількості кухонних горщиків, знайдених на поселенні.

д) Невелика кількість горщиків з досить чітко виділеними вінцями (8 екземплярів, або приблизно 7%). Вінця потовщені й мають горизонтальний зріз (рис. 2, 10—13).

ІІ. Посудини з крутими плічками і опуклобоким, часто округлим тулибом (рис. 4, 12—15). До них належить невелика група горщиків (13 штук, або 11% загальної кількості). Вони поділяються на два варіанти.

а) Горщики з прямими вінцями, циліндричними шийками, високими крутими плічками (рис. 4, 12—14). Таких посудин лише 8 (7%).

Вінця часто потовщені й мають горизонтальний зріз. Ця форма нагадує горщики I типу варіанта «в», але останні мають плавніші плічка та більш м'яку лінію тулуба.

б) Горщики з відігнутими назовні вінцями, крутими плічками (рис. 4, 15). Іх лише п'ять, тобто менше 4%. У них, як і в попередніх, вінця горизонтально зрізані, часто потовщені. Вони близькі до горщиців I типу варіанта «д», але відрізняються крутішими і вищими плічками та орнаментацією.

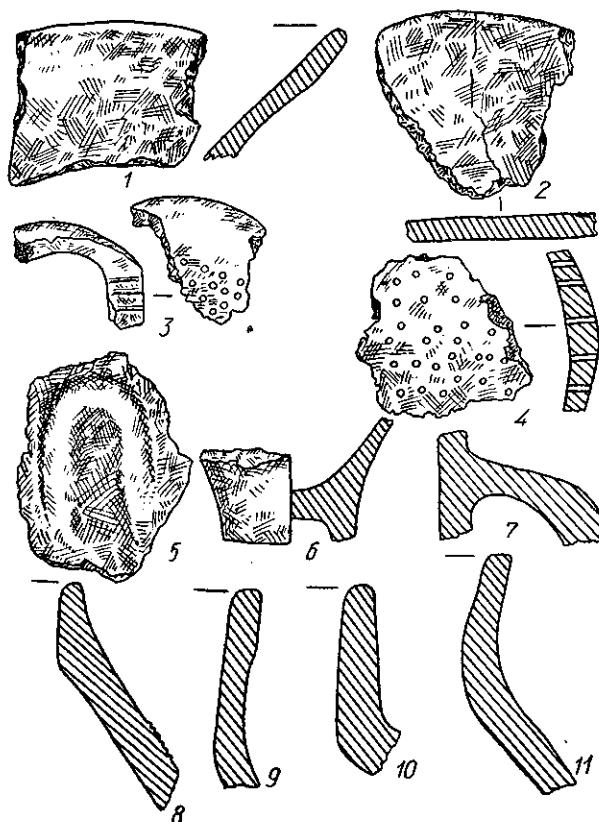

Рис. 5. Кераміка з поселення поблизу с. Круглик:

1 — уламок нелощеної миски; 2 — уламок кришки-диска; 3, 4 — уламки друшляків; 5 — уламок стінки горщика, орнаментованої наліпом у вигляді «підкови»; 6 — уламок денця на кільцевій ніжці; 7 — профіль стінки посудини з ручкою; 8—11 — профілі коряг.

іншими фігурними наліпами (рис. 2, 9). Останні іноді мають вигляд «підкови» (рис. 5, 5). Нерідко посудини прикрашаються наліпними валиками (20 уламків), які перериваються «гудзиками». В поодиноких випадках трапляються валики з вертикально опущеними кінцями; є уламок стінки горщика, прикрашений двома паралельними рядами валиків.

Досить рідким є поглиблений орнамент — пальцюві вдавлення по стінках (17 випадків), вінцях (3), насічки по вінцях (2) та прокреслені лінії по стінці (2) (рис. 4, 17). окремим видом орнаментації можна вважати й навмисне ошершавлення поверхні посудин. На поселенні поблизу с. Круглик виявлено приблизно 8% стінок з храпуватою поверхнею. Цей прийом сполучається з наліпами та пальцювими вдавленнями по стінках. Прикрашались, головним чином, горщики I типу. Для них характерними є різноманітні наліпи. У посудин II типу орнаментація досить рідка, здебільшого це вдавлення по стінках та їх ошершавлення. Горщики III типу іноді мають вінця, оздоблені по краях насічками або вдавленнями.

III. Опуклі бокі горщики з відігнутими назовні вінцями й низькими плічками. На поселенні Круглик знайдено уламки 24 посудин цього типу, тобто 20% загальної кількості (рис. 4, 16—19).

Велика кількість горщиців орнаментована. Найпоширенішою є орнаментація у вигляді різноманітних наліпів (на 96 уламках із 120 горщиців). Основна форма наліпа — «гудзики»: ординарні круглі (29 штук; рис. 2, 2—5, 10; 3, 9), з лунками від пальцювих вдавлень (18), подвоєні (2 штуки). Є також овальні наліпи — «упори» (3) та овальні з пальцювими вдавленнями (9). Іноді на одній посудині сполучаються різні види цього орнаменту. Так, на невеликому горщичку з житла № 3 «гудзики» супроводжуються

Аналіз горщиків з поселення Круглик показує, що вони мають ряд спільних рис з керамікою пам'яток попередніх і синхронних культур Середньої та Східної Європи. Так, наприклад, слабопрофільовані горщики I типу варіанта «а» близькі до бочкоподібних посудин гетських племен IV—III ст. до н. е. Карпато-Дністровського району⁸. Ці форми, на наш погляд, є вихідними для інших варіантів такого самого типу.

Те саме стосується і орнаментальних мотивів. Кухонну кераміку з Круглика найчастіше прикрашено орнаментом, корені якого сягають у гетський світ попереднього часу,— це опуклі візерунки у вигляді різноманітних наліпів.

У кераміці досліджуваного поселення відчувається вплив північно-західних культур. У деяких горщиків I типу варіанта «в» біля основи шийки спостерігається круговий перехват у вигляді проложенного жолобка, що є характерним для посуду поморської та пшеворської культур.⁹ Близькі за формуєю до горщиків з пам'яток пшеворської культури пізньолатенського часу екземпляри II типу¹⁰. Вплив північно-західних культур засвідчено й манерою навмисного ошершавлення стінок посудин.

Але найближчою ця кераміка є західкам з поселень типу Поянешти-Лукашівка, для яких характерні всі форми горщиків з Круглика¹¹. За даними М. А. Романовської, на пам'ятках Ульма, Лукашівка II, Бранешти вони виявлені майже в такому ж співвідношенні, як і у Круглику¹².

Найпоширенішими на поселеннях культури Лукашівка-Поянешти є горщики I типу. Основою для них були посудини бочкоподібної та банкоподібної форм, властиві гетським племенам IV—III ст. до н. е. Карпато-Дністровського району¹³. Запозичення наявні й серед орнаментальних мотивів. Для кухонної кераміки типу Поянешти-Лукашівка, як і для горщиків з Круглика властива орнаментація, описана вище (у вигляді різноманітних наліпів). У такій самій кількості на лукашівських поселеннях трапляється кераміка з навмисно ошершавленою, хропуватою поверхнею¹⁴.

Керамічні матеріали поселення Круглик, як і пам'яток культури Поянешти-Лукашівка, споріднені з матеріалами зарубинецької культури Середнього Придніпров'я певними видами орнаментації, такими як, наприклад, насічки по вінцях, валики, а також форми горщиків III типу. Останні становлять основну масу знахідок на зарубинецьких поселеннях Середнього Придніпров'я (за даними Є. В. Максимова—80%)¹⁵. Дещо менше на зарубинецьких пам'ятках, ніж в Круглику та на поселеннях типу Поянешти-Лукашівка, посудин з хропуватою поверхнею. Вказані риси надають певного забарвлення культурі Поянешти-Лукашівка, і тому деякі дослідники, зокрема Д. В. Мачинський¹⁶, вважають пам'ятки такого типу належними до зарубинецької культури. Форма горщиків III типу, близька до зарубинецьких, була основною на Середньому Придніпров'ї у IV—III ст. до н. е.¹⁷, часто вони трапляються і на пізньоскіфських пам'ятках низового Дніпра¹⁸.

Серед кераміки на поселенні виділяється група корчаг (6 екз.). Це посудини з товстими стінками (1,5—2,5 см), прямими горизонтальними зрізами або відгинутими назовні вінцями (рис. 5, 8—11). Останні згладжені або підложені, іноді по краю близче до внутрішнього боку прикрашені пальцювими вдавленнями. Тулуб в деяких випад-

Рис. 6. Фрагмент корчаги.

ках навмисно ошершавлений. Одна з корчаг орнаментована досить складно (рис. 6): поверхня згладжена, горизонтально зрізані вінця злегка підложені. Під ними і на плічках — два паралельних ряди пальцьових вдавлень з наліпним валиком, що йде горизонтально по тулубу. Валик прикрашено такими самими вдавленнями та розчленовано «гульками».

Окрему групу нелощеної кераміки становлять миски (27 екз.) двох видів: конічної форми з горизонтально зрізаними (14 екз.) або заокругленими краями (6 екз. рис. 5, 1) та опуклобокі миски із загнутими досередини краями (7 екз.) й заокругленими вінцями.

На жаль, миски дійшли у дуже фрагментованому стані. Деякі з них — конічної форми — певно мали ручки (серед керамічного матеріалу на поселенні є уламки 12 ручок) і були на кільцевій ніжці (рис. 5, 6). Нерідко ці миски використовувались як світильники. Вони є характерними для фракійського світу і наявні серед матеріалів культури Поянешти-Лукашівка та зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я¹⁹.

Серед інших форм нелощеної кераміки, виявлених на поселенні поблизу с. Круглик, є поодинокі екземпляри посудин з ручками типу кухликів (1 екз.; рис. 5,7) та друшляки (2 екз.) двох видів: з плоским денцем із наскрізними отворами (рис. 5, 3). Аналогічні їм знайдено на поселенні Лукашівка II і Ульма; звичайної округлої форми з наскрізними отворами по всій посудині (рис. 5, 4). Останні відомі й на зарубинецьких пам'ятках. Знайдено ще мініатюрні посудинки (3 екз.), диски (6 екз.— рис. 5, 2). Ці форми кераміки характерні для широкого кола культур рубежу нашої ери.

Друга категорія посуду об'єднує лощену столову кераміку. Її значно менше, ніж кухонної нелощеної. Вона становить до 12% загальної кількості знайденого на поселенні глиняного посуду. Лощення в основному темно-сірого кольору (122 уламки). За кількістю чорнолощених посудин менше (51 уламок); у них, як правило, тонший черепок і стараніше лощіння. Ще меншу групу становить жовто-брунатна лощена кераміка (41 уламок). Для цього посуду характерні тонкіші домішки, ніж для кухонного, шамот являє собою дрібнотовчену підсушену глину (часто білу каолінову) або дрібнотовчений черепок, рослинні домішки також посічені дрібніше.

Основна група лощеної кераміки представлена уламками мисок. Для визначення форми використано уламки 60 вінець. Лощені миски, знайдені на поселенні, головним чином опуклобокі, з плавно окресленим тулубом (рис. 3, 10). Вони різняться кількома варіантами:

а) найбільше мисок S-подібного профілю з короткими відігнутими назовні вінцями завдовжки до 1—1,5 см (рис. 4, 1—2). Цей тип нараховує 35 посудин (тобто понад 58% усіх мисок). Вінця заокруглені (22 екз.) або підгранені з внутрішнього боку (9 екз.), зрідка горизонтально зрізані (4 екз.). Це основний варіант лощених мисок на пам'ятках культури Поянешти-Лукашівка²⁰;

б) миски з короткими (до 1 см) потовщеними підграненими вінцями, з чітко профільованим тулубом (9 екз.— 15%; рис. 4, 3,4). Крім пам'яток культури Поянешти-Лукашівка, вони трапляються серед матеріалів пшеворської культури та пізньоскіфських городищ²¹;

в) миски з реберчастими плічками (14 екз.— понад 23%) (рис. 4, 5). Серед них виділяються посудини з короткими прямими або злегка відігнутими назовні вінцями, миски із заокругленими або злегка підграненими (6 екз.) та високими (до 3 см), горизонтально зрізаними і трохи відігнутими назовні (6 екз.) або злегка нахиленими досередини (2 екз.) вінцями. Подібні миски добре відомі серед пшеворської, зарубинецької культур, пам'яток типу Поянешти-Лукашівка та культури Ясторф;

г) до окремого варіанта віднесено дві миски — з сильно розхиленими вінцями, витягнутими і відігнутими майже горизонтально (рис. 4, 6). Лощіння недбале, колір жовто-буруватий. За формою вони імітують кружальні кельтські миски з пізньолатенського поселення Геллертеграбан в Будапешті²²;

д) миски із загнутими досередини вінцями (рис. 4, 5, 7, 8). Цей тип в невеликій кількості існує на рубежі нашої ери в різноманітних культурах від Вісли до Дніпра.

Таким чином, окремі екземпляри лощених мисок, знайдених на поселенні поблизу с. Круглик, мають аналогії на значній території, яка включає пам'ятки культур зарубинецької, пшеворської, латенського часу, Ясторф в межиріччі Одера й Вісли. Проте кількісне співвідношення певних варіантів мисок свідчить про найтісніший їх зв'язок з керамікою пам'яток культури Поянешти-Лукашівка. Крім того, на поселенні знайдено уламки двох тонкостінних посудин, можливо, глечиків з циліндричними шийками. У сіролощеного глечика вінця прямі, горизонтально зрізані (рис. 4, 9). У чорнолощеного — потовщені, різко, майже горизонтально відігнуті назовні (рис. 4, 10). Є два уламки товстостінних чорнолощених посудин з короткими, підграненими, відігнутими назовні вінцями (рис. 4, 11).

З керамічних виробів, крім гляніяного посуду, на поселенні знайдено пряслице та ллячки. Пряслиця двох типів (рис. 3, 3—8): плоскі, виготовлені з стінок посудин, переважно античних амфор (8 екз.) (рис. 3, 6), і з стінки чорнолощеної посудини (рис. 3, 4) та гляніні пряслиця (4 екз.), одне з яких орнаментовано вдавленням паличкою (рис. 3, 3). Форма їх куляста, сплющена. Вони характерні як для пам'яток лукашівської, так і зарубинецької культур. Щоправда, на зарубинецьких пам'ятках поширенішими були біконічні пряслиця.

У житлі № 3 (розкопки 1971 р.) знайдено дві ллячки (цілу й фрагментовану (рис. 3, 1, 2). Ціла має вигляд ложки циліндричної форми з короткою ручкою. Її розміри — 6×5 см, довжина ручки — 3 см. Для насадки на руків'я вздовж ручки зроблено отвір діаметром 0,4 см. Аналогічні ллячки знайдено на Чаплинському городищі²³.

З поселення Круглик походить комплекс землеробських знарядь праці. Наральник виявлено під час досліджень 1957—1959 рр. Він латенського типу, аналогічний наральникам другої групи з Галиш-Ловачки²⁴. У житлі № 3 (розкопки 1973 р.) відкрито скарб серпів: сім цілих, зв'язаних у давнину в жмут, серпи лежали разом з двома плоскими точильними брусками (довжиною 20—25 см). На точилах були сліди спрацьованості. Крім того, знайдено невеликі точила й уламки кам'яних зернотерок.

Серпи найближчі до зарубинецьких, правда, розмірами дещо більші за останні (зарубинецькі не перевищували 24 см, круглицькі — до 32 см). За своєю типологічною і механічною характеристикою вони відповідають другому типу, згідно з класифікацією Ю. А. Краснова, розробленою ним для серпів лісової смуги Східної Європи²⁵. Серпи культури Поянешти-Лукашівка, як і зарубинецькі, завершенні та розвиненіші за скіфські. Вони, безумовно, можуть свідчити про розвиток орного землеробства у населення Карпато-Дністровського району на рубежі нашої ери.

Серед залізних виробів слід відзначити ніж з горбатою спинкою з житла № 3. Ножі такої форми характерні для латенського часу й відомі на широкій території. В цьому самому житлі знайдено уламок залізної фібули з рамчастим приймачем (рис. 3, 11), яка датується, за А. К. Амброзом, I ст. до н. е.— початком I ст. н. е.²⁶, а також уламок наконечника списа, виявлений у культурному шарі.

Матеріали розкопок 1957—1959 рр. дають підставу визначити час існування Круглицького поселення часом з II ст. до н. е. до початку

н. е.²⁷. Такому датуванню не суперечать й знахідки з розкопок 1973 р.—вказана вище фібула, уламки античних амфор, які не виходять за межі II ст. до н. е.—початку н. е., уламок розписної кельтської посудини початку I ст. н. е.

Отже поселення поблизу с. Круглик належало до культури Поянешти-Лукашівка, а подібність елементів у матеріалах з Круглика до зарубинецьких відбиває спільні риси, властиві матеріальній культурі зарубинецьких племен та пам'яток типу Поянешти-Лукашівка.

¹ Тимошук Б. А., Винокур И. С. Памятники эпохи полей погребений на Буковине.—КСИА АН ССР, 1962, вып. 90, с. 74; Винокур И. С. Исторія та культура черняхівських племен. К., 1972, с. 24.

² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, с. 17—62.

³ Романовская М. А. Население Карпато-Днестровского района во II—I вв. до н. э. (по археологическим материалам). Автограф. канд. дис. М., 1968.

⁴ Винокур И. С. Вкз. праця, с. 24.

⁵ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.—МИА, 1960, № 89, с. 244.

⁶ Максимов Е. В. Вкз. праця, с. 66.

⁷ Федоров Г. Б. Вкз. праця, с. 244.

⁸ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья.—МИА, 1958, № 64, рис. 30, 13, 18, 29, 32; Мелюкова А. И. Исследование гетских памятников в степном Поднестровье.—КСИА АН ССР, 1963, с. 71, рис. 20, 6—7; Мелюкова А. И. К вопросу о границе между скифами и гетами.—МИА, 1969, № 150, с. 72, рис. 2, 8; Vulpé R. et E. Les fouilles de Poiana.—Dacia, t. III—IV, z. 1, 1927—1932. Bucureşti, p. 285, fig. 30, 6; p. 287, fig. 35, 1—2.

⁹ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.—САИ, 1964, вып. Д1—19, табл. 5; Malinowski T. Obrządek pogrzebowy ludności kultury Pomorskiej. Warszawa—Wrocław—Kraków, 1969, s. 74—75.

¹⁰ Luka L. J. Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim.—BA, t. 1, 1966, 19. Warszawa—Wrocław—Kraków, s. 293, r. 21; s. 409, r. 27; s. 366, r. 25; Dąbrowski K. Osadnictwo z okresów późnołateńskiego i rzymskiego na stanowisku I w Piwonikach, pow. Kalisz.—M. S., 1958, t. 4, s. 7—91.

¹¹ Романовская М. А. Население..., с. 9; Teodor S. Contributii la cunoasterea ceramicii din Moldova.—SCIV, 1967, 1, t. 18, p. 25—43.

¹² Романовская М. А. Население..., с. 22—24.

¹³ Романовская М. А. Об этнической принадлежности населения, оставившего памятники типа Лукашевка.—МИА, 1969, № 150, с. 90.

¹⁴ Teodor S. Contributii la cunoasterea ceramicii..., p. 25—43.

¹⁵ Романовская М. А. Селище Лукашевка II (по материалам раскопок 1959 г.).—СА, 1962, № 3, с. 269, рис. 2, 4; Максимов Е. В. Вкз. праця, с. 127.

¹⁶ Мачинский Д. А. Археологические памятники у с. Круглик и проблемы зарубинецкой культуры.—Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (вересень 1965 р.). Хмельницький, 1965, с. 71—72.

¹⁷ Петренко В. Г. Культура племен правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э.—МИА, 1961, № 96; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, 1967, с. 23.

¹⁸ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское).—МИА, 1958, № 4, с. 131, рис. 15.

¹⁹ Федоров Г. Б. Вкз. праця, с. 310; Максимов Е. В. Вкз. праця, с. 159, табл. XXI, 18.

²⁰ Романовская М. А. Об этнической принадлежности..., с. 90.

²¹ Погребова Н. Н. Вкз. праця, с. 131, рис. 15, 14—15; Teodor S. Sepăturile de la Cucučani (Jud. Botoșani).—Archeologia Moldovei, 8, 1975, р. 160, il. 21, 9; p. 172, il. 33, 1—2; Różańska Halina. Cmentarzysko z okresu lateńskiego w miejscowości Suchodół, pow. Sochaczew, Stanowisko 1.—WA, 1970, 25, z. 1, r. 5, 10.

²² Inventaria Archaeologica. Pologne, F. XXXII, La Tene III.—Periode Romaine Civilisation de Przeworsk. Warszawa, 1974, г. 201, 20, 30; Максимов Е. В. Вкз. праця, с. 146, табл. VIII, 12, 13; Федоров Г. Б. Вкз. праця, с. 316, табл. 9; Schwantes G. Die Gruppen Ripdorf-stufe. Jahresschrift für Mitteldeutschen Vorgeschichte, B. 41/42, Halle (Saale), 1958, р. 15, 16; Bonis Eva B. Die spätkeltische Siedlung Gellethegyranban in Budapest.—Archeologica Hungarica, 1969, 47, il. 4, 1; 5, 15.

²³ Третьяков П. Н. Чаплинское городище.—МИА, 1959, № 70, с. 139.

²⁴ Бідзіла В. І. Поселення Галіш-Ловачка.—Археологія, 1964, т. 17, с. 98.

²⁵ Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы.—МИА, 1971, № 174, с. 70—75.

²⁶ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР.—САИ, 1966, вып. Д1-30, с. 22—23.

²⁷ Тимошук Б. А., Винокур И. С. Вкз. праця, с. 74.

С. П. ПАЧКОВА

**Поселение близ
с. Круглик на Буковине**

Резюме

В статье рассматриваются материалы поселения у с. Круглик на Буковине, вошедшего в археологическую литературу как памятник зарубинецкой культуры. Результаты раскопок 1973 г. позволяют по-новому рассмотреть этот вопрос. При наличии сходных черт в топографии поселения, орудиях труда и керамике, найденных на нем, с материалами зарубинецкой культуры прослеживается наиболее полная их близость к материалам культуры Поянешты-Лукашевка. Наличие аналогий среди материалов поселения у с. Круглик материалам зарубинецкой, поморской, пшеворской и других культур отражает общие черты, присущие, с одной стороны, памятникам типа Поянешты-Лукашевка, а с другой — указанным выше культурам.

ПУБЛІКАЦІУ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Ф. М. ЗАВЕРНЯЄВ

Крем'яні заготовки середньопалеолітичного місцевознаходження Хотильове

Серед виробів Хотильовського середньопалеолітичного місцевознаходження найчисленнішу групу виробів, одержаних під час розкопок 1960—1964 рр., становлять різноманітні сколи. Іх зібрано 14 тис. Для лабораторної обробки і колекції відібрано лише 10 тис. заготовок, решта не піддається чіткому визначення і, очевидно, з'явилася внаслідок попелньої обробки кременю.

Серед заготовок Хотильовської колекції є відщепи, пластинчасті сколи, а також маленькі сколи, одержані в процесі підправки нуклеусів й обробки великих знарядь. Відщепів зібрано 6364, пластинчастих сколів — 1757, сколів, одержаних при підготовці нуклеусів, — 1879 екземплярів.

Оскільки для значної частини заготовок характерна масивність, кутастість, асиметричність, різка окресленість граней, при визначенні сколів нелеваллуазького і леваллуазького типів ми дотримувалися методичних вказівок В. П. Любіна¹. При класифікації основних технічних показників заготовок користувались схемою, запропонованою Ф. Бордом², яка хоч і має певні недоліки, але дає загальне уявлення про склад і техніку їх одержання (табл. 1).

Таблиця 1

Типи заготовок	Типи площацок						Разом
	Рівні	Двогранні та багатогранні	Фасетовані прямі	Фасетовані опуклі	Невизначені та пісковидужні	Відщепи від вторинної обробки	
Відщепи Н. Л.* Л.**	1516 334	1142 312	94 72	153 205	1670 447	33 21	4608 1391
Трикутні сколи Н. Л. Л.	148 29	143 53	4 4	14 26	81 18	3 3	392 134
Пластини Н. Л. Л.	327 153	146 133	16 27	24 76	324 345	10 15	847 749
Всього	2507	1929	217	498	2885	85	8121

*Н. Л.—нелеваллуазькі

**Л.—леваллуазькі

Ф. Борд виділяє сколи в особливий тип заготовок і вважає їх характерною особливістю класичного леваллуа. В хотильовській колекції таких заготовок 526, причому типових леваллуазьких гостроконечників зовсім мало. Слід вважати, що на хотильовському мустєрському місцевознаходженні трикутна заготовка не була основною.

Серед ударних площацок переважають рівні, двогранні, багатогранні та невизначені. Фасетованих площацок налічується всього 715 екземплярів. Серед них є прямі, опуклоувігнуті, зигзагоподібні, відомі в західноєвропейській літературі як «шапка жандарма» (chapeau de gendarme).

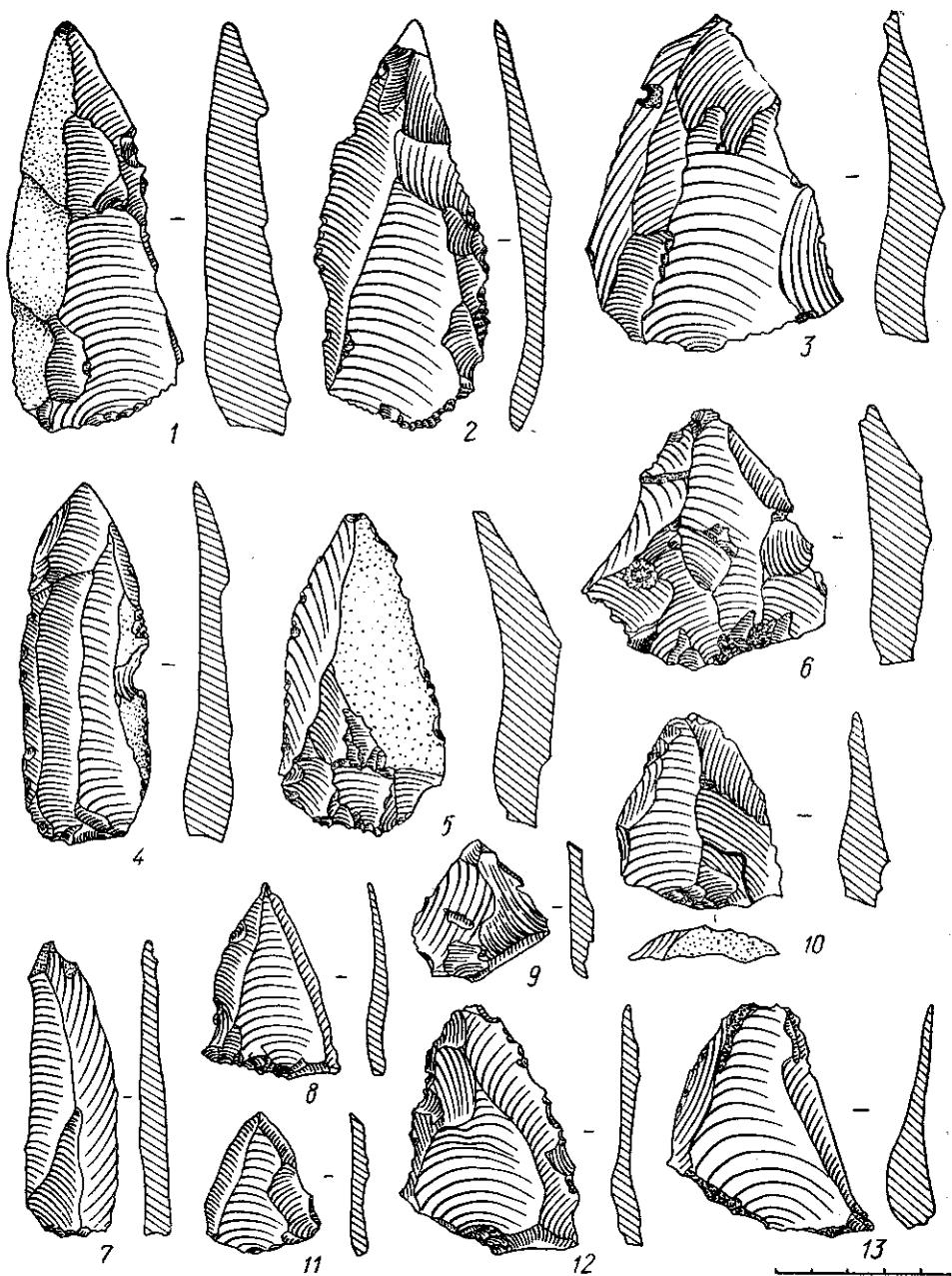

Рис. 1. Заготовки трикутної форми.

те), а також площинки у формі птаха або птаха з одним розкритим крилом. Виділити з них переважаючу групу неможливо. Значна частина площинок має ще нерозвинуту архаїчну підправку. У них або неповністю фасетована вся поверхня, або фасетки вкривають лише половину площинки. В деяких випадках спостерігається забитість краю площинки. Більшість ударних площинок по відношенню до поверхні сколювання мають тупий кут.

Хоча класифікація заготовок, запропонована Ф. Бордом, дає загальне уявлення про їх технічні показники і нерідко допомагає розпізнати особливості різних комплексів, але не завжди повною мірою розкриває

Класифікація заготовок хотильовського палеолітичного місцевеннаходження

Типи заготовок	Площадки	Рівні		Двогранні та багатогранні		Фасетовані прямі	
		відщепи	пластини	відщепи	пластини	відщепи	пластини
1. Трикутні	Н. Л.* Л.**	105 25	47 4	104 34	39 20	3 3	1 1
2. Квадратні та пря- мокутні	Н. Л. Л.	270 92	119 58	264 112	54 68	11 20	3 9
3. Округлі та овальні	Н. Л. Л.	35 9	7 12	35 9	3 3	8 6	2 2
4. З розширенім низ- нім кінцем	Н. Л. Л.	571 75	46 10	313 40	24 6	42 9	2 6
5. З асиметричними боками	Н. Л. Л.	201 30	30 20	150 23	11 11	7 6	1 1
6. Ромбовидні та подовжені	Н. Л. Л.	43 20	2 2	29 10	— 4	1 1	— —
7. Багатокутні	Н. Л. Л.	18 3	— —	14 5	— —	— —	— —
8. Атипові та невиз- начені	Н. Л. Л.	202 19	91 16	165 19	7 24	6 4	7 3
9. З поперечним пере- тином	Н. Л.	181	45	166	27	19	2
10. З вилученими удар- ними площадками	Н. Л. Л.	86	36	94	17	26	6
Всього		1985	545	1586	318	172	46

*Н.Л.—нелеваллуазькі

** Л.—леваллуазькі

своєрідність форм, специфічні локальні особливості леваллуазьких пам'яток, навіть мовою статистики це висловити важко.

З метою детальної характеристики заготовок хотильовської колекції нами була складена табл. 2.

Всі заготовки на основі їх конфігурації (форми) при зберіганні основних технічних показників ми поділили на десять груп, з яких вісім основних і дві вивідні. Розглянемо кожну групу заготовок окремо.

1. Серед заготовок трикутної форми є видовжені відщепи і пластини (рис. 1, 1—13). Значна частина трикутних заготовок має широку основу (рис. 1, 3, 6, 12—13), є і з вузькою основою (рис. 1, 4, 7). Серед заготовок трикутної форми можна виділити типові видовжені (рис. 1, 2, 4, 5), звичайні (рис. 2, 8, 11) і стрільчасті (рис. 1, 10) гостроконечники, серед яких переважають стрільчасті псевдолеваллуазькі (рис. 1, 9, 12, 13). У деяких заготовок кінчик вістря підправлений. Фасетованих площа-
док — 48.

2. До заготовок квадратних і прямокутних форм ми відносимо скопи, що мають відносно правильну чотирикутну симетрію (рис. 2, 1—11). У заготовок квадратної форми ширина не перевищує висоту (рис. 2, 5, 7—11) або більша, що трапляється дуже рідко. Деякі заготовки цієї групи вражают правильністю прямокутної форми. Фасетованих площа-
док — 160.

3. Заготовки круглих і овальних форм (рис. 3, 1—3) — одна з не-
численних груп. Переважають відщепи круглої форми. У більшості ви-
падків ще досить великі широкі й масивні сколи з черепаховидних нук-
леусів. Проте в окремих випадках є досить тонкі. Якщо виходити з не-
гативів на нуклеусах, то заготовки сколювались з них не одноразово.
Фасетованих площа-
док — 38.

Таблиця 2

Фасетовані опуклі		Невизначені та пошкоджені		Вилучені від вторинної обробки		З кіркою		Відщепів і пластин		Разом
відщепи	пластини	відщепи	пластини	відщепи	пластини	відщепи	пластини	відщепи	пластини	
10	4	45	26	2	1	5	—	274	118	392
19	7	11	7	1	2	—	—	93	41	134
22	8	131	46	7	5	23	3	728	238	966
45	42	47	64	5	1	3	2	324	244	568
1	2	15	2	—	—	—	—	94	16	110
8	5	2	15	2	11	—	—	36	48	84
44	4	303	30	3	1	42	7	1318	114	1432
31	6	52	17	3	3	1	—	210	48	258
12	7	139	21	4	1	10	—	523	71	594
17	2	17	4	3	—	—	—	96	38	134
5	—	31	1	2	—	2	—	113	3	116
8	4	9	—	2	—	—	—	50	10	60
2	—	3	—	—	—	1	—	38	—	38
—	—	1	—	1	—	—	—	10	—	10
16	2	161	77	11	1	20	1	581	186	767
11	13	8	43	2	—	—	—	63	99	162
50	2	169	16	4	2	15	—	604	94	698
85	5	89	28	3	—	—	—	383	92	475
				607	124			607	124	731
				219	173			219	173	392
386	113	1232	397	1881	325	122	13	6364	1757	8121

4. Заготовки з розширеним нижнім кінцем посідають в колекції чільне місце (рис. 3, 4—6). За формою вони близькі трапеціям, що, як відомо, не властиво типовому леваллуа і може зіставлятись з псевдолеваллуазькими сколами. Більшість сколів цієї групи вражає правильністю форми і тонкістю.

Серед заготовок описаною групою є чимало грубих та масивних сколів, знятих з необроблених плиток кременю, які мають необроблені ударні площинки з гальковим покриттям. Можливо, частину цих сколів з розширою основою було одержано не цілеспрямовано, а випадково, хоча в основному це досить стійка і добре виражена група із звичайних і пластинчастих відщепів. Фасетованих площинок — 144.

5. До заготовок з асиметричними боками ми відносимо сколи, у яких вісь ділить їх на дві неоднакові частини (рис. 4, 7—12). Один нижній кут у таких заготовок виступає вбік. Проте у всіх типових і атипових сколів вісь проходить по центру заготовки.

Інколи сколи невдалі. Основна маса сколів, мабуть, призначалась для вторинної обробки. Ф. Борд називає трикутні сколи, у яких вісь заготовки не збігається з напрямком удару, псевдолеваллуазькими гостроконечниками і виділяє серед них кілька різновидів³. Фасетованих площинок — 64.

6. Ромбовидні заготовки й ромбовидно-подовженої форми — одна з нечисленних груп (рис. 3, 7—9). Деякою мірою вони близькі до трикутних, проте у них бічні грані наближаються до порівняно правильно-го ромба, інколи з дещо заокругленими кутами. Серед них є відщепи, пластинчасті відщепи і пластини. Частину заготовок можна оцінити як невдалі. Фасетованих площинок — 22.

7. Заготовки багатокутних форм являють собою сколи, що мають п'ять-шість кутів (рис. 3, 10—12). Деякі мають правильну форму і наб-

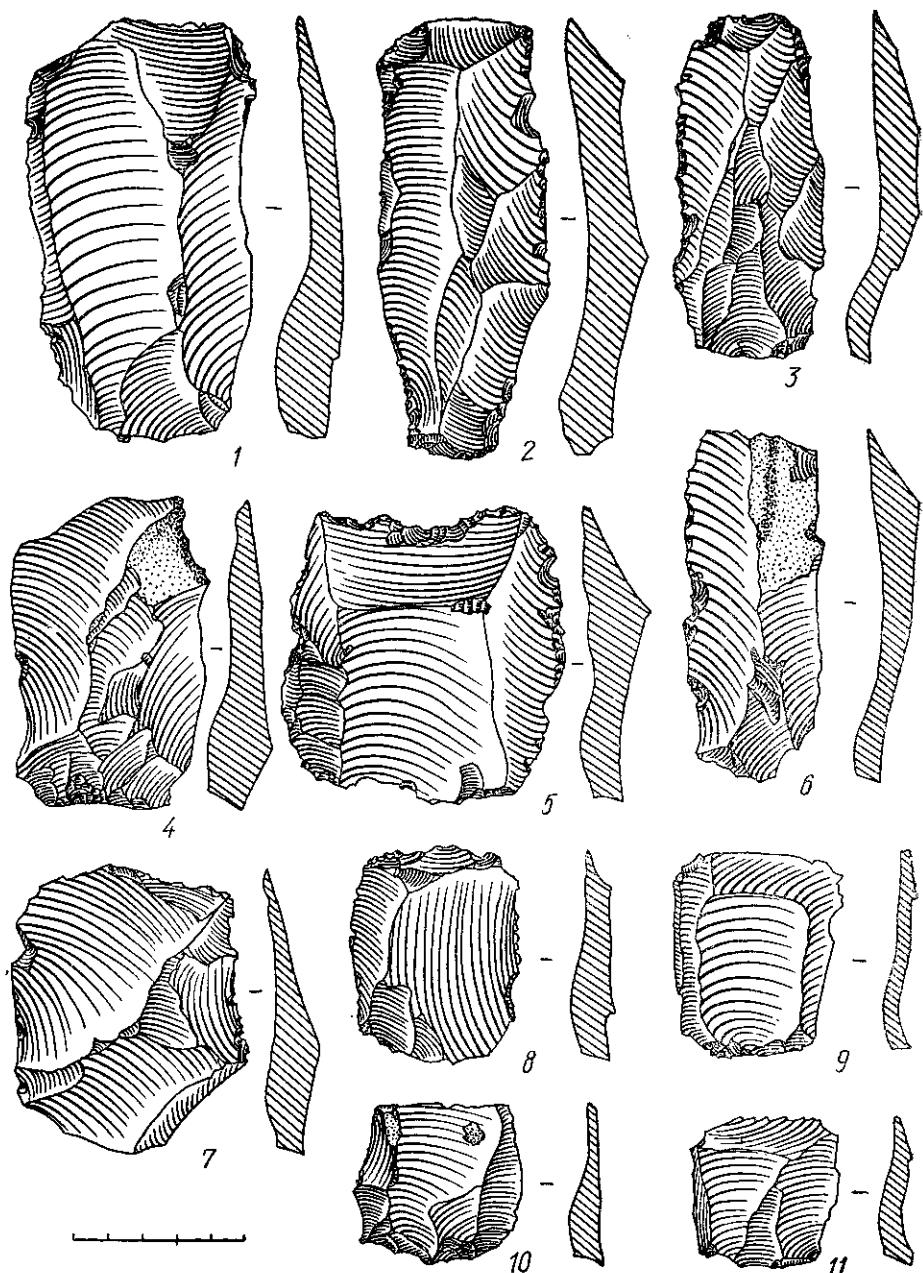

Рис. 2. Заготовки квадратної та прямокутної форм.

лижаються до трикутних атипових псевдолеваллуазьких гостроконечників. Інші — невдалої округлої або квадратної форми. Взагалі це невирізна група знарядь. Ф. Борд вважає їх типово леваллуазькими². Фасетованих площадок — 2.

8. Сколи невизначених форм (рис. 4, 1—6) були одержані головним чином під час підготовки нуклеусів і первинного розщеплення кременю. Фасетованих площадок — 60.

9. До окремої групи виділено фрагментовані заготовки (рис. 5, 1—6). У них відламана нижня половина або частина її. Судячи з того, що це досить численна група, фрагментовані заготовки виготовлялись навмисно.

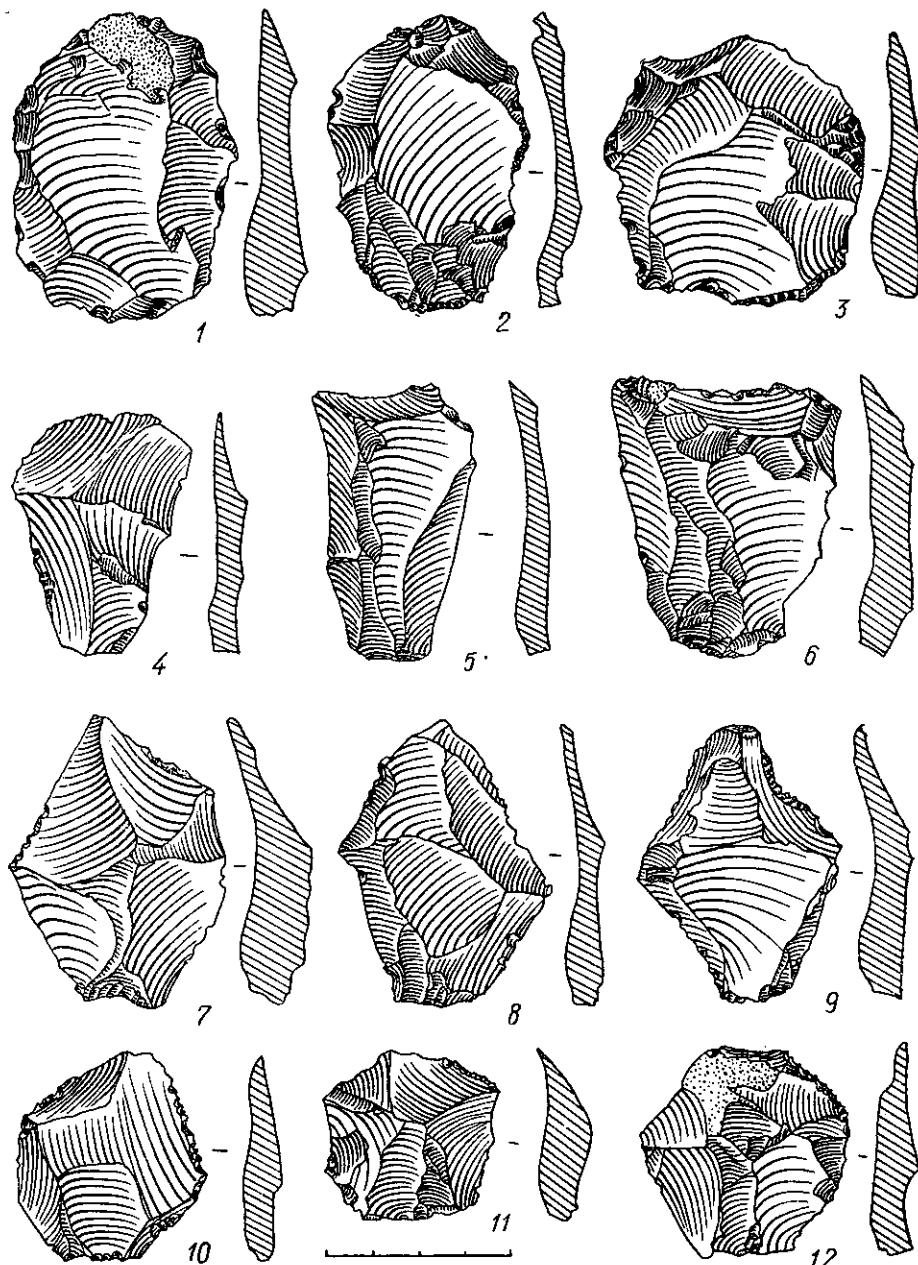

Рис. 3. Заготовки Хотильовського місцезнаходження:
1—3, 10—12 — круглих та овальних форм; 4—6 — з розширенім кінцем; 7—9 — ромбовидної та ромбовидно-витягнутої форми.

Серед фрагментованих заготовок є предмети у вигляді багатокутників різної конфігурації. Деякі з них є знаряддями з виїмками або із скреблоподібними робочими краями. Фасетованих площинок — 104.

10. Група заготовок з відламаними ударними площинками представлена відщепами і пластинами різних форм та з пошкодженими площинками (рис. 5, 7—15). Є предмети з прямим, косим, поперечним і, що трапляється дуже рідко, поздовжнім зламом або забитістю фасеток.

Статистичні дані свідчать, що це не випадкові речі, а спеціально виготовлені в такий спосіб предмети, характерні лише для Хотилівсь-

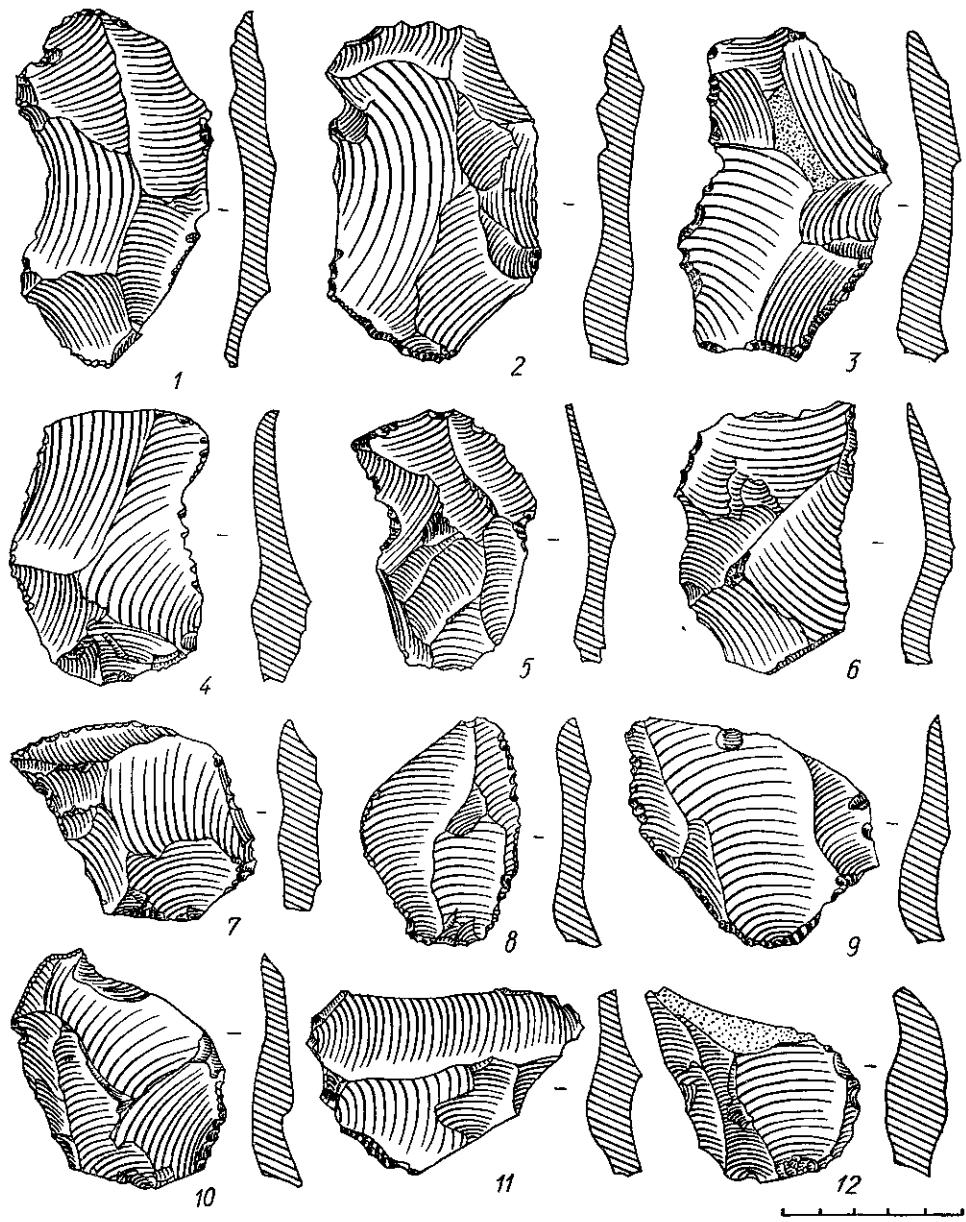

Рис. 4. Заготовки атипові (1—6) та асиметричні (7—12).

кого місцезнаходження. Слід також підкреслити, що найбільше фрагментованих заготовок зібрано у верхніх розкопах № 5 і 6 та в шарі гачечника.

Як показують підрахунки, на 5844 заготовки нелеваллуазького типу припадає 2277 заготовок леваллуа. Таке співвідношення закономірне для більшості леваллуазьких пам'яток ашело-мустьєрського часу. У кількісному відношенні перше місце посідають заготовки з розширенням нижнім кінцем (1690 екз.), друге — заготовки квадратної й прямокутної форми (1534 екз.), третє — атипові й невизначені (929 екз.), четверте — округлі й овальні (194 екз.), п'яте — ромбовидні, шосте — багатокутні. Але якщо враховувати, що велика кількість атипових і частин сколів з розширенням або широким нижнім кінцем є невдалі заготовки

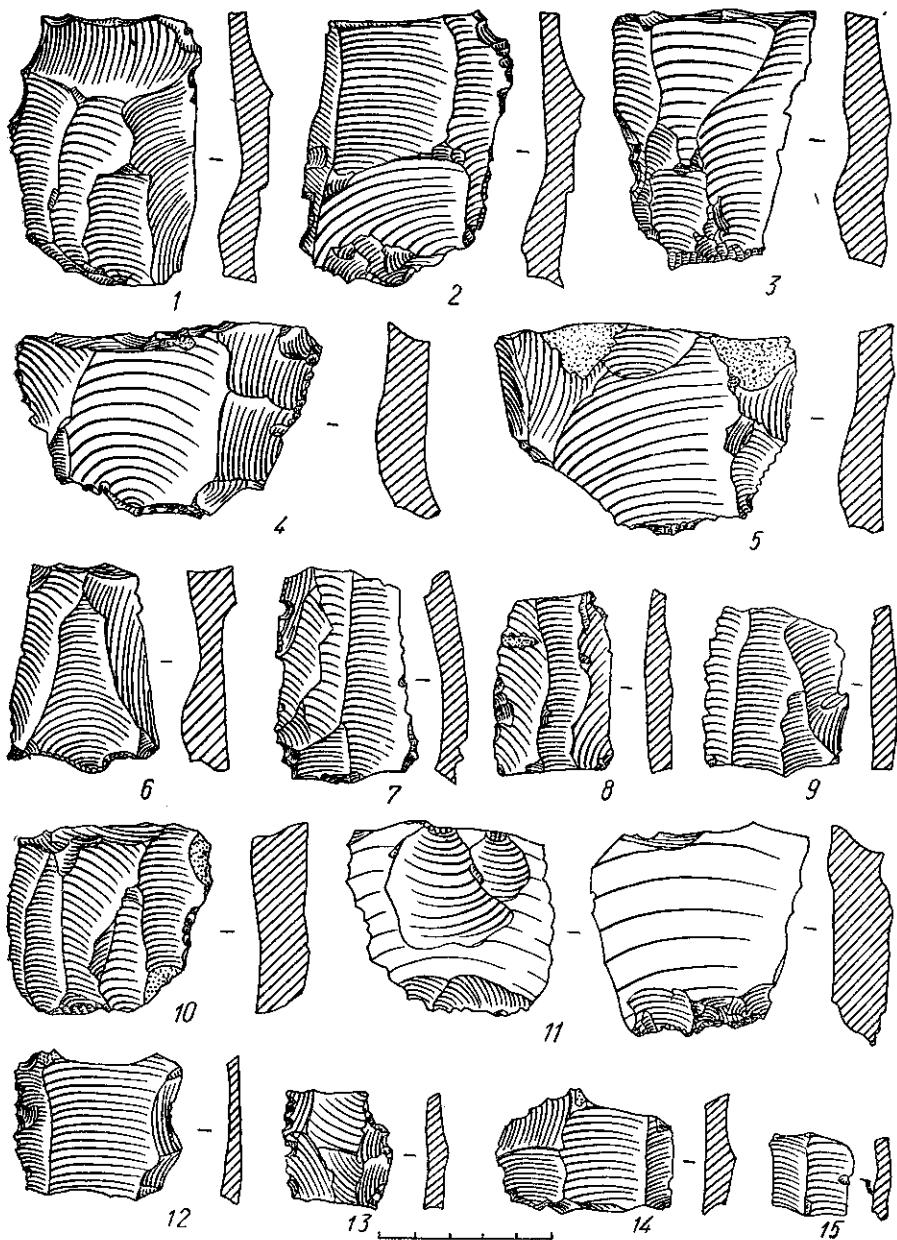

Рис. 5. Заготовки з одним поперечним перетином (1—5) та з обламаними ударними площинами (6—15).

чотирикутних форм, а також частина чотирикутних сколів була, очевидно, фрагментована і увійшла до останніх двох груп, можна вважати заготовки квадратної, прямокутної і підчотирикутної форм основними в комплексі.

Основний інтерес викликають пластинчасті сколи, оскільки вони є одним з основних показників леваллуазької техніки розщеплення кременю. За підрахунками, на 6364 відщепи припадає 1757 пластин. Це досить високий показник пластинчастості комплексу. При визначенні заготовок цього типу ми дотримувались загальноприйнятих правил: висота в два рази більша за ширину. При цьому слід зазначити, що переважають до-

сить великі й широкі пластини, які досягають інколи 10—16 см висоти і 4—7 см ширини. Також багато подовжених сколів пластинчастих відщепів, які за пропорціями близькі до пластин. На них помітні сліди різно направлених сколів. Довгих і вузьких пластин з правильним паралельним ограненням спинки мало, хоча окремі екземпляри наближаються до оріньякських (рис. 1, 4), що свідчать про наявність в колекції класичних призматичних нуклеусів.

Очевидно, такий характер заготовок вказує на порівняно ранній вік хотильовських заготовок, оскільки індекс пластин, як правило, зростає в пам'ятках другої половини мустєрської епохи, особливо в шарах пізнього і фінального мустє⁵. Останнє визначається тонкими, довгими та вузькими пластинами з паралельним ограненням спинки.

Для хотильовської колекції характерна значна кількість відщепів, пластинчастих відщепів і пластин, знятих з черепахоподібних нуклеусів. Останні мають різноманітну форму, переважно підчотиркутну, округлу й овальну. Більшість таких заготовок крупних розмірів, вони масивні й використовувались для виготовлення знарядь майже без додаткової обробки, про що свідчать сліди утилізації. Без додаткової обробки використовувались як інструменти для різання переважно такі й добре огорнені заготовки.

Із заготовок інших типів виготовляли ретушовані знаряддя, або їх використовували як знаряддя без додаткової обробки. В процесі вивчення під бінокуляром в лабораторії С. А. Семенова в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР на багатьох заготовках вдалось простежити сліди утилізації, особливо на ділянках, де сходяться окремі грані. На думку В. Є. Щелінського, заготовки з мікроспрацьованістю, ймовірно, використовувались для роботи з деревом.

У технічному відношенні значний інтерес становлять дані по типології ударних площинок. Незважаючи на різноманітність форм, основне місце посідають рівні площинки (2530 екз.), двогранні і багатогранні (1904 екз.), невизначені й пошкоджені (1629 екз.). Фасетовані площинки займають четверте місце (717 екз.). Вдалось установити, що найвищий процент фасетування мають заготовки чотирикутних, округлих і овальних форм, де він досягає 20. У всіх інших групах заготовок він становить 6—7, якщо не враховувати групу багатокутних сколів. В цілому для всіх груп заготовок характерний більш-менш рівномірний розподіл фасетованих площинок, що, очевидно, свідчить про технічну єдність комплексу і про перехідний характер нуклеусів, з яких знімались заготовки.

Виходячи з підрахунків, викладених в таблицях, можна вивести такі технічні показники або індекси.

$$\text{Індекс леваллуа} \\ \frac{2277 \times 100}{8121} = 28\%$$

$$\text{Індекс пластин} \\ \frac{1749 \times 100}{8121} = 22\%$$

$$\text{Індекс фасетування:} \\ \frac{717 \times 100}{8121} = 14\%$$

$$\text{Загальний індекс підправки:} \\ \frac{2621 \times 100}{8121} = 32\%$$

Найнижчим є індекс леваллуа, хоча леваллуазька техніка на місцезнаходженні виражена досить чітко. В цілому заготовки хотильовської колекції близькі до класичних стандартів леваллуазької техніки з переважанням сколів, знятих з черепахоподібних або близьких до них ядрищ. У колекції є всі типи заготовок, представлені у схемі Ф. Борда⁶. Найвиразніші класичні леваллуазькі заготовки дають розкопи № 5, 6 та шар галечника.

Всебічний аналіз заготовок, а також одержані нами показники дозволяють вважати середньопалеолітичне місцезнаходження Хотильово

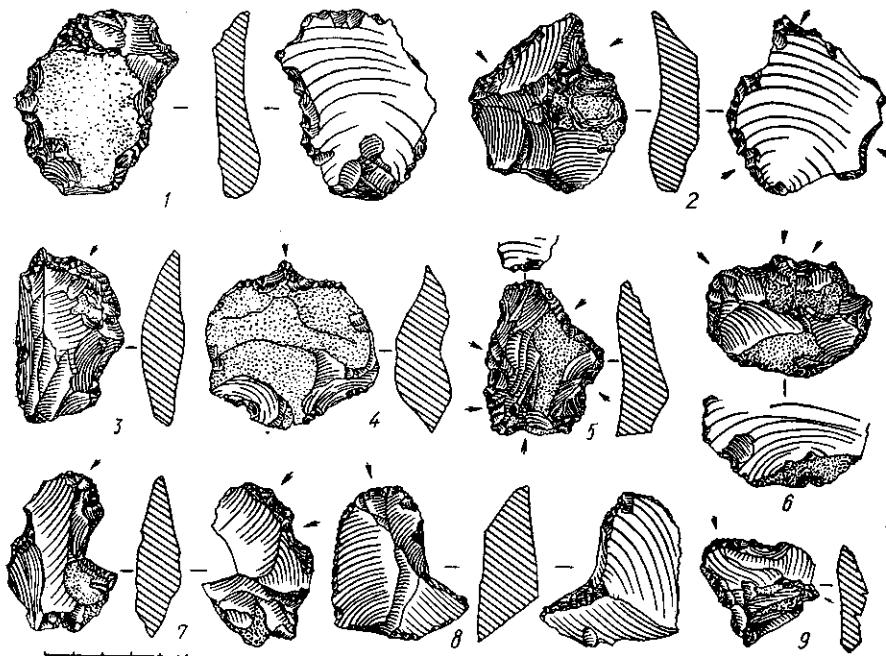

Рис. 6. Заготовки архайчних типів.

порівняно раннім леваллуазьким комплексом з низьким рівнем фасетування.

Цікаво з'ясувати, як показники, одержані при вивченні заготовок, зіставляються з результатами вивчення нуклеусів і знарядь праці.

Як вже зазначалось⁷, на Хотильовському середньопалеолітичному місцевознаходженні більш-менш чітко виділяються три комплекси, ймовірно, різночасних знахідок. Те саме слід сказати і про заготовки. На допомогу статистичним і технічним показникам приходять такі дані, як колір і якість крем'яної сировини, розміри заготовок, деякі особливості і закономірності їх розподілу на різних ділянках. Всі ці дані неоднакові для різних ділянок місцевознаходження.

Якщо говорити про якість і колір сировини, то слід підкреслити особливу строкатість заготовок з нижніх розкопів №1 і 2. Тут, особливо в розкопі № 2, значна кількість сколів має чітко виражені архайчні ознаки. Заготовки з розкопів № 5 і 6, за характером сировини однорідніші і не такі різноманітні за технікою розщеплення та формою. Більшість сколів мають значні розміри.

Заготовки, що походять з верхнього шару розкопів (шар похованального ґрунту), мало чим різняться від заготовок нижнього (шар галечника). Проте за кольором переважає світліший кремінь, тоді як у нижньому шарі кремінь темно-сірого і чорного кольорів. У наш час в районі с. Хотильове у відкладах вапняку є лише темно-сірий і чорний прозорий кремінь.

За технікою заготовки можуть бути розподілені на кілька варіантів. До першого — належать заготовки кутастих, округлих, трапецієвидних форм. Вони бувають досить масивними, з клектонськими косо поставленими площинками (рис. 6, 1—9). Значна частина таких заготовок має сліди грубої підправки у вигляді зазубрин.

Другий варіант представлений головним чином дрібними рельєфними відщепами і пластинчастими сколами трикутних, підтрикутних, підпрямокутних, рідше округлих форм. У більшості з них рівні непідправні, тупокутні площинки і досить великі ударні горбики, що ха-

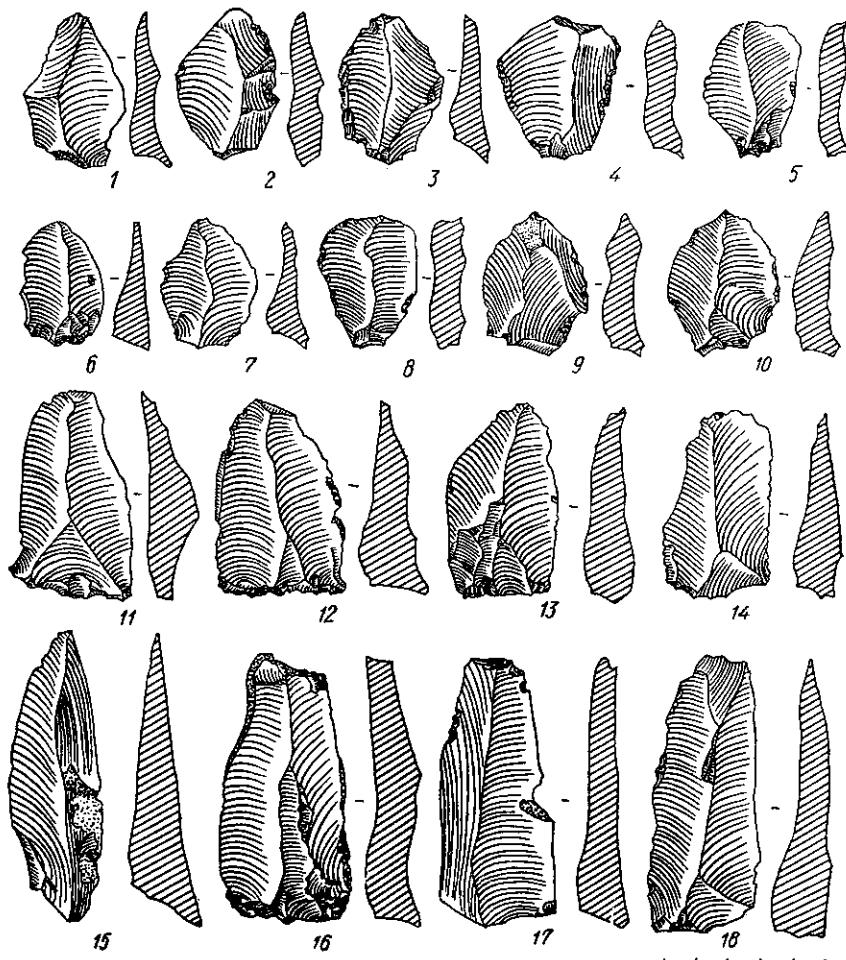

Рис. 7. Заготовки клектонського типу.

терно для клектонської техніки (рис. 7, 1—18). Хоч більшість цих заготовок знайдено у нижніх розкопах № 1 і 2, виділяти їх в особливий комплекс неможливо.

До третього варіанта відносяться заготовки, пов'язані з леваллуазькою технікою розщеплення кременю (рис. 8, 1—6). Леваллуазьких заготовок в середніх розкопах і особливо в нижніх значно менше, ніж у верхніх. За своїми формами і розмірами вони різняться від леваллуазьких заготовок з верхніх розкопів і насамперед від тих, що походять з шару галечника.

Факти дозволяють дійти таких висновків. Перший комплекс (рис. 6, 1—9) можна віднести до аморфної (клектоно-тейякської) індустрії. Заготовки тут мають випадкові форми. Другий комплекс (рис. 7, 1—18) має відношення до класичної клектонської техніки. Він, можливо, пов'язаний з леваллуазьким комплексом, про що свідчать двобічні нуклеуси, у яких з одного боку є сліди сколювання леваллуазьких заготовок, а з другого — типові клектонські. Останній комплекс ми пов'язуємо з мустє типу Кіна. Щодо третього леваллуазького комплексу (рис. 8, 1—6), то він добре пов'язується із пам'ятками типу мустє ашельської традиції (шар галечника, розкопи № 5 і 6).

Нами зроблена спроба класифікації і визначення комплексу заготовок, зібраних на хотильовському місцевонаходженні. Проведені спос-

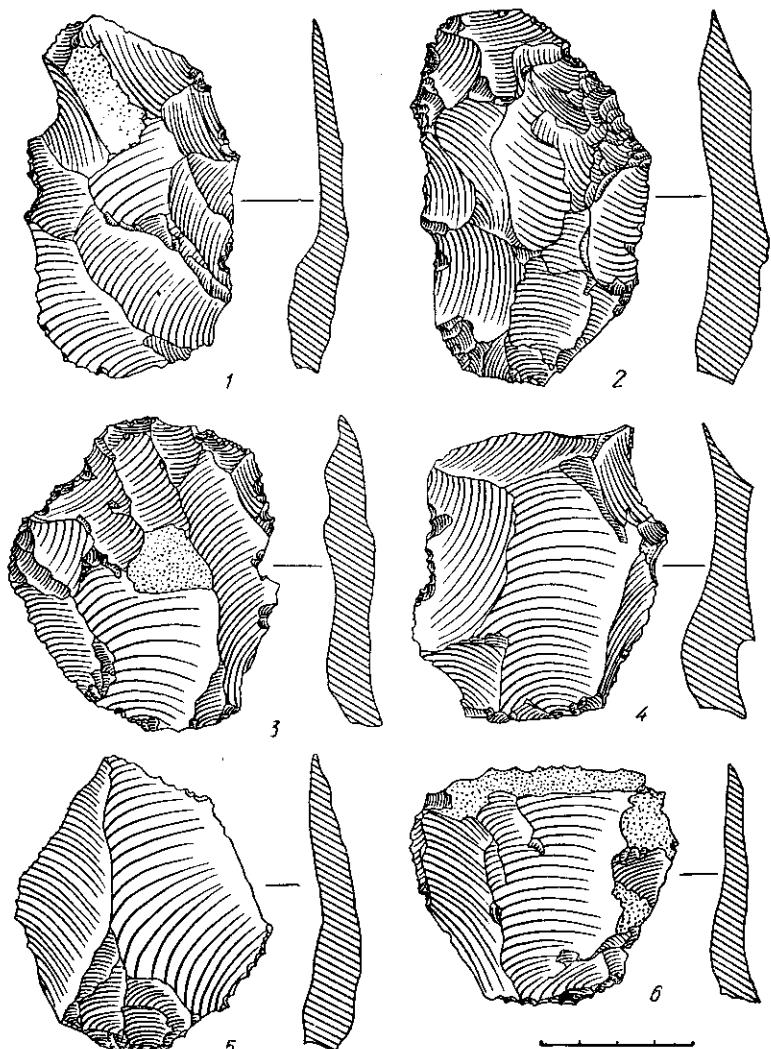

Рис. 8. Леваллуазькі заготовки.

тереження підтверджують думку про те, що цей матеріал мало чим різиться від заготовок інших пам'яток Руської рівнини. Це свідчить про спільні шляхи розвитку культури на цій території в мустєрський час.

¹ Любин В. П. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий.— МИА, 1965, № 131, с. 43.

² Там же, с. 39.

³ Там же, с. 40.

⁴ Bordes F. Typologie du paleolithique ancien et moyen, 1961, p. 6, f. 1.

⁵ Любин В. П. Вкз. праця, с. 47.

⁶ Bordes F. Typologie..., ill. 8.

⁷ Заверняев Ф. М. Хотилевское палеолитическое местонахождение.— СА, 1972, № 1; Заверняев Ф. М. Нуклеусы Хотильовского середньопалеолітичного місцевеннаходження.— Археологія, 1973, вип. 9.

Ф. М. ЗАВЕРНЯЕВ

Кремневые заготовки среднепалеолитического местонахождения Хотылево

Резюме

В статье рассматривается одна из главных категорий находок местонахождения Хотылево — кремневые заготовки. Обстоятельно характеризуются технические особенности исследуемого материала и традиции населения, оставившего этот памятник. Суммированные в статье данные являются основой для определения этнокультурного места памятника.

І. І. АРТЕМЕНКО, О. С. СМИРНОВ

Партизанське — багатошарова пам'ятка на Брянщині

Поблизу східної околиці с. Партизанське (колишнє Святе) Навлинського району Брянської області, в заплаві правого берега р. Навля (ліва притока Десни), на правому березі струмка Дунець (за 200 м вище його гирла) розташоване підвищення, відоме серед місцевих жителів

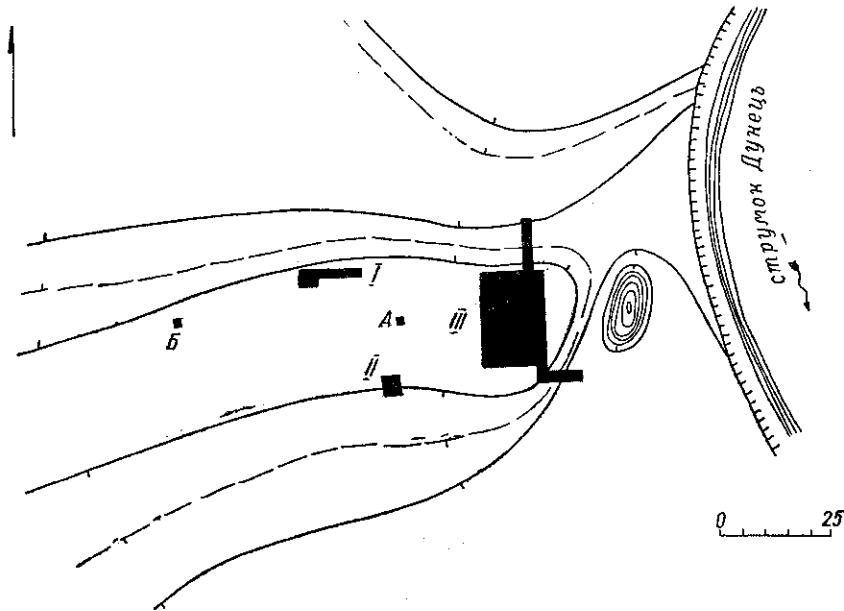

Рис. 1. План підвищення поблизу с. Партизанське:
I — розкоп I; II — розкоп II; III — розкоп III. А, Б — шурфи.

під назвою «Самощенків Борок». Довжина підвищення по лінії схід—захід — понад 200 м, ширина 50—70 м, висота над заплавою — понад 1,5 м. На захід вони плавно знижується і поступово переходить у заплаву. Майже вся його площа задернована.

У 1936 р. це підвищення досліджували Є. А. Калітіна, у 1956 р.— В. П. Левенок, а в 1973 р.— О. С. Смирнов¹. Розкопки не проводились, було лише закладено шурфи і проведено збір підйомного матеріалу. Всіма дослідниками ця пам'ятка визначена як поселення доби неоліту.

У 1974 р. Деснянський лівобережний загін Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. С. Смирнова здійснив тут розкопки на площі

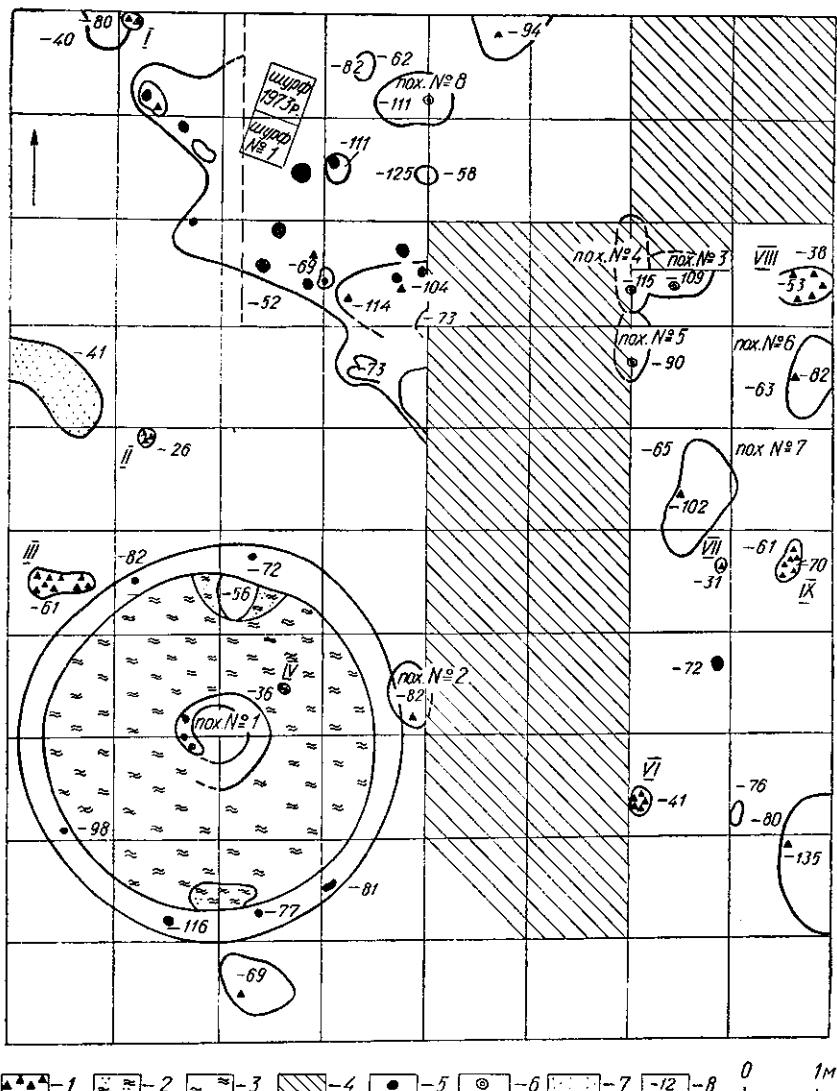

Рис. 2. План розкопу III:

1 — скупчения кераміки; 2 — попіл з включенням вугілля; 3 — попіл; 4 — нерозкопані квадрати; 5 — ями від стовпів; 6 — глиняний посуд; 7 — пісок; 8 — глибина від сучасної поверхні.

блізько 360 м². Було закладено два шурфи, три розкопи та дві стратиграфічні траншеї (рис. 1). У шурфах та в розкопі II (16 м²) культурний шар не простежувався, його виявлено у розкопах I та III і в прилеглих до останнього стратиграфічних траншеях. Встановлено, що пам'ятка займає східну частину підвищення площею 70×40 м.

Культурний шар, потужністю 15—40 см, являє собою темно-сірий супісок і розташований під шаром дерену на глибині 10 см. Його підстеляє світло-сірий супісок, у верхній частині якого знахідки трапилися в незначній кількості. Під ним залягає жовтий пісок, з якого складається підвищення. Біля східного краю останнього культурний шар опускається в заплаву та перекривається піском алювіального походження потужністю до 1 м.

У розкопі I (36 м²) виявлено шість ям, заповнених темно-сірим супіском з крем'яними відщепами та фрагментами кераміки. Розміри ям — від 0,5 до 1,7 м при глибині від 10 до 50 см. На площині розкопу

знайдено вісім крем'яних знарядь (проколки, скребла), близько 50 відщепів і 186 фрагментів кераміки, яка, за винятком кількох фрагментів пізньозарубинецького типу, належить до середньодніпровської культури.

Розкоп III (328 m^2) закладено у східній частині підвищення (рис. 1). Центральна його частина (44 m^2) не досліджувалась через ве-

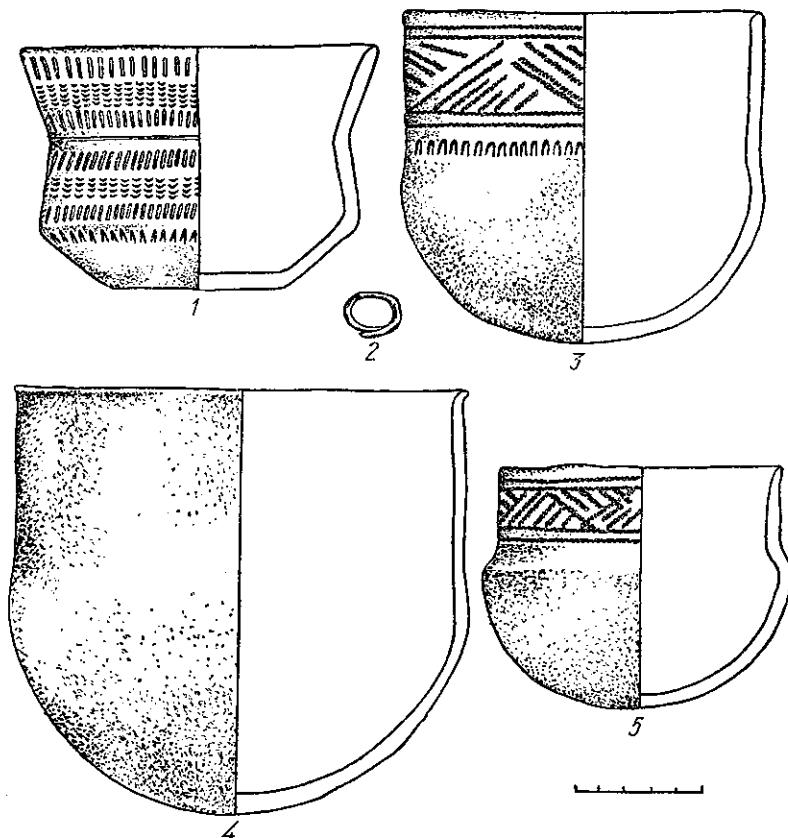

Рис. 3. Глиняний посуд (1, 3—5) та бронзове кільце (2) з поховання середньодніпровської культури:

1, 2 — поховання № 1; 3 — поховання № 3; 4 — поховання № 4; 5 — поховання № 5.

лику кількість пнів, що пошкодили культурний шар та значно ускладнили розкопки (рис. 2).

На площі розкопу виявлено 10 ям. Знахідки — глиняні посудини, крем'яні знаряддя та уламки кальцинованих кісток — дають підставу вважати їх могильними ямами. Про наявність могильника свідчать також залишки наземної споруди, очевидно, огорожі, що являє собою два концентричні кільцеві рови діаметром 7,5—та 1,5 м із стовповими ямами в них. Площа, обмежена великим кільцевим ровом, має золистий прошарок, що залягає на світло-сірому супіску і переходить у північній та південній частині в потужні золисті плями з вуглистими включеннями. Подібні рови з ямами від стовпів відомі в ґрунтових могильниках середньодніпровської культури Стрелиця і Сябровичі, де вони оточують по кілька могил².

Поховання № 1. На площі, оточеній малим ровом, на золистому прошарку виявлено глиняну посудину, крем'яний ніж та бронзове кільце. Могильна яма не простежувалась. Посудина плоскодонна, ребриста, з високою відігнутую назовні шийкою (рис. 3, 1). Висота посудини 10,5 см, висота шийки — 3,5, діаметр вінець — 14, найбільший діаметр

тулуба — 12,5, дна 6,5 см. Товщина стінок близько 0,6 см. Майже вся поверхня, за винятком придонної частини, орнаментована горизонтальними рядами вертикальних відбитків лінійного штампа.

Із східного боку посудини лежали крем'яні ніж довжиною 9 см з крутую ретушшю по обох краях з боку спинки (рис. 4, 1), а за 0,9 м на

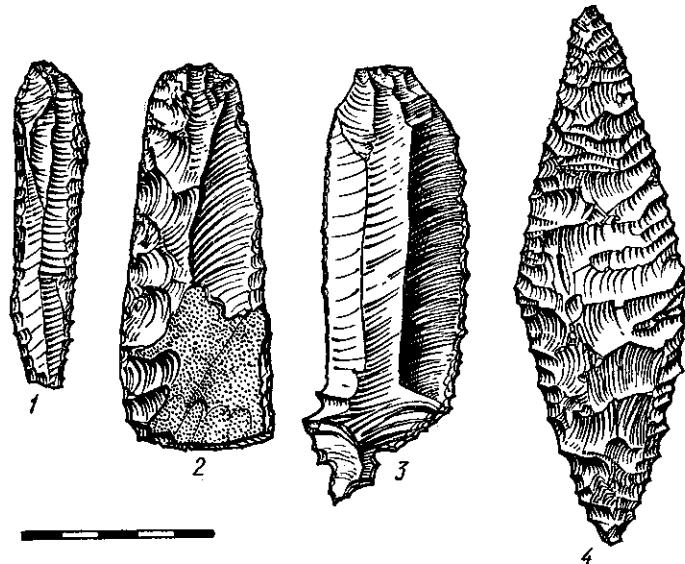

Рис. 4. Крем'яні вироби з поховань середньодніпровської культури.

південний схід — бронзове кільце діаметром 1,7 см з кінцями, що заходять один за один (рис. 3, 2).

Результати спектрального аналізу (№ 16221), проведеного в лабораторії Інституту археології АН СРСР, свідчать що кільце виготовлене з миш'яковистої бронзи кавказького походження. Хімічний склад металу такий:

Pb	Zn	Ag	As	Fe	Ni	Mn
0,001	?	0,006	1,2	0,1	?	0,01

Поховання № 2. Могильна яма овальної форми орієнтована по довжині з півночі на південь з незначним відхиленням на захід. Довжина могили — 1,3 м, ширина — 0,75, глибина — 0,8 м. В заповненні її зібрано чотири фрагменти кераміки доби бронзи, два фрагменти неолітичного посуду, крем'яній ніж та п'ять крем'яних відщепів. На дні могили знайдено уламки кальцинованих кісток. Західна частина ями була перерізана великим кільцевим ровом, що оточував поховання № 1.

Поховання № 3. Досліджено лише південну частину могильної ями, орієнтовану по довжині з півночі на південь. Повністю розкопати її не було можливості через велику кількість пнів (це стосується і поховань № 4, 5). Довжина розкопаної частини 1,25 м, ширина — 0,5 м. На дні могили знайдено глиняну посудину, а в східній частині — крем'яну клиноподібну сокиру довжиною 10 см, лінзовидну в перетині (рис. 4, 2). На північ від посудини виявлено скupчення крем'яних відщепів.

Посудина товстостінна (блізько 0,6 см), круглодонна, з високою прямою шийкою, орнаментованою відбитками шнуря у вигляді горизонтальних подвійних ліній, між якими розташований широкий пояс, утворений заштрихованими трикутниками, що дотикаються сторонами. Нижче проходить ряд вертикальних відбитків лінійного штампа (рис. 3, 3).

Висота посудини 13 см, шийки 5, діаметр вінець 13,5, найбільший діаметр тулуба 14 см.

Поховання № 4. Могильна яма овальної форми, орієнтована по довжині з півночі на південь. Приблизна довжина її 1,75 м, ширина 0,75, глибина — 1,15 м. В північній частині могили на дні знайдено глиняну посудину, а поряд з нею крем'яний ніж з ретушшю, виготовлений з масивної ножевидної пластини, трапецієподібної форми в перетині. Довжина її 11,5 см, ширина 4 см (рис. 4, 3).

Посудина тонкостінна (0,5—0,7 см), круглодонна, з високою прямую шийкою, аналогічна за формою посудині з поховання № 3, але не орнаментована. Висота її 16,5 см, висота шийки 6, діаметр вінець 17,5, найбільший діаметр тулуба 18 см (рис. 3, 4). Поверхня добре загладжена.

Поховання № 5 здійснене в могильній ямі овальної форми, орієнтованій по довжині з півночі на південь. Досліджено лише східну частину могили. Довжина її близько 1,3 см, ширина — 0,65 м, глибина — 0,9 м. На дні знайдено глиняну посудину, поруч з якою лежало крем'яне вістря списа ромбоподібної форми, довжиною 14 см, оброблене плоскою хвилястою ретушшю (рис. 4, 4). Посудина має кругле дно і добре виділену пряму високу шийку, верхню частину якої орнаментовано відбитками шнура, що утворюють горизонтальні лінії та пояс у вигляді заштрихованих трикутників, що дотикаються сторонами. Висота посудини 9,5 см, шийки 3, діаметр вінець 11 см, плічок 12 см (рис. 3, 5).

Поховання № 6. Могильна яма овальна, орієнтована по довжині з півночі на південь, з невеликим відхиленням на схід. Довжина 1,7 м, ширина 0,85, глибина 0,82 м. В заповненні могили виявлено 15 відщепів кременю, а на її дні — уламки кальцинованих кісток та дрібні шматки деревного вугілля.

Поховання № 7 містилось у могильній ямі неправильної овальної форми, орієнтованій по довжині з півночі на південь, з незначним відхиленням на схід. Довжина могили 2,2 м, ширина 1,1 глибина 1,22 м. В її заповненні знайдено: шість фрагментів кераміки доби бронзи та один — неолітичної; 20 відщепів кременю; крем'яна проколка та різець; а на дні — уламки кальцинованих кісток. Речі відсутні.

Шість з описаних поховань являють собою трупоспалення. Померлих спалювали десь на стороні, а в могилу засипали уламки кальцинованих кісток, часто перемішаних з золою. Могильні ями були овальної форми і орієнтовані по довжині з півночі на південь. Лише поховання № 1, виявлене на давній поверхні, судячи з розташування похованального інвентаря, було орієнтоване по довжині з північного заходу на південний схід. Відсутність в ньому уламків кальцинованих кісток вказує на те, що поховання було здійснене за обрядом трупополадення.

Похованальний обряд та описаний вище інвентар, особливо форма і орнамент глиняних посудин, знаходять собі аналогії серед пам'яток середньодніпровської культури³. Поховання № 2—7, за орієнтацією могильних ям, обрядом, формами та орнаментом кераміки, одночасні й можуть бути датовані кінцем III — початком II тисячоліття до н. е. Поховання № 1, очевидно, належить до пізнішого часу, ніж вищезгадані. Великий рів, який оточує його, перерізав могильну яму поховання № 2. В останньому інвентаря не було, але орієнтація могильної ями та похованальний обряд свідчать про його одночасність з похованнями № 3—5. Форма посудини та багатозонний орнамент, а також наявність у похованні № 1 бронзового кільця з металу кавказького поховання, дають можливість синхронізувати його з курганними похованнями середньодніпровської культури поблизу с. Ходосовичі⁴ та з похованнями, де виявлено посудини так званого гатчинського типу. На цій підставі поховання № 1 датується другою чвертю II тисячоліття до н. е.

На північ і північний захід від згаданих поховань виявлено ще одне, належне до часу бронзи.

Поховання № 8. Могильна яма овальної форми, орієнтована по довжині із заходу на схід. Довжина її 1,5 м, ширина 1, глибина 1,2 м. На дні могили, в центрі, стояла перевернута догори дном велика глинняна плоскодонна посудина S-подібної форми з потовщеними відігнутими назовні вінцями (рис. 5). Висота посудини 32,5 см, діаметр вінець 28, найбільший діаметр тулуба 30,5, дна 16,5 см. Поверхня добре загладжена, в тісті є домішка піску. Посудина не орнаментована, лише по шийці розміщено ряд «перлин». За формою вона має аналогії серед кераміки поселень пізнього періоду доби бронзи, досліджених Ф. М. Заверняевим поблизу м. Почеп (уроч. Грудок) Брянської області, С. С. Березанською на поселенні Пустинка Чернігівської області, В. А. Іллінською біля с. Мошни на Черкащині⁵.

У культурному шарі знайдено фрагменти різночасної кераміки (доби неоліту та бронзи, пізньозарубинецької та роменсько-боршевської), крем'яні знаряддя та крем'яні відщепи. В піщаному ґрунті археологічні знахідки різного часу змішані, але типологічно добре поділяються.

Крем'яні знаряддя (155 екз.) представлено ножеподібними пластинами (25 екз.), ножами (22 екз.), скреблами (31 екз.), різцями (3 екз.), вістрями до списів (2 екз.) та стріл (2 екз.), клиноподібними сокирами (2 екз.) та нуклеусами (12 екз.).

Численнішу групу крем'яних знарядь становлять ножі та ножеподібні пластини. Більшість останніх використовувалось як ножі. Ножі виготовлено з відщепів різної форми та трикутних у розрізі пластин і поділяються на чотири типи. Серед них переважають ножі (перший тип), виготовлені з відщепів різної форми (10 екз.), найчастіше видовженої, ретушовані з одного або двох боків (рис. 6, 13, 14). В шести випадках ретуш нанесено не тільки з боку спинки, але й з черевця.

Другий тип (4 екз.) представлено виробами з видовжених відщепів з однією високою бічною гранню, оброблених ретушшю (рис. 6, 15). Робочий край прямий або злегка вигнутий. До третього типу належать ножі (3 екз.), виготовлені з ножеподібних пластин довжиною до 9 см, трикутних у перетині та з ретушшю по обох краях (рис. 6, 17, 18). Четвертий тип представлено кривим ножем довжиною 9,5 см, ширину 4 см (рис. 6, 19), обробленим з обох боків великими сколами (можливо, заготовка). Знайдено також невеликий (довжиною 3,5 см) сегментоподібний ніж, оброблений по всій поверхні спинки плоскою хвильстою ретушшю та підправлений з черевця (рис. 6, 16).

Скребки (31 екз.) представлено різноманітними формами та розмірами, виготовлено з відщепів, часто первинних, на яких збереглася крейдяна кірка. Типологічно їх можна поділити на три типи: кінцеві, бічні та округлі. Переважають кінцеві (21 екз.), серед яких є як високі з крутю ретушшю (17 екз.), так і плоскі (4 екз.) з дрібною ретушшю. Перші виготовлено з подовжених або аморфних, а другі — з широких відщепів. Робочі краї високих (рис. 6, 1—5) та плоских (рис. 6, 6, 7) кінцевих скребків дугоподібної форми.

Бічні скребки (5 екз.) виготовлено з відщепів підпрямокутної форми (рис. 6, 8). Звичайно крутую ретушшю оброблено два суміжних або про-

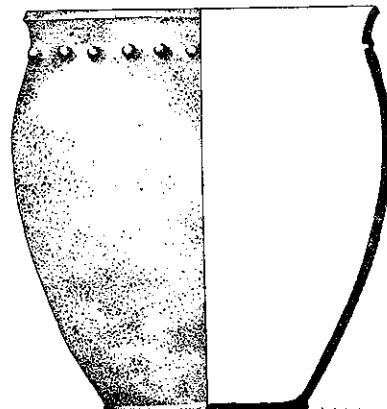

Рис. 5. Посудина епохи бронзи з поховання № 8.

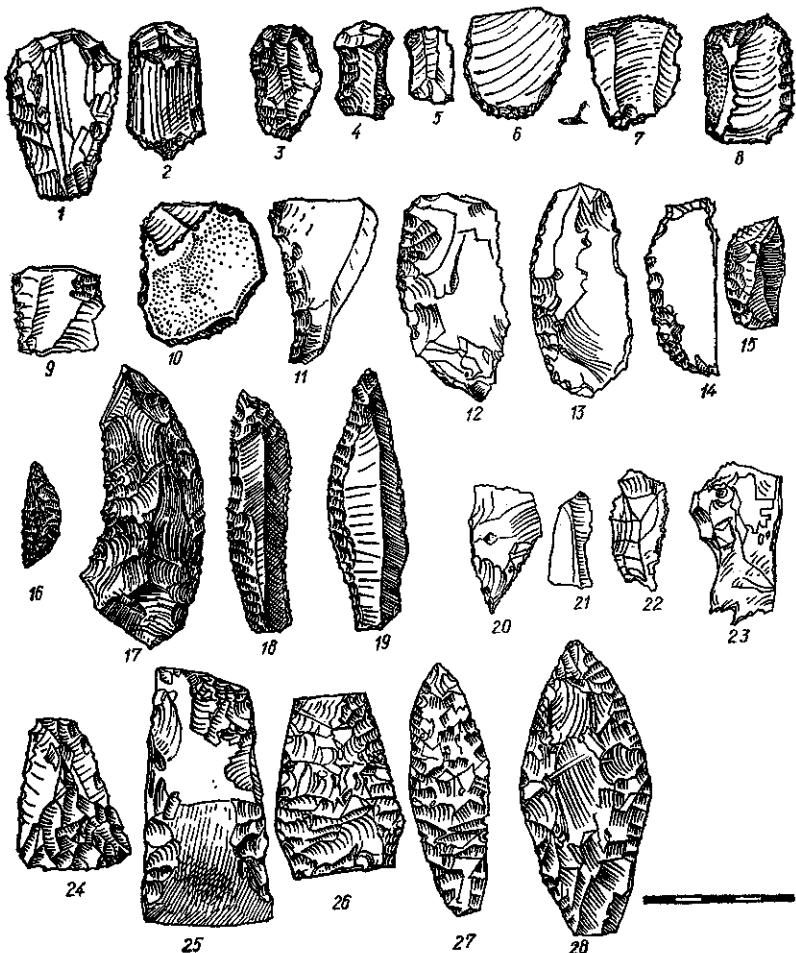

Рис. 6. Крем'яні вироби з культурного шару поселення.

тилежних краї, лише в одному випадку — три. Два екземпляри використовувались як скребки-ножі.

Для округлих скребків (4 екз.) використано відщепи округлої форми, оброблені крутого або погою ретушшю в залежності від висоти відщепа (рис. 6, 10). Є скребла (10 екз.), виготовлені з масивних відщепів. Вони мають дугастий або злегка увігнутий край з крупною ретушшю та слідами спрацьованості (рис. 6, 12).

Знайдено також скребок-скobel' підпрямокутної форми з обробленими двома суміжними краями (рис. 6, 9). Один прямий, з крутую притупляючою ретушшю, а другий — увігнутий, що використовувався для обробки округлих предметів. Третій край, підправлений дрібною ретушшю з боку спинки та черевця, міг застосовуватися як ніж.

Вістря (2 екз.) виготовлено з плоских відщепів (рис. 6, 20). Робочий край оброблено крутую скребковою ретушшю, розташованою по обох краях. Проколки та свердла (6 екз.) зроблено також з відщепів (рис. 6, 21), в одному випадку — з досить масивного. Ретуш нанесено лише на робочу частину знаряддя. Цікава невелика проколка з мініатюрного відщепа, обробленого крутую ретушшю по всьому периметру. Бічна частина його являє собою невеликий скребок.

Різці (3 екз.) бічні, зроблені з відщепів (рис. 6, 22) і в деяких випадках мають два різцеві сколи.

Вістря стріл (2 екз.— ціле та уламок) верболистної форми мають заокруглений черешок і суцільну плоску хвилясту ретуш з обох боків. Розріз їх лінзоподібний.

Вістря списів (2 екз.) листоподібної форми з прямою основою (рис. 6, 26—28), а також з черешком і листоподібним пером (рис. 6, 27). Обидва вони оброблені суцільною хвилястою ретушшю з обох боків, розріз лінзоподібний.

Знайдено клиноподібну, прямокутну у розрізі сокиру розміром 8,5×4 см. Бічні грані оброблені великими сколами, решта поверхні відполірована (рис. 6, 25). У культурному шарі виявлено мініатюрну крем'яну «сокирку» (рис. 6, 24) та заготовку знаряддя, близького до тесла.

Нуклеуси (12 екз.) одноплощадкові, для відщепів досить аморфні. Знайдено також уламки плитчастого кременю, масивні, необроблені, з крейдяною кіркою, іноді на них є негативи кількох сколів. Значна частина знарядь знаходить аналогії в крем'яному інвентарі середньодніпровської культури, в тому числі в похованнях на території самої пам'ятки. Це передусім вістря списів, клиноподібна сокира, ножі на пластинах. Наявність у культурному шарі комбінованих знарядь (скребків-ножів, проколок-скребків тощо), як і широке використання скребкової ретуші, також є типовими для доби бронзи.

Типологічно можна виділити частину знарядь доби неоліту. Насамперед це так звані криві ножі та мініатюрна «сокирка» — вироби, характерні для розвинутого та пізнього етапу деснянського неоліту⁶. Сюди, очевидно, слід віднести і частину кінцевих скребків, зроблених з видовжених відщепів. Досить архаїчна форма різців дає змогу датувати їх ранішим часом, ніж основну масу неолітичних крем'яних знарядь. Починаючи з доби розвинутого неоліту різці виготовлялись на пластинах⁷.

У культурному шарі поселення знайдено 3 500 фрагментів кераміки. З них — 1030 уламків неолітичного посуду, орнаментованих ямковими вдавленнями, що розташовуються в шаховому порядку, або рядами. Досить рідко трапляються відбитки гребінчастого штампа, що використовувалися як додатковий елемент при оздобленні вінець посудин (рис. 7, 1, 4, 5). Ямковий орнамент можна поділити на кілька типів. Перший представлений вдавленнями у вигляді ромбів (рис. 7, 7, 9, 20, 26, 30, 31—34). Ним оздоблено 53% всієї неолітичної кераміки. Ромбічні ямки двох видів — з гладким та рубчастим дном, причому перші становлять 90% ромбічного орнаменту. Контури ромбів різні — більш чи менш виразні, великі або досить дрібні, з чітким піраміdalним та округлим дном. Кераміка з ромбами, розміщеними в шаховому порядку, становить 64%, решта оздоблена орнаментом, розташованим рядами (36%).

Виділяється посуд, прикрашений ромбами середніх розмірів, з чіткими контурами, гладким піраміdalним денцем (рис. 7, 15—17). Ямки нанесені в суворому шаховому порядку. Така орнаментація, що має вигляд, за образним висловом М. Є. Фосс, «карбованого» ромба⁸ має аналогії в матеріалах ранніх стоянок белевської культури (Воронецька). Фрагменти кераміки середньої товщини, на внутрішньому боці обов'язково є сліди загладжування гребінчастим штампом. На зовнішньому боці вони, як правило, відсутні. В глині — домішка піску. Подібна кераміка нечисленна і становить всього 4% ромбовидної.

Другий тип орнаменту — так званий лапчастий штамп, нанесено кінцем палички, що обмотувалася мотузкою. Цим візерунком прикрашено 36% всієї неолітичної кераміки (рис. 7, 21—24, 27). Форма ямок за своїми обрисами різноманітна і в деяких випадках нагадує ромб з рубчастим дном. Тому поділ на ромбічний і лапчастий штампи інколи досить умовний. Можна припустити, що лапчастий виникає внаслідок розвитку та видозмінення ромбічного штампа, зокрема з рубчастим дном.

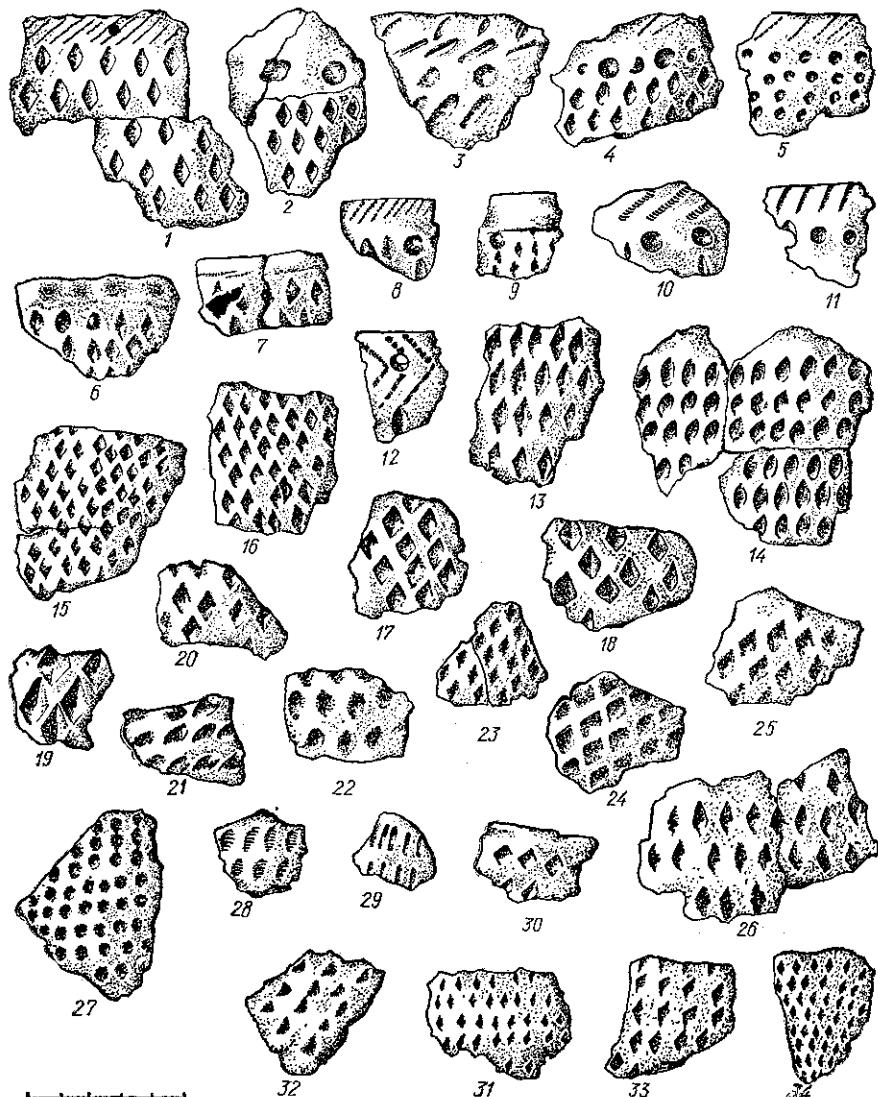

Рис. 7. Неолітична кераміка з культурного шару.

Так званий лапчастий орнамент розміщено переважно в рядок. Цікаво, що найбільшу схожість з ромбічним штампом простежено у фрагментів, орнаментованих в шаховому порядку. Зовнішню поверхню чептика звичайно загладжено, внутрішню—оброблено гребінчастим штампом. Як домішка використовується пісок.

Кераміка, орнаментована гусеничним штампом, тобто бічною частиною палички, обмотаної мотузком, становить 1,5% всієї неолітичної (рис. 7, 28, 29). Вдавлення розташовуються в рядок, близько одне від одного. Слідів загладжування гребінцем на зовнішньому боці не простежується, всередині подібна обробка трапляється, але не на всіх фрагментах.

Крім перелічених, є й інші види орнаментації. Близько 3% орнаментовано круглямковими вдавленнями та гладким витягнутим штампом. Є також оригінальний штамп, що являє собою неглибокі овальні вдавлення з плоским «вафельним» дном (0,4%). На площі поселення трапилася накольчаста (1,5%) дніпро-донецька кераміка (рис. 7, 30).

Неолітичні посудини гостродонні, з трохи стягнутими вінцями, хоча наявні й такі, де вінця утворюють одну пряму лінію зі стінками. Вінця прямі, звичайно рівно зрізані (рис. 7, 1—12). Орнаментовані здебільшого нахиленим гребінцевим штампом по краю. Гребінчасті відбитки нерідко заходять на внутрішню поверхню посудини. Поширені є нанесення під вінцями ряду рідких круглих ямкових вдавлень, яким відповідають чіткі негативи на внутрішньому боці. На вінцях по краю в деяких випадках зафіковано пальціві вдавлення.

Щодо датування неолітичної кераміки, то необхідно вказати на такі моменти. Посуд з ромбічним штампом становить понад половину загальної кількості кераміки, є значний відсоток з лапчастим й гусеничним штампами. Широке використання в орнаментації ряду глибоких ямок під вінцями, розвинута форма посудин — не дає підстав для висновку про ранньонеолітичний час основної маси неолітичної кераміки. Відсутність сполучення ямкового орнаменту з гребінцевим або іншими елементами, використання для оздоблення посуду тільки одного штампа, майже повна відсутність геометричного, зональність та розрідженість в нанесенні орнаменту, незначна кількість гусеничного штампа, тобто ознак, характерних для пізнього неоліту, свідчить про належність описуваної кераміки до часу розвинутого неоліту⁹. До цього часу відноситься, очевидно, частина скребків на видовжених відщепах, криві ножі деснянського типу та мініатюрна «сокирка».

Однак можна виділити ранішу кераміку, правда досить нечисленну, орнаментовану «карбованим» гладким ромбом¹⁰, нанесеним в шаховому порядку. За аналогією з керамікою белевської культури її можна датувати часом раннього неоліту. Серед крем'яного інвентаря з нею, найімовірніше, хронологічно пов'язуються бічні різці на відщепах.

Крім неолітичного посуду, в культурному шарі знайдено кераміку доби бронзи, прикрашену відбитками шнура, лінійного штампа та попечерними лініями. Вона представлена посудинами переважно з прямою високою шийкою, прямими або косо зрізаними досередини вінцями. Орнаментована лише верхня частина (рис. 8, 1—20). Прокреслені лінії утворюють сітку та горизонтальну ялинку (рис. 8, 10—12). Тісто звичайно відмулене, з домішкою дрібного піску. Кераміка тонкостінна, загладжена з обох боків. Посудини з шнуровим орнаментом також тонкостінні, мають загладжену поверхню, щільне однорідне тісто. Візерунок геометричний (рис. 8, 19).

Близькі до описаної кераміки фрагменти, орнаментовані дрібними кільцевими вдавленнями, неглибокими круглими ямками з плоским дном, відбитками нігтя (рис. 8, 13—15). У деяких з них, крім звичайної домішки піску, простежувався і шамот.

Є посудини темно-буруватого кольору, які мають злегка виділені плічка, домішку кварцу в тісті, іноді досить велику кількість піску. Стінки товсті, на внутрішній та зовнішній поверхні простежуються нечіткі сліди розчосів гребінчастим штампом (рис. 8, 20). Орнамент являє собою горизонтальні ряди вертикально нанесеного лінійного штампа. За формою, характером тіста, профілем вінець до описуваної кераміки належать неорнаментовані фрагменти (рис. 8, 1—7). Кераміка доби бронзи має аналогії серед пам'яток середньодніпровської культури і може бути датована кінцем III — першою чвертю II тисячоліття до н. е.

У культурному шарі знайдено також уламки грубих товстостінних (12—13 мм) неорнаментованих посудин з домішкою шамоту. Одну з них вдалось реставрувати. Це висока, плоскодонна посудина з різко профільованою шийкою, що розширюється догори, прямими відгнутими назовні вінцями, округлий край яких орнаментовано нігтьовими вдавленнями. Найрозширенішою є верхня частина тулуба. Переход від стінок до денця всередині посудини плавний, округлий. Висота горщика 40 см, діаметр вінець 26,5, шийки 24, найбільший діаметр тулуба 31, денця 12,5,

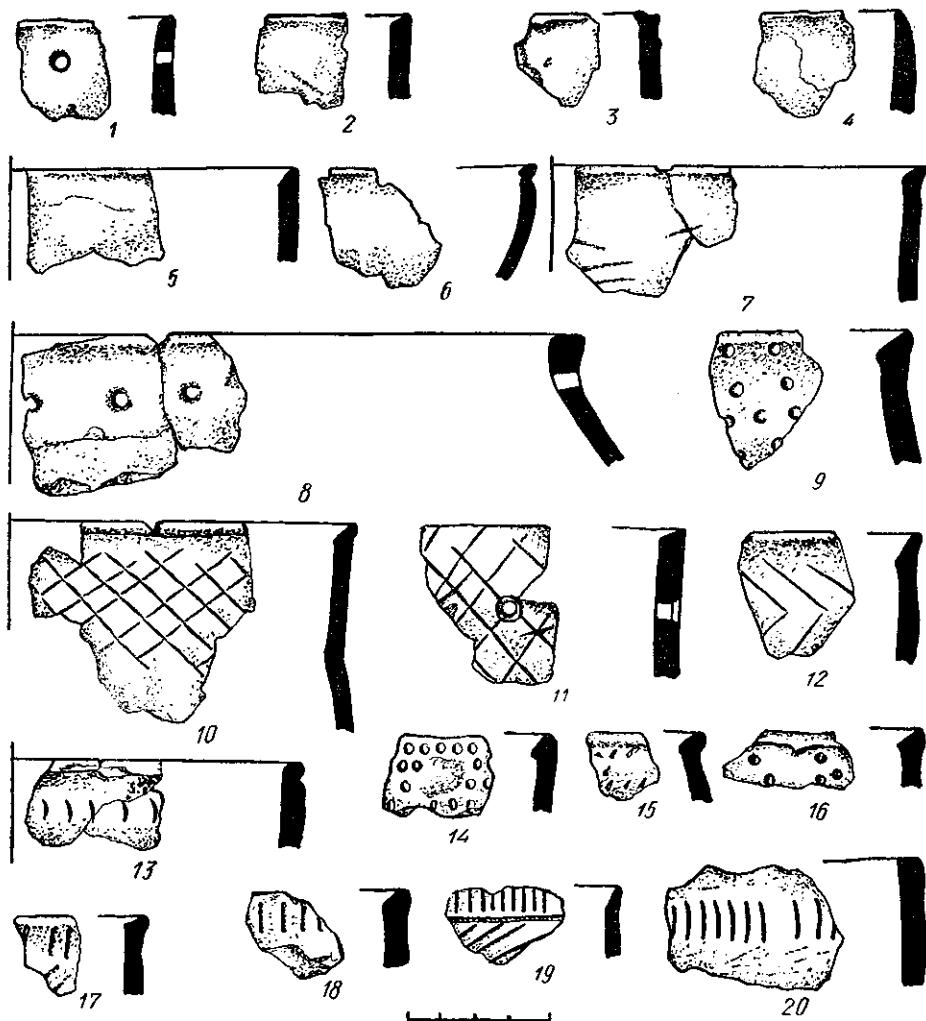

Рис. 8. Кераміка середньодніпровської культури з культурного шару.

товщина стінок близько 1 см (рис. 9, 1). Виявлено також розвал аналогічної посудини (рис. 9, 3) відомої на селищах пізньозарубинецького часу. На території Брянської області такі горщики зафіксовано на селищах у гирлі р. Гасоми, Почепському, Синьківському та інших, що датуються другою чвертю I тисячоліття н. е.¹¹

До цієї кераміки належить і плоскодонна мініатюрна посудинка з прямими відігнутими назовні вінцями, прикрашена на шийці трьома горизонтальними прокресленими лініями (рис. 9, 2). Висота посудини 9 см, діаметр вінець 6,5, найбільший діаметр тулуба 7,5, дна близько 4 см. Товщина стінок — 0,6—0,7 см.

В незначній кількості виявлено кераміку, представлена посудинами з невисокими відігнутими назовні вінцями, орнаментованими косими насічками по краю, з виділеним переходом від шийки до плічок. Як домішку використано шамот. Діаметр вінець 16 см, товщина стінок близько 1 см. Подібна кераміка характерна для поселень IX—X ст. роменсько-борщівського типу в басейні Верхньої Десни та Дніпра.

У північній частині розкопу на глибині 15—20 см від сучасної поверхні простежено велику западину підпрямокутної форми площею близько 25 м² та глибиною 30—50 см. Вона прорізувала культурний

шар та місцями заглиблювалась в підстилаючий його світло-сірий супісок. Заповнення темно-буруватого кольору різнилось від оточуючого шару. На дні западини простежено ями від стовпів діаметром близько 20 см, глибиною 20—40 см, розташовані головним чином по південному та західному краю западини. В центрі її були дві стовпові ями діаметром близько 40 см. Заповнення їх таке саме, як і в западині. На площі останньої виявлено різничесні знахідки. Мабуть, западина являла собою залишки частково заглибленої в ґрунт споруди, очевидно, житла стовпової конструкції. У зв'язку з тим, що споруда прорізувала культурний шар, її можна віднести до найпізнішого періоду існування пам'ятки.

З усього сказаного можна дійти висновку, що підвищення у заплаві р. Навля поблизу с. Партизанське багаторазово використовувалось протягом тривалого часу. Заселене воно було, очевидно, у ранньому неоліті. В цей час тут існувало невелике, можливо, сезонне поселення, яке продовжувало існувати і за доби розвинутого неоліту. Потім, до приходу сюди племен середньодніпровської культури, підвищення було незаселене. Середньодніпровські племена, що жили десь поблизу, влаштували на його території ґрутовий могильник, який можна датувати кінцем III — першою половиною II тисячоліття до н. е. В пізній період доби бронзи тут також здійснювались поховання. Пізніше підвищення довго не використовувалось і лише в пізньозарубинецький час воно знову стає місцем проживання людей. Заключний етап його заселення припадає на IX—X ст. н. е., час мешкання роменсько-борщівського населення.

Дослідження багатошарової пам'ятки поблизу с. Партизанське Брянської області становить значний інтерес для вивчення стародавньої історії не тільки Середнього Подесення, але й території Середнього та Верхнього Подніпров'я.

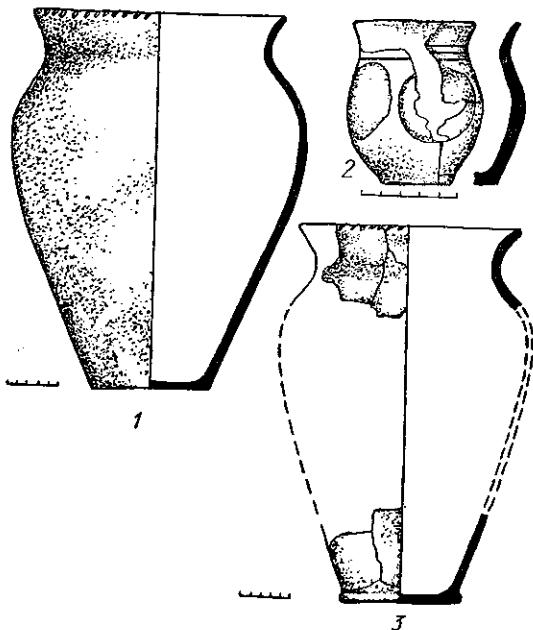

Рис. 9. Глиняний посуд пізньозарубинецького часу.

¹ Калитина Е. А. Река Навля.— Археологические исследования в РСФСР в 1932—1936 гг. М.—Л., 1941, с. 38; Левенок В. П. Отчет о работе Деснинского отряда в 1956 г.—Архив ИА АН СССР, р.—1, № 1256, с. 34; Смирнов А. С. Отчет о работе Деснянского лебовережного отряда в 1973 г.—Архив ИА АН СССР, р.—1, № 501, с. 33.

² Артеменко И. И. Племена Среднего и Верхнего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967, рис. 51.

³ Там же, рис. 3, 14.

⁴ Артеменко И. И. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи.— В кн.: Памятники каменного и бронзового века Евразии. М., 1963.

⁵ Заверняев Ф. М. Поселение эпохи бронзы на Десне.— КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, рис. 3, 1; Заверняев Ф. М. Памятники эпохи поздней бронзы в бассейне Верхней Десны.— СА, 1964, № 1, с. 146—157, рис. 6, 6, 7; Березанская С. С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. К., 1974, рис. 34; Ильинская В. А. Поселение комаровской культуры у с. Мошны.— КСИА АН УССР, 1960, № 10.

⁶ Розенфельдт И. Г. Стоянка мыс Очкінський.— КСИА АН СССР, 1950, вып. 31,

с. 136, рис. 47, 2; Левенок В. П. Неолитические племена лесостепной зоны Европейской части СССР.— МИА, 1973, № 172, табл. 48.

⁷ Левенок В. П. Вкз. праця, с. 190.

⁸ Фосс М. Е. Древняя история севера Европейской части СССР.— МИА, 1952, № 29, с. 161.

⁹ Розенфельдт И. Г. К вопросу о связях древнего населения бассейнов рек Десны и Оки в конце III — начале II тысячелетия до н. э.— КСИИМК, 1959, вып. 75.

¹⁰ Фосс М. Е. Вкз. праця, с. 160, рис. 83, 5.

¹¹ Заверняев Ф. М. Селище в устье реки Гасомы.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 129, рис. 2—13; Амбров А. К. К истории верхнего Подесенья в I тыс. н. э.— СА, 1964, № 1, с. 64, рис. 7, 11, 12.

И. И. АРТЕМЕНКО, А. С. СМИРНОВ

Партизанское — многослойный памятник на Брянщине

Резюме

В 1974 г. Деснянский Левобережный отряд Института археологии АН СССР под руководством А. С. Смирнова осуществил раскопки многослойного памятника у восточной окраины с. Партизанское (бывшее с. Святое) Навлинского района Брянской области. Он расположен на песчаной возвышенности в пойме р. Навли (левый приток Десны). Обнаружены остатки (кремневые орудия и фрагменты керамики) поселений раннего и развитого периодов эпохи неолита, могильник среднеднепровской культуры (исследованы семь погребений), погребение позднего периода эпохи бронзы, остатки поселений позднезарубинецкого времени и IX—X вв. н. э. (роменско-боршевского населения).

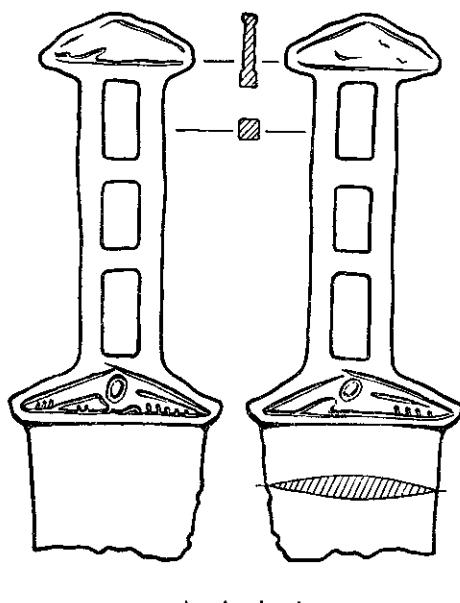
Г. Т. КОВПАНЕНКО, Б. М. ЛЕВЧЕНКО

Скіфський меч з с. Медвин

У сільському музеї Будинку культури с. Медвин Київської області зберігається залізний меч, знайдений випадково на полі, на північ від села, в уроч. Хутір.

Навершя меча із слідами зображення, плоске в перерізі, має форму, близьку до трикутника. Руків'я пряме, брускоподібне, з трьома прямокутними поздовжніми вирізами. Перехрестя має форму трикутника із зображенням грифонів, зробленим насічкою. Клинок дволезовий, ширина його біля перехрестя 4,8 см. Довжина руків'я 8 см, ширина 2,2 см. Довжина уламка меча — 14 см (рисунок).

Повна аналогія цьому мечу нам невідома. На території України мечів з вирізами на рукаві відомо п'ять. Один з них походить з кургану IV ст. до н. е. поблизу с. Горняцького Переяславського району Ворошиловградської області¹. На відміну від медвинського він має овальне навершя з зображенням тварини (оленя?). Руків'я пряме, але не з трьома, як на медвинському, а з чотирма вирізами і вкрите товстою золотою платівкою. Перехрестя має форму, близьку до овала, і прикрашено зображенням двох хижих тварин. Клинок

Меч з с. Медвин.

мече теж дволезовий, але вздовж нього, в середній частині, зроблено прямокутні прорізи, які відсутні на медвинському.

А. І. Мєлюковій відомо ще три мечі аналогічного типу². Один з них, що походить з с. Ковалі, колишнього Канівського повіту, зберігається в Київському державному історичному музеї; другий знайдено в Сухине; третій — в Хвощеватій лісній дачі колишнього Полтавського повіту і зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї³. Всі мечі мають рукої'я з вирізами і різняться між собою та від медвинського формою навершя (брускоподібне вузьке на мечі з с. Ковалі й овальне з зображенням всередині крилатої пантери, подібно до меча з Ворошиловградщини); формою рукої'я (овальною або близькою до овала, а не прямою, як на медвинському); кількістю вирізів на ньому (четири, а не три) та формою перехрестя. Лише меч з Полтавщини має однакове з медвинським трикутне перехрестя з зображенням грифонів. Рукої'я меча з Полтави, як і ворошиловградського, на відміну від медвинського, було вкрите золотою платівкою.

А. І. Мєлюкова мечі з вирізами на рукої'ях виділяє в окрему групу мечей III типу I відділу і датує IV—III ст. до н. е. Мабуть, до цього часу належить і меч з Медвина.

Описаний меч доповнює невелику серію мечів з вирізами на рукої'ях, знайдених на Україні.

¹ Філатов О. П., Черненко Є. В. Скіфський курган на Ворошиловградщині.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 1972, вип. 4, с. 122—124.

² Мєлюкова А. І. Вооружение скіфов.— САІ, 1954, вып. Д1—4, с. 51, 52, табл. 18, 11.

³ Рудинський М. Я. Археологічні збірки Полтавського музею.— Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. 1, 1928, с. 50, табл. VII, 2.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, Б. М. ЛЕВЧЕНКО

Скифский меч из с. Медвин

Резюме

В сельском музее Дома культуры с. Медвин Киевской области хранится железный меч, найденный севернее села в уроч. Хутор.

Перекрестие меча украшено изображениями грифонов, выполненными насечками. Точная аналогия мечу пока неизвестна. Вероятнее всего его можно отнести к отдельной группе мечей, выделяемой А. И. Мєлюковой в III тип I отдела и датируемых IV—III ст. до н. э.

І. П. САВОВСЬКИЙ

Нові сарматські поховання на Запоріжжі

Протягом двох польових сезонів 1973—1974 рр. Запорізькою експедицією Інституту археології АН УРСР * досліджувалися курганні могильники епохи бронзи та скіфського часу в околицях сіл Златопіль, Орлянка та Балки (уроч. Носаки) Василівського району Запорізької області. Під час розкопок досліджено щість впускних сарматських поховань. Три з них розташовано в Златопольському курганному могильнику, два — в Орлянському і одне — в Балківському (уроч. Носаки).

Златопольський курганний могильник виявлено за два кілометри на південний схід від с. Златопіль на південному узбережжі Каховського водосховища. Високий корінний берег Дніпра перерізається тут багатьма ярами, вибалками та западинами з виходом на поверхню вапняку, який у давнину використовувався для спорудження курганів.

* Начальник експедиції В. І. Бідзіля.

Могильник розташовано на плоскій місцевості східного яру і витягнутий ланцюжком на 1 км з південного сходу на північний захід. У південно-східній частині ланцюжка в енеолітичному кургані № 7 виявлено два сарматські поховання (№ 1 і 2), а в кургані № 15, епохи бронзи, розташованому за 220 м на південь—південний захід—третє (№ 2).

Курган № 7. Висота 3,5 м, діаметр 40 м.

Поховання № 1 розташоване за 5,8 м на південний захід від 0, на глибині 3,65 м від вершини кургану. Контури ями не простежуються.

Кістяк лежав на правому боці, скорчений, головою на південь. Ліва рука зігнута в лікті під гострим кутом (рис. 1, 1). Біля ступні правої ноги лежала фрагментована кружальна посудина, що мала форму кубка з прямою широкою шийкою і ручкою на тулубі, на кільцевому піддоні. Зовнішня поверхня залощена, тісто — темно-сіре, вінця частково відбиті. Висота 15 см, діаметр повінцях 10 см (рис. 1, 2).

Поховання № 2 розташоване на 5,5 м на захід і 10,5 м на південь від 0 на глибині 3,4 м від вершини кургану, контури ями не простежуються. Дитячий кістяк лежав на спині, випростаний, головою на захід (рис. 1, 3).

На третьому шийному хребці виявлено шийну бронзову гривню, виготовлену з тонкого дроту. Один кінець мав проушину, другий — зігнуто гачком. На гривню нанизане бронзове кільце з роз'єднаними краями, виготовлене з круглого в перетині дроту (рис. 1, 4).

Рис. 1. Сарматські поховання з кургану № 7 поблизу с. Златопіль:

1, 3 — план поховання № 1; 2 — кубок з поховання № 1; 4 — бронзова гривня з поховання № 2; 5 — кружальний сіроглиняний глечик з поховання № 2.

Біля черепа — кружальний глинняний глечик із залощеною зовнішньою поверхнею, орнаментований в нижній частині шийки вузьким наліпним джгутом зі скісними нарізками, на кільцевому піддоні. Діаметр dna 4 см (рис. 1, 5). Між колін лежало керамічне прясло біконічної форми кремового кольору, на зламі — чорного. Діаметр основ 3 см, висота 2,5 см.

Курган № 15. Висота 1 м, діаметр 30 м.

Поховання № 2 здійснено в прямокутній ямі з заокругленими кутами ($1,35 \times 0,65$ м) на глибині 1,34 м у верхньому горизонті материкового суглинку за 5 м на південний захід від центру кургану.

Дитячий кістяк лежав вздовж ями, випростано на спині, головою на південний захід (рис. 2, 1). На правій руці поблизу зап'ястя — бронзовий браслет, виготовлений з круглої проволоки (в перерізі 0,3 см) в півтора оберти, кінці розплощені і закрученні в спіральки (рис. 2, 3).

Поблизу ступні правої ноги стояли дві ліпні сіроглиняні посудини. Одна з них мала вигляд високого горщика з сильно відігнутими назовні вінцями і чітко позначену шийкою. Форма посудини неправильна, поверхня шорстка. По краю вінець короткі вертикальні нарізки, дно плос-

ке. На опущених плічках недбало виконана різьблена хвиляста лінія. Висота 11,6 см, діаметр по вінцях 9,8, тулуба 10,5, дна 6,5 см (рис. 2, 4).

Друга посудина за формою аналогічна першій, але значно менша, без орнаменту, з дещо менше відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 5). Біля ступні лівої ноги лежала мініатюрна підвіска-герма з так званого єгипетського фаянсу світло-блакитного кольору. Вона мала вигляд бородатого чоловіка, задрапованого в плащ (або покривало). Фігурка модельювана з усіх боків, але складки покривала з тильного боку зображені

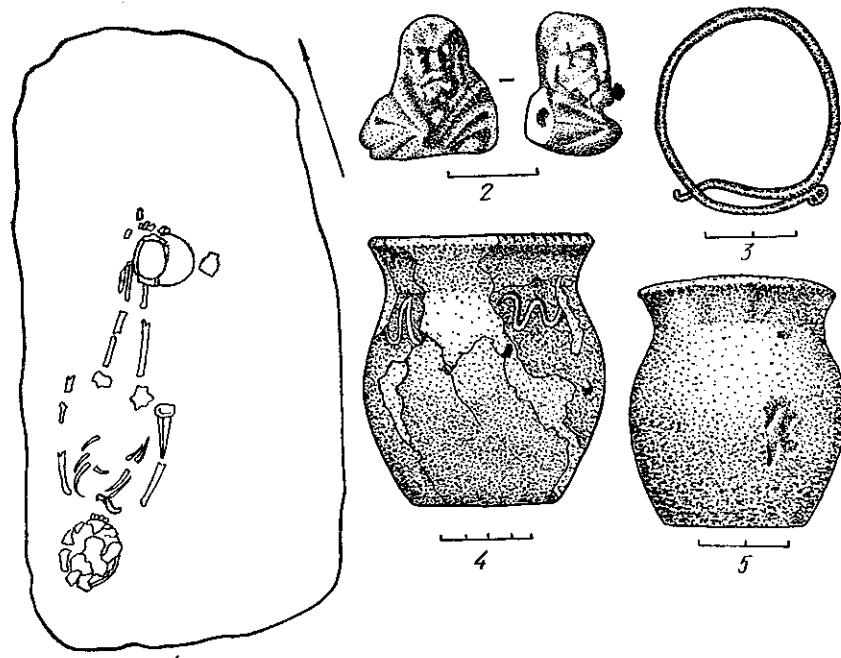

Рис. 2. Сарматське поховання № 2 з кургану № 15 поблизу с. Златопіль:
1 — план поховання; 2 — підвіска-герма; 3 — бронзовий браслет; 4 — ліпний орнаментований горщик; 5 — ліпний неорнаментований горщик.

но схематично, штрихами. Тильний бік голови теж закрито. Нижче шиї — виступ з отвором для підвішування. Фігурка мала підставку, відламану ще в давнину (рис. 2, 2).

Орлянська курганна група III розташовувалася за 5 км на захід від Златополя в східному кутку автомагістралі Орлянка—Балки, Дніпрорудне — Мала Білозерка. В центрі групи два кургани (№ 3, 4), що зберегли насипи, а навколо них — вісім плям і ледве помітні підвищення.

Курган № 4 найвищий в групі (висота 3,8 м, діаметр 46—50 м) споруджено за доби міді-бронзи. Серед 19 поховань, переважно ямних та катакомбних, два поховання (№ 1, 3) сарматські.

Поховання № 1 розташоване за 10,8 м на північний схід від центра кургану на глибині 1,8 м від його вершини. Контури ями не простежуються. Кістяк підлітка лежав на спині випростано, головою на північний схід. Під головою простежено підстилку з кори дерева (рис. 3, 1).

Праворуч голови знаходився кружальний одноручний тонкостінний глечик античної форми з добре відмуленої червоної глини, яйцеподібним тулубом, вузькою циліндричною шийкою, на кільцевому піддоні. Краї вінець розширені й помітно відігнуто назовні. Ручка прямокутної форми, овальна в перетині, прямо опущена до тулуба. Висота глечика 26 см, діаметр по вінцях 12, тулуба 21, дна 8 см (рис. 3, 2).

Ліворуч голови стояла гончарна сіроглинняна миска, із залощеною поверхнею, напівсферичної форми, із загнутими до середини вінцями,

горизонтальним з нарізками бортиком (шириною 1,7 см) і плоским дном. Діаметр 24 см, дна 7, висота 6,7 см (рис. 3, 3). Всередині миски лежали рештки обрядової їжі та залізний ніж, звужений до вістря. Рукоів'я не збереглося. Ширина леза 0,7—0,12 см, довжина 8,3 см (рис. 3, 8).

Поблизу голови лежала сережка, а біля лівої скроні — друга. Сережки виготовлено з тонкого бронзового дроту (0,1—0,3 см). Один кі-

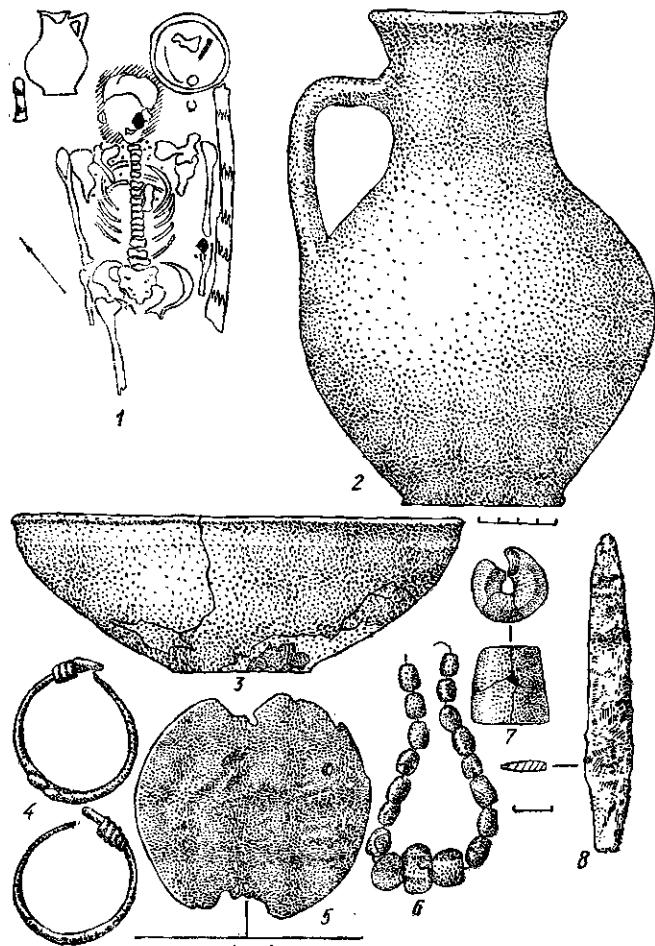

Рис. 3. Сарматське поховання № 1 поблизу с. Орлянка:
1 — план поховання; 2 — червоноглянцевий кружалльний глечик;
3 — сиролощена миска; 4 — сережки; 5 — бронзове люстро; 6 — намисто;
7 — глиняне прясло; 8 — залізний ніж.

нець мав петлю із зв'язкою, а другий, значно тонший, — гачкоподібний згин (рис. 3, 4).

Під черепом з правого боку знайдено частково пошкоджене окислене кругле плоске бронзове люстерко діаметром 6,3 см, сліди ручки не збереглися (рис. 3, 5). Коло ліктя лівої руки лежало глиняне прясло в формі зрізаного конуса. Діаметр основи 2 см, верха 1, 2, отвір 0,4 см, висота 2,2 см (рис. 3, 7).

Навколо шийних хребців були розсипані круглі намистини з прозорого скла з перламутровим відтінком. Діаметр 0,9 см. Одна намистина з блакитного скла, рубчаста, в перетині п'ятипелюсткова. Діаметр 1,3 см, висота 0,8 см (рис. 3, 6).

Поховання № 3 розташоване за 8 м на північний захід від центра кургану на глибині 2 м. Контури ями не простежуються. Випростаний кістяк молодої жінки лежав на спині, ноги злегка зігнуті в колінах вправо, головою на північ-північний схід. Під небіжчицею простежувались рештки підстилки брунатного кольору (рис. 4, 1).

В головах стояла фрагментована ліпна посудина з вузькою шийкою, близька за формою до глечика. Поверхня її жовтувата, на зламі — чорна. Заокруглений край вінець з вм'ятинами в одному місці, помітно відігнутий назовні, плавно переходить в лійкоподібну шийку, а потім в роздутий тулуб. Дно плоске, помітно увігнуте до середини. Висота глечика 18 см, діаметр по вінцях 10,5, тулуба 19, дна 7 см (рис. 4, 2).

На черепі, поблизу лівої скроні, простежено сліди зеленого забарвлення; навколо черепа лежали фрагменти бронзових сережок з круглого дроту 0,1—0,2 см в перетині. Навколо черепа та на грудній клітці лежали розсипом 209 намистин, різних за формою та матеріалом (рис. 4, 4). Дві намистини з прозорого жовтуватого кольору скла, ромбічної форми, з нанесеними вздовж більшими смужками (діаметр 0,8 см, довжина 2,3 см); дві пастові, круглі окаті діаметром 0,65 см; чотирнадцять бочкоподібних за формою, діаметром 0,6 см; вісім з прозорого світло-брунатного скла; шість — із світлої пасті з поздовжніми смужками; 166 намистин являють собою дрібні кільця з прозорого скла брунатного, блакитного і зеленого відтінків; шість — дрібні, біконічні, скляні; 19 — дрібний кільцевидний бісер з білої пасті. Діаметр намистин 0,15—0,2 см.

Поблизу правої руки небіжчиці лежало керамічне прясле напівсферичної форми. Діаметр основи — 3 см, отвору — 0,5, верхнього зрізу — 1,2, висота — 2,2 см (рис. 4, 3).

Балківський курганий могильник (уроч. Носаки) розташовано за 10 км на південь від с. Балки і 13 км на південний захід від Орлянської курганної групи III. В кургані № 12, спорудженному над скіфським похованням № 2, за 8 м на північ-північний захід від центру кургану, на глибині 0,65 м від стародавнього горизонту, у витягнутій прямокутній з округлими кутами ямі розміром 1,95×0,75 м виявлено сарматське поховання № 1 (рис. 5, 1). Кістяк молодої дівчини лежав випростано на спині, головою на схід-північний схід. Супроводжуючий інвентар досить різноманітний. Біля скроні лежали дві підвіски із срібла з плоскими овальними щитками (2,5×1,9 см) і витими дугами.

Нижче правої скроні виявлено медальйон, співрозмірний з щитками підвісок, що, вірогідно, був їх складовою частиною. Оскільки на щитку простежено свіжіші сліди, що фіксують точні обриси медальйона, виго-

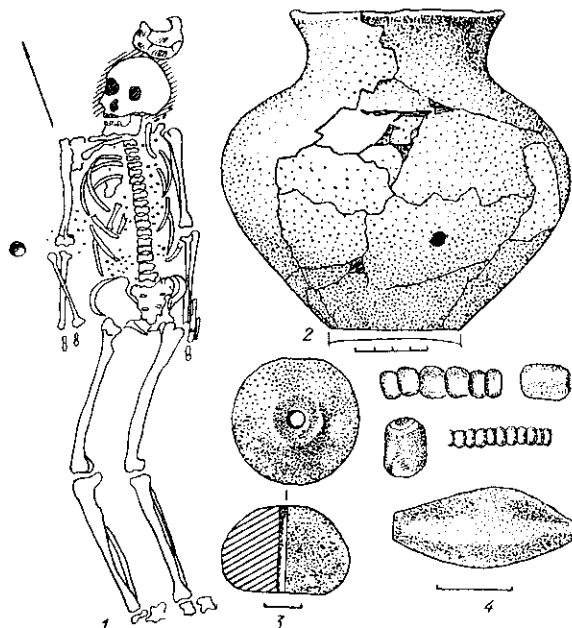

Рис. 4. Сарматське поховання № 3 з кургану № 4 поблизу с. Орлянка:

1 — план поховання; 2 — ліпна посудина; 3 — прясле; 4 — намисто.

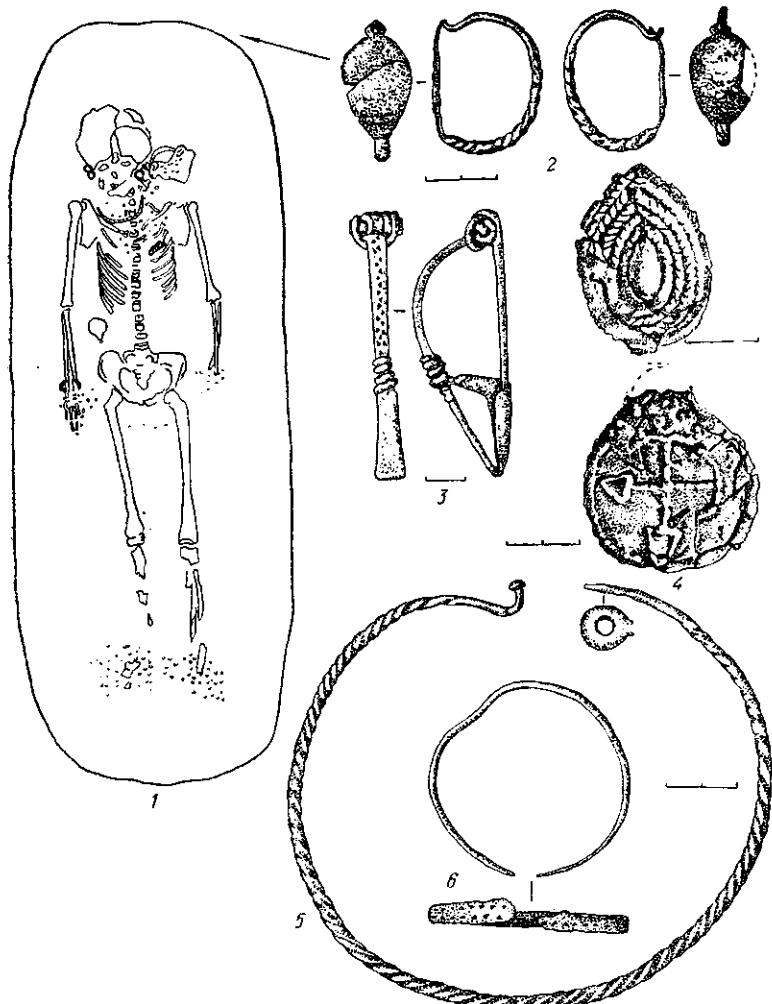

Рис. 5. Сарматське поховання № 1 з кургану № 12 поблизу с. Балки, урочище Носаки:

1 — план поховання; 2 — сережки і щиток зі вставкою; 3 — срібна фібула; 4 — бронзове люстерько; 5 — срібна гривня; 6 — бронзовий браслет.

тovленого з тонкого листового срібла й орнаментованого канелюрами, концентрично розташованими навколо краплеподібної скляної вставки темного кольору, загладженої з тильного боку (рис. 5,2). Шийні хребці оперізувала срібна гривня, виготовлена з витого чотиригранного дроту (0,5 см в перетині) з круглими і значно потоншеними кінцями, один з яких плаский, заокруглений з отвором, другий — гачком з шишечкою (рис. 5,5). Недалеко від лівої скроні лежала червонолакова тонкостінна з добре відмуленої глини посудина рожевого кольору у вигляді фігури лежачого баранчика з піднятою головою на прямокутній підставці — п'єдесталі. На голові тварини — циліндричний виступ з рівно зрізаними краями вінець. Профільовану дужку ручки одним кінцем прикріплено до голови, іншим — до тулуба, вкритого рельєфним зображенням круглих закруток вовни. Обриси морди барана мало виразні. Посудина покрита червоним лаком, який після випалу в деяких місцях набуває сіруватого відтінку. Висота посудини 1,5 см, довжина 18, діаметр шийки 2,5 см, розміри підставки — $8,5 \times 4,5 \times 4$ см (рис. 6, 1).

Нижче лівої ключиці знайдено срібну луцкоподібну двочленну, з підв'язаною ніжкою, з внутрішньою тятивою, фібулу, з прямокутною в перетині спинкою, орнаментовану клиноподібними крапками, ледь розширену, з фасками на боковинах (ніжка підв'язана чотиривитковою зав'язкою). Приймач глибокий. Довжина 7 см, максимальна висота 2,8 см (рис. 5, 3).

На праву руку небіжчиці надягнуто браслет із тонкої бронзової пластики з роз'єднаними, ледь розширеними кінцями. На одному з них збе-

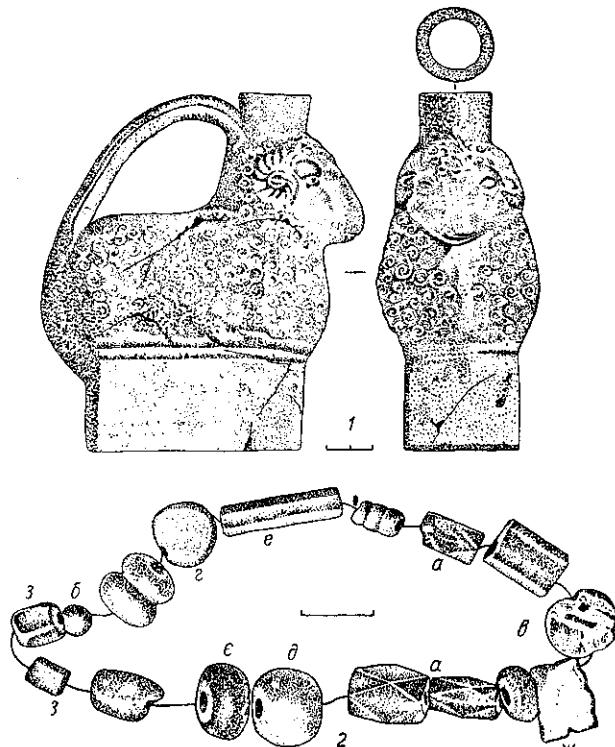

Рис. 6. Речі з сарматських поховань кургану № 12 с. Балки, уроч. Носаки:

1 — красноглинняна фігурна посудина з поховання № 1; 2 — типи намистин з поховання № 17.

рігся крапковий орнамент. Ширина 0,5—0,6 см, товщина — 0,15 см (рис. 5, 6).

З правого боку, нижче таза, лежало лите, бронзове кругле люстерко з прямокутним виступом і отвором в ньому для підвішування. З тильного боку помітно овальний бортик по боках, а в центрі — тамгоподібний знак з перехрещених якореподібних фігур. Діаметр люстерка 5 см (рис. 5, 4).

В різних місцях знайдено 493 намистини. З них: біля шийних хребців — 4 дванадцяти- і шестигранних сердолікових намистин рубінового кольору, довжиною 1 см, товщиною 0,35 см (рис. 6, 2а); 38 дрібних із світло-блакитної пасті, діаметром 2—2,5 мм (рис. 6, 2б); 27 чечевицеподібних з темної пасті, з отвором в торці, діаметром близько 0,9 см, товщиною — 0,35 см (рис. 6, 2 в); 2 з блакитної пасті, сплющені, отвір в торці, діаметром 0,7 см, товщиною — 0,25 см (рис. 6, 2г); 1 сферична з білої пасті, діаметром 0,9 см (рис. 6, 2 д); 1 шестигранна пронизка з блакитної пасті, довжиною 1,6 см, товщиною 0,35 см (рис. 6, 2 е).

Поблизу кистей рук знайдено 17 круглих, з темної пасті, сегментоподібних намистин (рис. 6, 2 є), 4 прямокутних плоских пер-

ламутрових пронизки з отвором в торці, виготовлених з черепашки (рис. 6, 2 ж.).

Поблизу гомілково-стопових кісток знайдено розсип з 385 пастових намистин у вигляді витягнутих прямокутних брусків, квадратних в поперині, довжиною 0,4—0,9 см і товщиною 0,5—0,6 см, різноманітних кольорів: жовтого, «слонової кістки», блакитного, зеленого, червоного та чорного (рис. 6, 2 з). Намисто, очевидно, облямовувало одяг (шаровари).

Отже, перелічені поховання досить різноманітні за характером інвентаря та орієнтації. Серед поховань Орлянських та Балківського курганів домінує північно-східна, з деяким відхиленням, орієнтація, поховання у Златопільських курганах мають нестійку західну, південно-західну та південну орієнтацію. Деяка послідовність намічається у виборі сектора кургану для поховання. Майже всі поховання розташовані в північних та в південно-західних полях. Виняток становить лише поховання № 1 з Орлянського кургану № 4 (в південно-східній полі). Більшість поховань опущено в насип курганів і містилися під стародавнім горизонтом. Лише поховання № 2 (Златопільський курган № 15) та 1 (Балківський курган № 12), були опущені в материковий суглинок. Контури ям цих поховань мали форму витягнутих прямокутників з округленими кутами. Привертає увагу віковий склад небіжчиків: п'ять з шести поховань були діти або підлітки. Серед підлітків — дві дівчинки, яких покладено випростано на спині. Поховання № 1 із Златопільського кургану № 7 є винятком не тільки за віком, але й за ритуалом поховання: небіжчик лежить скорочено на боку, що нехарактерно для сарматів. Можливо, тут простежується вплив ритуального обряду носіїв черняхівської культури (?).

Поодинокі впускні поховання (померлі переважно молодого віку) в курганах, розташованих на площі понад 150 км², дають підставу вважати, що в даному мікрорайоні її найближчих його околицях відсутні стоянки, пов'язані з зимів'ям сарматів, а тим більше поселення. Випадкова смерть під час кочової міграції залишала поодинокі сліди на схилах курганів.

Інвентар вищевказаних поховань досить різноманітний, і найчастіше датуючий. Так, глечики-кубки з широкою шийкою і розширеним тулубом на кільцевому піддоні (її без нього) були поширені в Приазов'ї (р. Молочна)², Передкавказзі³, Прикубанні⁴, Поволжі⁵ і датуються I—II ст. н. е. Повну аналогію горщику (с. Златопіль, курган № 15, поховання № 2) ми знаходимо в районі р. Молочної («Аккерменъ») в похованні, що датується II—III ст. н. е.⁶

Надзвичайно цікава підвіска-герма. Відомо кілька подібних задрапованих герм (Пантікапей, Тарамба). Комплекси з наявністю фігурок цього типу відносяться до I—II ст. н. е.⁷ Центр їх виробництва з'ясовано ще неповністю. Вироби з єгипетського фаянсу, знайдені на території СРСР, на думку Б. Б. Піотровського, потрапляли через Мілет, Родос, Кіпр до берегів Понту, а також через Передню Азію у Закавказзя. За часів еллінізму посередником в поширенні єгипетських фаянсовых виробів стає Сінопа, а пізніше з Північного Причорномор'я вони транспортувалися на Кавказ⁸. А. К. Коровіна припускає, що фігурки даного типу виготовлялись тільки в Північному Причорномор'ї⁹.

Кружальні глечики античної форми, подібні до знайденого у похованні № 1 кургану № 4 поблизу с. Орлянки, привозилися в степову Лівобережну Україну з Ольвії, Пантікапея, Тамані. М. І. Вязьмітіна гадає, що не виключені виробничі центри таких глечиків і в Приазов'ї. Вони датуються I—II ст. н. е.¹⁰ Аналогічні червоноглиняні глеки знайдено на р. Молочній, де виявлено й сіролощені глечики античної форми, очевидно, місцевої переробки¹¹.

Сіроглиняна лощена миска має широкі хронологічні рамки: I ст. до н. е. — III ст. н. е. Прототипи її знайдено в долині р. Молочної, що є ха-

рактерним для сарматів Степової України. Вони трапляються в Подонні, в меото-сарматському могильнику I ст. до н. е.—II ст. н. е. біля станиці Усть-Лабинської¹². Сіроглинняні миски з плоским денцем і загнутими до середини краями вінець відомі й у Дагестані в могильнику Тарки (I ст. до н. е.—III ст. н. е.)¹³.

Типи бронзового люстерка так само поширені серед сарматів на ру-бежі нашої ери. Найближчу аналогію люстерка даного типу виявлено в сарматському похованні I ст. н. е. недалеко від с. Новолуганська Донець-кої області¹⁴.

Досить різноманітний інвентар сарматського походження з кургану № 12 (уроч. Носаки) дає можливість встановити для нього вужчі хронологічні рамки. Аналогію підвіскам (рис. 5,2) ми знаходимо в Богодарівському кургані — II—III ст. н. е.¹⁵ Очевидно, в ужитку були й скроневі підвіски з плоскими щитками, без орнаменту. Такі самі підвіски, але з бронзи, знайдено і в черняхівському могильнику Кабарга IV (II—III ст.)¹⁶.

Фігурні посудини поширені у II ст. до н. е.—III ст. н. е., але деякі з них мають вужчі хронологічні рамки. Наприклад, фігурна посудина з Ольвії у вигляді мавпи на п'єдесталі датується I ст. до н. е.—I ст. н. е.¹⁷ Фігурні посудини у вигляді лежачого на п'єдесталі баранця подібні нашій (рис. 6, 1), але з іншим рельєфним зображенням вовни (хвиляста, серпоподібна) знайдено в Криму (Керч, Севастополь), на Кавказі (Тбілісі) і датуються I—II ст. н. е.¹⁸

Лучкоподібні фібули з підв'язаним приймачем і внутрішньою (або зовнішньою) тятивою характерні для Північного Причорномор'я. Вони відомі в похованнях сарматського могильника на р. Молочній¹⁹; прототипи їм знайдено в Криму²⁰, в Ольвії, на Нижньому Поволжі тощо²¹. З'явились вони, за твердженням А. І. Фурманської, у I—III ст.²² Наша фібула (рис. 5,3) типу «фацетованих», за класифікацією А. К. Амброза, відноситься до третьої серії і датується III — початком IV ст.²³

Підвісні люстерка з тамгоподібними знаками трапляються одночасно (II—III ст. н. е.) в Приазов'ї²⁴, на Кубані, Дону, Криму²⁵, в Молдавії²⁶ Румунії (але там датуються не раніше III ст. н. е.)²⁷. Тамгоподібний знак на люстерку (рис. 5,4) прямої аналогії не має. Правда, подібні якоревидні знаки виявлено на стіні склепа поблизу с. Красногорська Кримської області, на плиті з Кривого Рогу, на ольвійських левах і в печері Ак-Кая, на золотій платівці з Кубані²⁸. За класифікацією А. М. Хазанова, люстерко з описуваних розкопок відноситься до шиловської культури і датується II—IV ст. н. е.²⁹

Інший інвентар (бронзові браслети, намиста, керамічні прясла, дротяні сережки тощо), хоч і становлять певний інтерес, але через значне поширення (IV ст. до н. е.—V ст. н. е.) не можуть бути датуючим матеріалом³⁰.

Виходячи з характеру інвентаря, поховання № 1, 2 (Златопіль) та 1 і 3 (Орлянка) можна віднести до I—II ст. н. е.; поховання № 2 (Златопіль, курган № 15) — до II ст. н. е.; поховання № 1 (Балки, Носаки) — до III ст. н. е., можливо, до першої його половини.

¹ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья.—САИ Г1—12, 1975, с. 10.

² Вязьмітіна М. І. Пам'ятки культури сарматів.—В кн.: Археологія Української РСР, т. 2, 1971, с. 23, рис. 73, 10, 11.

³ Пруніг А. П. Сарматские катакомбы на берегу р. Юши.—СА, 1961, № 1, с. 267—269, рис. 2, 1.

⁴ Анфимов Н. Ф. Меото-сарматский могильник у станицы Усть-Лабинская.—МИА, 1951, № 23, с. 158, 175, рис. 7, 6, 8.

⁵ Синицын І. В. Археологические исследования Заволжского отряда Ставропольской экспедиции.—КСИИМК, 1954, вып. 55, с. 91, рис. 36, 1.

⁶ Вязьмітіна М. І. Сарматські поховання в долині р. Молочної.—АП, 1960, т. 8, с. 20, рис. 63, 16.

⁷ Алексеева Е. М. Вказ. праця, с. 38, табл. 8, 11—17; 12, 30; Алексеева Е. М. Предметы из египетского фаянса VI в. до н. э.—IV в. н. э. в Северном Причерноморье.—КСИА АН ССР, 1972, вып. 130, с. 5.

⁸ Пиотровский Б. Б. Египетские предметы в Северо-Кавказском крае.—СГАИМК, 1931, № 6, с. 28—30; Пиотровский Б. Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза.—СА, 1958, № 1, с. 20—28.

⁹ Коровина А. К. Фаянсовые подвески из некрополей Тарамбы и Фанагории.—ВДИ, 1972, № 1, с. 106, рис. 1—3; с. 107, 108.

¹⁰ Вязьмитіна М. І. Вивчення сарматів на території Української РСР.—Археологія, 1953, т. 8, с. 66—68, рис. 5, 6.

¹¹ Вязьмитіна М. І., Іллінська В. А., Тереноцкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу Аккермень.—АП, 1960, т. 8, с. 39—40, рис. 20, 2; с. 42—43, рис. 26, 6; с. 81—82, рис. 11; с. 73, рис. 59, 3; с. 66, рис. 4, 1; с. 82, рис. 66, 12; с. 85, рис. 68, 10.

¹² Анфимов Н. В. Вказ. праця, с. 193, рис. 15, 10; с. 158.

¹³ Смирнов К. Ф. Археологические исследования в районе Дагестанского села Тарки в 1948—1949 гг.—МИА, 1951, № 23, с. 203—206, рис. 19, 5.

¹⁴ Шаповалов Т. О. Сарматське поховання поблизу с. Новолуганське.—Археологія, 1973, т. 8, с. 73—74, рис. 2, 3.

¹⁵ Вязьмитіна М. І. Пам'ятки і культура сарматів, с. 205—206, рис. 8.

¹⁶ Матеріали розкопок Б. В. Магомедова зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

¹⁷ Козуб Ю. І. Фігурна посудина з Ольвії.—Археологія, 1973, т. 8, с. 92.

¹⁸ Кропоткін В. В. Римські імпортні изделия в Восточної Європі.—САІ, 1970, Д1—27, с. 19, 179, рис. 38, 5; с. 181, рис. 39, 1.

¹⁹ Вязьмитіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереноцкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Вказ. праця, с. 77.

²⁰ Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых Боспорских городищ.—МИА, 1959, № 69, с. 221—224.

²¹ Синицын И. В. Древние памятники в низовье Еруслана.—МИА, 1960, № 8, с. 49.

²² Фурманська А. І. Фібули з розкопок Ольвії.—Археологія, 1953, т. 8, с. 80, рис. 4, 7, 9; с. 84.

²³ Амброз А. К. Фибулы Юга европейской части СССР.—САІ, 1966, Д1-30, с. 52—54, табл. 9, 16, 18, 20.

²⁴ Вязьмитіна М. І. Сарматські поховання в долині р. Молочної, с. 20.

²⁵ Соломоник Э. М. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959, с. 17, 140—151.

²⁶ Моринц С. Некоторые вопросы сарматского поселения в Молдове и Мунтении в связи с Фокшанским погребением.—Dacia, 1959, 3, с. 462.

²⁷ Соломоник Э. И. Вказ. праця, с. 88—95, рис. 41—42; с. 114, рис. 57; с. 118, рис. 58; с. 153, рис. 129.

²⁸ Хазанов А. М. Генезис сарматских бронзовых зеркал.—СА, 1963, № 4, с. 59, 66, 67, рис. 4.

²⁹ Вязьмитіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереноцкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Вказ. праця, с. 102, 118, рис. 80, 3; Алексеева Е. М. Вказ. праця, табл. 17, с. 27; Малеев Ю. М., Піорю І. С. Сарматські поховання в с. Буряківка.—Археологія, 1973, т. 12, с. 74; Виноградов В. В., Петренко В. А. Могильник сарматской эпохи на горе Лехіч-Корт.—СА, 1974, № 1, с. 175, рис. 3; с. 178; Воляник В. К. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь.—Археологія, 1974, 13, с. 74, 76; Вязьмитіна М. І. Пам'ятки і культура сарматів, с. 235—236, рис. 75, 16; Parducz M. Beitrage zur geschichte der Sarmaten in Ungarn im III und III Jahrhundert.—Acta archeologica, 1956, т. 7, ф. 1—4, с. 182, т. XVIII, р. 17, 7, 8; т. XIX.

И. П. САВОВСКИЙ

Новые сарматские погребения на Запорожье

Резюме

В 1973—1974 гг. Запорожской экспедицией Института археологии АН УССР в курганных могильниках эпохи бронзы и раннего железа возле сел Златополь, Орлянка и Балки (уроч. Носаки), расположенных на площади около 150 км², раскрыто шесть погребений, которые по погребальному обряду и характеру инвентаря относятся к сарматским. Ориентация погребений неустойчива. Три погребения из Балок (уроч. Носаки) и Орлянки ориентированы на северо-восток (с небольшим отклонением), а три из Златополя — на запад, юго-запад и юг. Погребенные лежат вытянуто на спине. Исключением является скорченный скелет в погребении № 1 (Златопольский курган № 7).

На основании кружального сосуда-кубка, лепных горшков, браслета, зеркал, бус и другого инвентаря погребения № 1, 2 из Златопольского кургана № 7 и № 1, 3 из Орлянского кургана № 4 относятся к I—II вв. н. э.; погребение № 2 из Златопольского кургана № 15 — ко II в. н. э.; погребение № 1 из Балковского кургана № 12 (уроч. Носаки) — к III в. н. э.

Определенный интерес представляет последнее погребение с серебряными подвесками, шейной гривной, фибулой, фигурным сосудом в виде лежащего на пьедестале барашка, пятисантиметровым зеркалом с тамговым знаком и серией бус.

Д. Н. КОЗАК

Підберізі — поселення пшеворської культури на Львівщині

Поселення розташоване на південно-західній околиці с. Підберізі в уроч. Підлужжя Львівської області. Воно займає незначний південний схил над болотистою низиною, по якій протікає р. Марунька. З півночі і заходу поселення обмежено лісом, південний край прорізано дренажним каналом. Площа його становить 350×80 м. Поселення відкрито в 1973 р. і тоді ж тут проведено розкопки.

Розкоп I розмірами $12,5 \times 18$ м закладено на південному краї поселення. Крім того, проведено зачистку берега дренажного каналу. Культурні залишки зафіковано на глибині від 0,2—0,3 до 0,5—0,6 м. Поселення двошарове: крім матеріалу перших століть нашої ери тут виявлено шар ранньозалізного часу. Чіткої стратиграфії на площі, де відсутні заглиблени об'єкти, не простежено.

На дослідженні площі виявлено чотири житла, господарську яму і вогнище культури перших століть нашої ери *.

Житло №1 виявлено на південно-західному краї поселення. Його південну частину зруйновано під час будівництва дренажного каналу. Це напівземлянка овальної у плані форми, орієнтована довшими стінками по лінії схід — захід. Стінки звужено донизу, долівку вимощено дрібними камінцями і підмазано шаром глини товщиною 0,1 м. Довжина житла 3 м, ширина збереженої частини 1,5, глибина 1,4 м від сучасної поверхні. У його північно-східному куті розташовано вогнище, що викладено вапняковим камінням. Воно має округлу в плані форму діаметром 0,7 м. У заповненні житла виявлено значну кількість ліпної кераміки і кістки тварин.

Житло №3 відкрито у північній частині розкопу на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це наземна споруда, найімовірніше, прямоокутної у плані форми, розмірами $3 \times 5,92$ м. Вона представлена шаром перепаленої глиняної обмазки, який в південній частині має вигляд суцільного глиняного завалу, а в північній — досить зруйнований. У південно-західному куті виявлено ямку від стовпа діаметром 0,12 м і глибиною 0,2 м. У північно-східному куті житла розташоване вогнище, викладене дрібними камінцями, що має округлу форму діаметром 1,2 м.

На площі житла виявлено незначну кількість дрібних фрагментів ліпної кераміки і уламок залізного ножа. За 1,1 м на північ від житла №3 розташовано вогнище №1. Воно викладено дрібними камінцями і має округлу у плані форму діаметром 0,8 м. На вогнищі знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки.

За 9 м на південний схід від житла №3 виявлено житло №5 (рис. 1). Його контури на фоні темної землі вдалося простежити на глибині 0,4 м від сучасної поверхні завдяки заповненню, яке мало темніший колір і вкраплення вугликів й шматочків глиняної обмазки.

Ця прямоокутна у плані з заокругленими кутами напівземлянка, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки житла похилі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла $6,8 \times 4$ м, глибина 0,8 м від

* Житло №1 відкрито при зачистці берега дренажного каналу. Останні об'єкти виявлено в межах розкопу I.

сучасної поверхні. Посередині напівземлянки розташовано вогнище, що мало овальну у плані форму і було влаштовано в невеликому заглибленні у долівці житла. Його залишки представлені попелом, вугликами й уламками обгорілого дерева. Розміри вогнища $0,9 \times 1$ м.

У долівці житла виявлено шість ямок від стовпів. Чотири з них розміщено по кутках напівземлянки, одна посередині східної стінки і остання за $0,9$ м на схід від вогнища. Діаметр ямок $0,3—0,5$ м, глибина $0,19—0,56$ м від рівня долівки. Поблизу східної стінки житла, на долівці вияв-

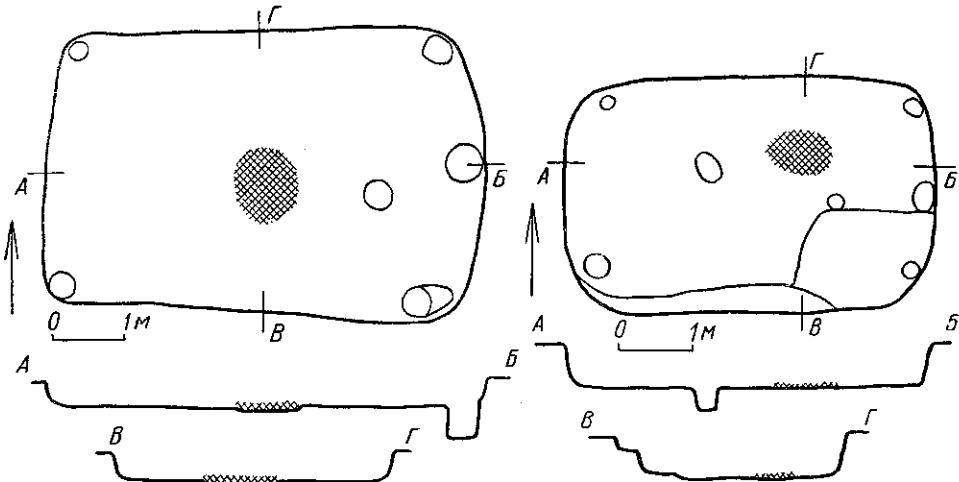

Рис. 1. План та розрізи житла № 5 з поселення поблизу с. Підберізці.

Рис. 2. План та розрізи житла № 6 з поселення поблизу с. Підберізці.

лено скupчення великих уламків глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одному з боків. Розміри скupчення, яке було, очевидно, завалом верхнього перекриття житла, $1,7 \times 0,9$ м, товщина $0,14—0,16$ м.

Заповнення житла складалося з чорного гумусу, перемішаного з попелом, вугликами і дрібними кусочками глиняної обмазки. У заповненні виявлено значну кількість фрагментів ліпної кераміки, кістки тварин, чотири глиняні пряслиця та амулет з ікла дикого кабана.

Привертають увагу кілька дрібних фрагментів гончарної кераміки, виготовленої з відмуленої глини.

Західна стінка житла № 5 примикає до житла № 6, контури якого виявлено на глибині $0,5$ м від сучасної поверхні (рис. 2). Це прямокутна у плані з заокругленими кутами напівземлянка, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки похили, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла $5 \times 4,2$ м, глибина 1 м від рівня сучасної поверхні. Посередині житла розташовано вогнище овальної у плані форми. Воно розміщено в невеликому заглибленні у долівці. Від вогнища зберігся шар попелу і вугликів розмірами $0,6 \times 0,9$ м. У житлі виявлено сім ямок від стовпів. Чотири з них розташовано по кутах, одна посередині східної стінки, дві — за $0,8$ на захід і за $0,7$ м на південний схід від вогнища. Діаметр ямок $0,2—0,4$ м, глибина $0,3—0,43$ м від рівня долівки.

У південно-східній частині житла виявлено материковий виступ прямокутної у плані форми розмірами $1,7 \times 1,34$ м, висотою $0,1$ м від рівня долівки. Він міг служити для виробничих або побутових потреб, а, можливо, використовувався як лежанка. Ще один материковий виступ розчищено вздовж південної стінки житла. Його ширина $0,3—0,34$ м, висота — $0,44$ м від рівня долівки; використовувався він, очевидно, як лава.

Заповнення житла складалося з чорного гумусу, перемішаного з вугликами, прошарками попелу та перепаленої глини. У житлі виявлено велику кількість фрагментів ліпної кераміки та кістки тварин. Серед кераміки виділяється фрагмент гончарної посудини. Знайдено глиняну ллячку і переплавлений залізний предмет невизначеного призначення. В межах розкопу виявлено господарську яму, овальної форми,

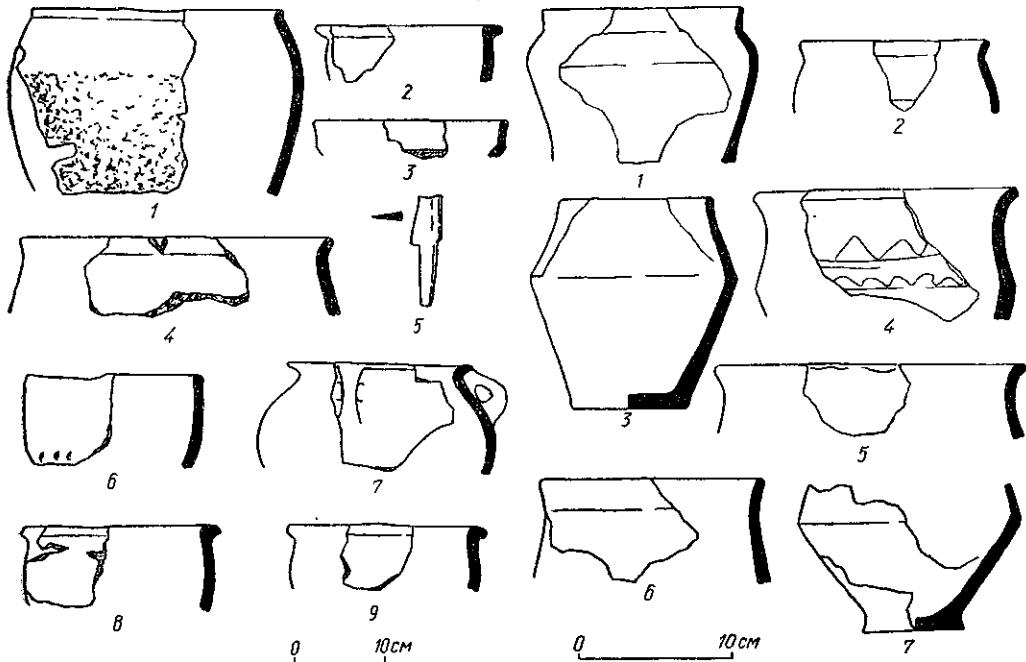

Рис. 3. Посуд з поселення поблизу с. Підберізці:

1, 2, 4, 7, 8 – з житла № 1; 3, 5 – з житла № 3;
6, 9 – з господарської ями № 1.

Рис. 4. Посуд з поселення поблизу с. Підберізці:

1–7 – з житла № 5.

з прямими стінками і рівним дном. Розміри ями $1,2 \times 0,9$ м, глибина 1 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні ями знайдено кілька фрагментів кераміки і маленьку чорнолощену мисочку.

Житла і господарські споруди, відкриті на підберізіцькому поселенні, мають багато спільних рис з житловими спорудами, виявленими на поселеннях пшеворської культури. Близькі за формулою і конструктивними особливостями житла досліджено на поселеннях пшеворської культури у Mogilі¹, Опатові², Півоніцах і ряді інших поселень.

Найбільш масовим матеріалом, зібраним на поселенні, є кераміка. Вона, за винятком кількох уламків гончарних посудин, представлена ліпним посудом, який відзначається не тільки різноманітністю форм, але й способом обробки поверхні. Колір посудин переважно темно-сірий або брунатний, випал середній. До складу тіста, з якого формувались посудини, в залежності від їх призначення, додавались більші чи менші домішки шамоту й піску, інколи жорстви. За способом обробки поверхні ліпну кераміку можна поділити на три групи.

У першої, найчисленнішої групи, поверхня, за винятком часткового згладження, нерівна, шорстка, в багатьох випадках спеціально ошершавлена. До складу керамічної маси додавались крупнозернисті домішки шамоту й піску. окрім посудин орнаментовано нігтівими защипами і рідкими врізними лініями. Ця група представлена, в основному, середніми за розмірами, товстостінними горщиками, які мають злегка відігнуті назовні вінця, опуклі бочки і плоскі, здебільшого виділені

денця (рис. 3,4; 4,2,5—6). Такі посудини відомі на багатьох пам'ятках пшеворської культури. Але найточніші аналогії є в могильниках поблизу Специмежі⁴, Корзені⁵ та на поселенні у Півоніцах⁶, трапляються вони і у зарубинецькій культурі⁷.

Горщики цієї групи представлені й біконічною формою з чітко за-значеним перегином у верхній частині (рис. 4, 3; 5, 2). Вінця, як правило, не виділені, дно плоске. Один екземпляр цікавий тим, що має згладжену

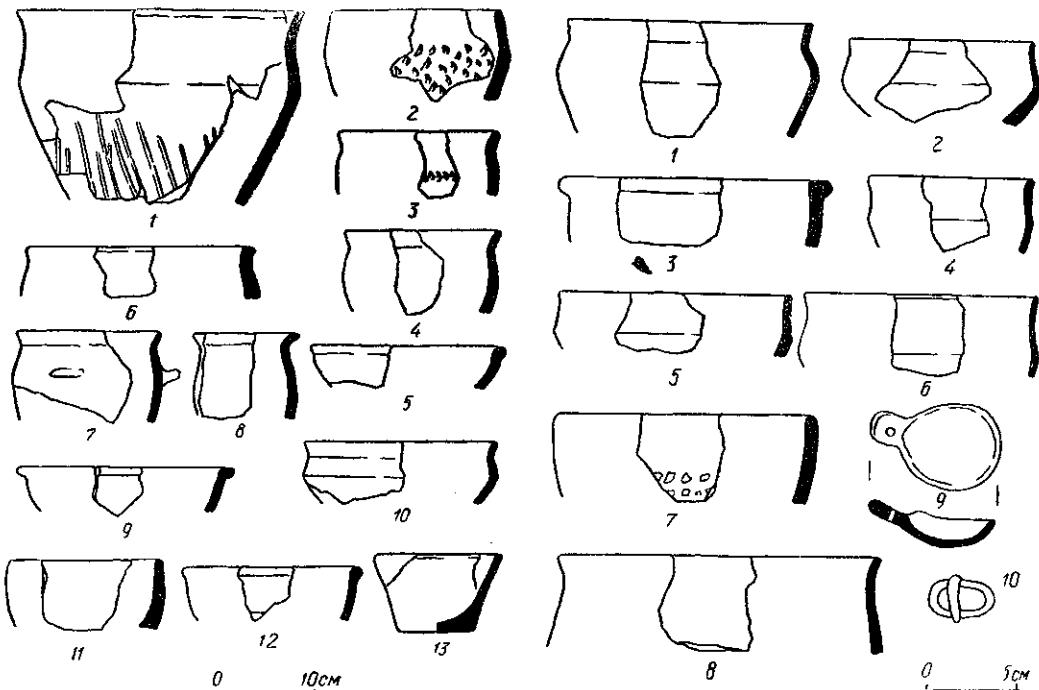

Рис. 5. Посуд з поселення поблизу с. Підберізці:

1—5 — з культурного шару поселення; 6—13 — з житла № 5.

поверхню на плічках, а бочки вкриті орнаментом у вигляді зашипів (рис. 5, 2). Подібна форма посуду відома з поселення пшеворської культури у Півоніцах⁸, могильників у Млодзікові⁹, Садов'ю¹⁰ тощо.

Заслуговує на увагу горщик, виявлений у житлі № 1 (рис. 3, 1). Він має низенькі, легко розхилені назовні вінця й заокруглений тулуб, що плавно переходить у плоске, невиділене дно. Верхня частина поверхні посудини має сліди згладження, а нижня навмисно ошершавлена. Близькі за формою горщики відомі з ранніх комплексів могильника у Млодзікові¹¹, але найточнішу аналогію знайдено на поселенні у Півоніцах¹².

Цікавою посудиною є друшляк у вигляді лійкоподібної чарки, стінки якої проколоті наскрізними отворами. Друшляки зрідка трапляються в пшеворській культурі, що пояснюється, очевидно, слабкою дослідженістю поселень, де, головним чином, їх і знаходять. Посудина-друшляк відома нам з поселення у Вульці Лясецькій¹³, але вона різничається від нашої більшими розмірами і дещо іншою формою. Близькою до нашої є посудина, знайдена на поселенні зарубинецької культури у Лютежі¹⁴.

Посуд другої групи має старанніше оброблену поверхню, яка найчастіше піплощена або згладжена. У тісті дрібніші домішки шамоту, піску, інколи жорстви. Деякі посудини орнаментовані наліпами, поперечними врізними лініями, нігтьовими зашипами. Посуд цієї групи досить різноманітний за формами. Найчисленнішими є горщики (рис. 5, 3, 4,

Рис. 6. Матеріали з поселення поблизу с. Підберізці:

1—9 — з житла № 6; 10 — з культурного шару.

10

7, 8). Вони мають виразні, легко розхилені назовні вінця, чітко виділені перегином плічка і звужений донизу тулуб. Від горщиків першої групи вони різняться меншими розмірами і стрункішими пропорціями. Посуд другого типу поширене у пшеворській культурі¹⁵. Відомий він і на пам'ятках зарубинецької культури¹⁶. Досить часто у цій групі трапляються посудини, для яких характерним є переважання ширини шийки над висотою (рис. 4,1; 5,1; 6,1). Вінця посудин високі, дещо розхилені назовні, бочки добре виражені, звужені донизу, дно, як правило, виділене, плоске. Такі форми відомі у пшеворській культурі. Найточніші і численніші аналогії знаходимо у Півоніцах¹⁷. Цікаві посудини таких самих пропорцій, але з косо зрізаними краями вінець і лукоподібними плічками (рис. 4,4; 6,6). На плічках однієї з них нанесено орнамент у вигляді двох хвилястих врізних ліній, між якими розміщено ще дві горизонтальні лінії. Така форма часто трапляється на пам'ятках пшеворської культури¹⁸. Але подібний орнамент зустрічається зрідка. Посудина, орнаментована хвилястою лінією, відома з Півоніц¹⁹. Пошиrenoю формою посуду другої групи є кухлики. Вони різноманітні за формами. Найчастіше це посудини, що мають вигляд зрізаного конуса (рис. 6,7). У більшості з них є вушка, прикріплена до верхньої частини посудини. Ця форма посуду має широкі аналогії у пшеворській культурі²⁰.

Серед кераміки другої групи привертають увагу посудини з відхиленими назовні, потовщеними профільованими вінцями, опуклим тулубом і невиділеним у профілі денцем. За формами вони поділяються на горщики (рис. 3,2,8,9; 6,3), миски (рис. 5,5,9) і кубки (рис. 3, 7). Між собою вони різняться способом профілювання вінця. Такий посуд має широкі аналогії на пам'ятках пшеворської культури Підлясся, Мазовії, Великопольщі²¹ і є однією з характерних форм найраніших комплексів цієї культури²².

Найменшу кількість становить посуд з старанно обробленою, проложену поверхнею. У складі тіста спостерігаються дрібні домішки піску, в деяких посудинах вони відсутні. Колір поверхні в основному чорний, рідше брунатний або темно-сірий, лощіння середньої якості. Ця група представлена головним чином мисками (рис. 3,3; 5, 10; 6, 2, 5). Інші форми трапляються поодиноко. Миски мають легко розхилені або прямі вінця, відокремлені чітким переломом від бочків плічка, напівкруглий тулуб, який переходить у плоске денце. Такі миски є у Нецепліні²³, Домарадзіцах²⁴, Садов'ї²⁵ й інших пам'ятках пшеворської культури.

Серед посуду виділяються кілька уламків гончарної кераміки, виготовленої з відмуленої глини. Уламки настільки фрагментарні, що важко судити про їх походження. Склад тіста дозволяє припустити, що вона близька до гончарної кераміки липицької культури. Вплив липицької культури простежується і в деяких орнаментаційних мотивах підберізцівської ліпної кераміки (розділенований валик, розміщений під вінцями або на тулубі, наліпні шишечки тощо). Це зрозуміло, оскільки підберізцівське поселення межувало з одночасовими пам'ятками липицької культури (Чижиків, Звенигород, Гринів). Крім посуду, на поселенні знайдено й інші керамічні вироби. До них відносяться вісім пряслиць і глинняна ллячка. Пряслла виготовлено з глини з незначною домішкою шамоту або піску з чорною або світло-жовтою лощеною поверхнею. Вони мають біконічну форму висотою 3,5 см, з діаметром отворів 0,7—0,8 см і форму усіченого конуса висотою 2—4 см при діаметрі отворів 0,5—0,9 см.

Одне з прясел орнаментовано з обох боків перехресними лініями, що нагадують форму хреста. Пряслла біконічної форми досить поширені серед пшеворської культури²⁶. Натомість пряслла форми усіченого конуса дуже рідкі. Вони характерні для липицької культури²⁷ і, очевидно, є запозиченням з останньої. Цікава глинняна ллячка, виявлена у житлі № 6 (рис. 6, 9). Вона має форму ложки з короткою ручкою. В ос-

таний пробито отвір діаметром 0,4 см, очевидно, для підвішування до пояса. Розміри ллячки 8×5 см, довжина ручки 2,3 см. Аналогію цій знахідці серед пам'яток пшеворської культури не вдалося знайти. Ложкодібні ллячки відомі у зарубинецькій культурі²⁸.

Окрему групу знахідок становлять вироби з металу і кістки. До перших належать: пряжка від пояса, ключ, шило і ніж. Пряжка має овальну форму і рухомий з загнутим кінцем язичок. Її розміри — $4 \times 2,5$ см (рис. 6, 10). Пряжки цього типу характерні для пізньоримського часу й відомі на пшеворських пам'ятках, починаючи з III ст. н. е.²⁹

Ключ виготовлено з металу, квадратного у перетині стрижня діаметром 0,5 см. Один кінець його загнутий у формі гачка з двома зубцями, другий кінець відламаний. Довжина ключа 18,5 см. Ключі гачкоподібної форми типові для пшеворської культури і трапляються на багатьох її пам'ятках³⁰. Але точна аналогія нашому ключу, що має два зубці, відсутня. Шило виготовлено з металу стрижня діаметром 1 см. Один кінець його загострено й загнуто, другий — утворює черешок чотиригранної форми. Черешок відділено від вістря квадратним потовщенням довжиною 2 см. Довжина шила 14 см. Аналогічні шила відомі з Ко-пок³¹, Младзікова³² та інших пам'яток пшеворської культури.

Від ножика зберігся черешок і частина леза з потовщеною, прямою спинкою (рис. 3, 5). Черешок відділено від леза двома рівними уступцями. Ширина леза 2 см, довжина збереженої частини 3, довжина черешка 4 см. Ножик має широкі аналогії на всій території поширення пшеворської культури³³.

До кістяних виробів належать лошило, виготовлене з трубчастої кістки довжиною 0,2 м, й амулет з ікла дикого кабана. В ширшому кінці ікла просвердлено отвір діаметром 1,5 мм для пронизання нитки.

На поселенні не знайдено добре датуючих предметів, і тому при визначенні хронологічних рамок його існування ми змушені спиратися в основному на типологічне порівняння знахідок. Найранішою на поселенні є кераміка з потовщеними, профільованими вінцями. Особливо цікавий комплекс такого типу кераміки дало житло № 1. На пам'ятках пшеворської культури аналогічна кераміка датується пізньолатенським і початком ранньоримського часу³⁴. За хронологічною таблицею, розробленою Т. Домбровською, підберізівська кераміка з профільованими вінцями відповідає середньому і пізньому етапу пізньолатенського часу³⁵. Це дозволяє припустити, що поселення в Підберіз'ях існувало вже на прикінці I ст. до н. е.

Основна маса керамічного матеріалу поселення має аналогії у комплексах пшеворської культури, які датуються ранньоримським часом, хоча продовжують виступати й пізніше. Додатковим підтвердженням існування поселення у III ст. н. е. є наявність пряжки від пояса, характерної для пізньоримського часу³⁶. Проте відсутність на поселенні гончарної кераміки черняхівського типу не дозволяє продовжити датування пізніше першої чверті III ст. н. е.

Попередньо поселення можна датувати в межах кінця I ст. до н. е.— початком III ст. н. е. Можливо, що дальші дослідження внесуть уточнення в це датування.

Відкриті на поселенні споруди іувесь комплекс знахідок мають прямі аналогії у пшеворській культурі³⁷.

Відсутність на поселенні форм посуду, характерних для пшеворської культури на території Польщі, пояснюється, очевидно, локальними особливостями пам'ятки. Наявність незначної кількості гончарної кераміки і деякі орнаментаційні мотиви на ліпному посуді свідчать про контакти мешканців поселення Підберіз'ї з населенням липицької культури. Слід зазначити і наявність на поселенні форм ліпного посуду, характерного зарубинецькій культурі й пам'яткам типу Лукашівка. Співвідношення їх є важливою частиною проблеми слов'янського етногенезу.

Вивчення поселень пшеворської культури на території Верхнього Побужжя дозволить по-новому розглянути культурні процеси, що проходили тут в перших століттях нашої ери. Іх широкі дослідження значно збільшать джерельну базу, яка до цього часу була представлена виключно матеріалами могильників.

¹ Wozniak Z. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Mogile.— Sprawozdania Archeologiczne, t. 4. Warszawa — Wrocław — Kraków, 1957, s. 82; Wozniak Z. Sprawozdania z badań prowadzonych na terenie osady z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Mogile.— Sprawozdania Archeologiczne, t. 6, 1959, s. 29—30.

² Maczyńska M. Badania zespołu osad z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. Kłobuck.— Sprawozdania Archeologiczne, t. 24, 1972, s. 121—126.

³ Dąbrowski K. Osadnictwo z okresów późnolatenskiego i rzymskiego na stanowisku w Piwonice.— Materiały starożytnie, t. 4. Warszawa, 1958, s. 7—91.

⁴ Kietlińska A., Dąbrowska T. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spiecymerz pow. Turek.— Materiały starożytnie, t. 9. Warszawa — Wrocław — Kraków, 1963, tabl. II, 6, 26; III, 11, 17; VIII, 1, 6; XXXII, 7.

⁵ Kempisty A. Ciałopalne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Korzeń pow. Gostyń.— Materiały starożytnie, t. 11, 1968, tabl. XXVII, 3; XL, 1; XLI, 8; XLII, 5.

⁶ Dąbrowski K. Osadnictwo..., tabl. X, 16; XI, 22; XX, 17.

⁷ Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники на Среднем Поднепровье.— МИА, 1969, № 160, рис. 1, 8; 1, 15.

⁸ Dąbrowski K. Osadnictwo..., tabl. X, 4; XVI, 9.

⁹ Dymaczewski A. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie pow. Środa.— Fontes Archeologicci Poznanienses, t. 8—9. Poznań, 1957—1958, г. 463, 2.

¹⁰ Jasnosz S. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Sadowiu pow. Ostrów WKP.— Fontes Archeologicci Poznanienses, t. 5. Poznań, 1958, г. 17, 3.

¹¹ Dymaczewski A. Cmentarzysko..., г. 351, 1; 463, 1.

¹² Dąbrowski K. Osada lateńsko-rzymska we wsi Piwonice pow. Kalisz.— Materiały starożytnie, t. 11, 1968, tabl. VI, 3.

¹³ Bender W., Barankiewicz B. Wyniki badań osady z okresu rzymskiego w Wólce Łaseckiej, pow. Lowicz w 1961 r.— Archeologia Polski, t. 9, z. 1. Warszawa, 1964, tabl. 11, 6.

¹⁴ Бидзилля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение в с. Лютеж.— МИА, 1969, № 160, рис. 10, 8.

¹⁵ Kietlińska A., Dąbrowska T. Cmentarzysko z okresu..., tabl. XXXIII, 1, 10; XXIII, 23; Dąbrowski K. Osada..., tabl. XV, 2; Kempisty A. Ciałopalne..., tabl. III, 3.

¹⁶ Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники..., рис. 1, 15.

¹⁷ Dąbrowski K. Osada..., tabl. XV, 20; XVII, 22; XXII, 17.

¹⁸ Dymaczewski A. Cmentarzysko..., г. 236, 6; г. 364, 3; Kempisty A. Ciałopalne..., tabl. XXVIII, 6, 20, 31.

¹⁹ Dąbrowski K. Osadnictwo..., tabl. IV, 5.

²⁰ Dymaczewski A. Cmentarzysko..., г. 360, 1; Dąbrowska T. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Osiecku pow. Garwolin.— Materiały starożytnie, t. 4. Warszawa, 1958, tabl. LXXXVIII, 8; Godtowski K. Kultura przeworska.— Prace archeologiczne, t. 2. Kraków, 1961, s. 141, r. 2.

²¹ Dąbrowska T. Cmentarzysko z okresu rzymskiego, tabl. XXXV, 20; XLIV, 5; Koźłowska R. Cmentarzysko z okresu późnolatenskiego i wcześnieorzymskiego w Niecieplinie pow. Garwolin.— Materiały starożytnie, t. 4. Warszawa, 1958, tabl. CXII, 8; Kostrzewski B. Cmentarzysko z okresu późnolatenskiego i rzymskiego w DomaRADZICACH pow. Kalisz.— Fontes archeologicci Poznanienses, t. 4. Poznań, 1954, г. 6, 9; 21, 1.

²² Kostrzewski J., Cmillewski W., Jażdżewski K. Pradzieje Polski. Warszawa, 1965, s. 245; Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wcześnieorzymskim.— Materiały starożytnie i wcześnieśredniowieczne, t. 2. Warszawa — Wrocław — Kraków — Gdańsk, 1973, s. 166, r. 1.

²³ Koźłowska R. Cmentarzysko z okresu późnolatenskiego..., tabl. CX, 7.

²⁴ Kostrzewski B. Cmentarzysko z okresu późnolatenskiego i rzymskiego..., г. 155, 2, 3.

²⁵ Jasnosz S. Ibid., r. 10, 2.

²⁶ Hadaczek K. Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska.— Tekta Konserwatorska, 3, z. 11, Lwów, 1909, tabl. XV; XVI.

²⁷ Smiszek M. Kultury wcześniego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932, tabl. XII, 39.

²⁸ Максимов Е. В. Зарубинецкое поселение поблизу с. Зарубинци.— Археология, 1964, т. 17, с. 85; Третьяков П. Н. Чаплинское городище.— МИА, 1959, № 70, с. 139.

²⁹ Hadaczek K. Ibid., tabl. 4; Kempisty A. Ibid., tabl. XXXIV, 11.

³⁰ Kostrzewski B. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czaczu i w Kokoszynie w pow. Kościęcińskim i w Pieczkowie w pow. Siedleckim.— Fontes Archeologicci Poznanienses, t. 6. Poznań, 1956, г. 8, 3; 23, 12; Barankiewicz B. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim.— Materiały starożytnie, t. 5, Warszawa, 1959, tabl. X, 10.

³¹ Jamka R. Cmentarzysko w Kopkach na tle okresu rzymskiego w Małopolsce Zachodniej.— Przegląd Archeologiczny, t. 5, z. 1. Poznań, 1934, r. 5, 4.

³² Dymaczewski A. Ibid., r. 138, 7.

³³ Hadaczek K. Ibid., tabl. VI; VII; VIII; Barankiewicz B. Ibid., tabl. VIII, 5.

³⁴ Dąbrowska T. Cmentarzysko... tabl. I—XLIX; Dąbrowska T. Wschodnia granica..., tabl. V—VII, s. 166, r. 1; Marciniak J. Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy.— Materiały starożytnie, t. 2. Warszawa, 1957, tabl. IV—LXXXIV.

³⁵ Dąbrowska T. Cmentarzysko... w Karczewcu, tabl. LII; LIII.

³⁶ Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, 1964, № 116, рис. 5, 11.

³⁷ Dąbrowski K. Osadnictwo..., s. 7—91; Bartus J. Osada z wcześniego okresu wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej w Goszycach pow. Miechowskiego.— Przegląd Archeologiczny, t. 5, z. 1. Warszawa, 1933/1934, s. 104—106; Godłowski K. Ibid., s. 137—206.

Д. Н. КОЗАК

Подберезцы — поселение пшеворской культуры на Львовщине

Резюме

Во время спасательных работ на поселении возле с. Подберезцы Львовской области открыты четыре жилища, хозяйственная яма и очаг культуры первых веков нашей эры.

Керамика, обнаруженная на поселении, представлена разнообразными по формам и способам обработки поверхности лепными сосудами, а также несколькими фрагментами гончарной керамики липицкой культуры. Иную группу находок составляют изделия из железа и кости.

Жилища и весь комплекс находок имеют прямые аналогии в пшеворской культуре, что и определяет культурную принадлежность поселения.

Отсутствие на поселении отдельных форм керамики, типичных для пшеворской культуры в основных районах ее распространения, можно объяснить локальными особенностями памятника.

На основании типологии керамики поселение датируется концом I в. до н. э.— началом III в. н. э.

Открытие поселения пшеворской культуры в Верхнем Поднестровье способствует более глубокому изучению культурных процессов, происходивших в этом районе в первые века нашей эры.

С. О. БЕЛЯЄВА, Д. П. НЕДОПАКО,
Н. П. МОСКАЛЕНКО

Про середньовічне чавуноливарне виробництво

Проблема розвитку чорної металургії в епоху розвинутого феодалізму є найменш вивченою, незважаючи на окремі праці радянських вчених¹. В них були висвітлені питання, пов'язані або з попереднім історичним періодом, або з територією Північно-Східної Русі, Поволжя та азіатською частиною СРСР. В той же час знахідки фрагментів чавунних казанів на сучасній території УРСР за останні роки² зобов'язують до вивчення цієї групи археологічного матеріалу, як в історичному, так і в технологічному плані.

У нашій статті узагальнюються наслідки дослідження фрагментів чавунних казанів, знайдених під час розкопок поселення XII—XIV ст. поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області, в комплексах другої половини XIII—XIV ст.³

Поселення розташовано на горбі-останці, що омивається старицею р. Сейм, у заплаві. Тут на площі близько 1200 м² виявлено залишки 16 жител та господарських споруд, знаряддя праці, кераміка. У шести приміщеннях та культурному шарі знайдено 29 фрагментів казанів (9 вінець, решта — стінки). Перші знахідки чавуна зафіксовано на місці роз-

копок гончарної майстерні⁴. Зібрано п'ять фрагментів, в тому числі троє вінець. Два з них та стінка виявлені під час розчистки підлоги поблизу входу, одне — у заповненні ями № 11, розташованій в північно-західному кутку споруди. Вінця належать трьом казанам, про що свідчать форми та розміри. Так, діаметр першого 24 см, другого 25, третього 50 см. Два вінця, діаметром 35 та 52 см, знайдено на підлозі господарської споруди

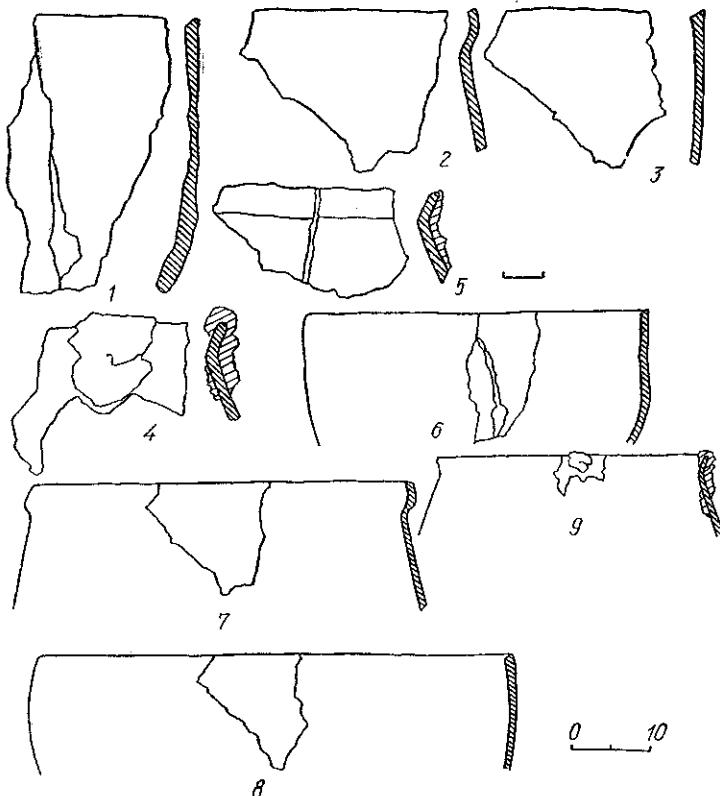

Рис. 1. Уламки чавунних казанів з поселення поблизу с. Озаричі.

№ 2, в її північному кутку поблизу скучення печини. Досить великий уламок казана, діаметр якого становить 43 см, знайдено на підлозі споруди № 8.

Стінки чавунних казанів зафіковано у житлах № 6, 9 та господарській споруді № 7. Решта знахідок трапилась у культурному шарі поселення на глибині до 0,2 м, тобто на рівні підлоги жител. Загалом, всі знайдені казани за формуєю можна поділити на дві групи. До першої належать великі казани, діаметром 43—55 см, з прямими вінцями, рівно зрізаними й нахиленими назовні, які плавно переходят у широкий тулууб (рис. 1, 1—3, 6—8). Дещо менші казани, діаметр вінця 24—35 см, становлять другу групу. Вінця відігнуті назовні, зріз плоский, тулууб опуклобокий (рис. 1, 4, 5, 9).

Вісім зразків було досліджено у лабораторії природничо-наукових методів ІА АН УРСР. Для зручності вони були позначені № 1—8 за польовим шифром. Аналізувалися фрагменти, знайдені як у житлах та господарських спорудах, так і в культурному шарі поселення.

Методика дослідження. Проводився зовнішній огляд з метою визначити ступінь окислення поверхні металу, а також обстежувались його злами. Вимірювалась товщина металу в 10—12 точках, результати вимірювань усереднювались. Зразки для мікроструктурного аналізу запресовувались в металеві обойми за допомогою зубопротезної пасти

«Протакрил». Мікрошлифи виготовлялись на наждачному папері та фетровому і оксамитному кружі з використанням алмазних шліфувальних паст.

Мікроструктура металу досліджувалась при збільшенні $\times 160$ за допомогою мікроскопа МІМ-7 після травлення зразків 5% розчином азотної кислоти у спирті. Мікротвердість структурних складових вимірювалась на приладі ПМТ-3.

Хімічний склад сплавів визначався методами хімічного та спектрального аналізів. Зразки для останнього заточувались на абразивному кружі. Аналіз проводився в кількох точках. Наважка для хімічного аналізу становила 10 г *.

Положення сплавів відносно евтектики на діаграмі Fe-C визначалось за допомогою вуглецевого еквіваленту за формулою⁵

$$Ce = \%C + 0,31\%Si + 0,33\%P + 0,4\%S - 0,027\%Mn(1),$$

де Ce — вуглецевий еквівалент; в правій частині рівняння — вміст хімічних елементів у сплаві. При значеннях Ce — 4,2—4,3 сплав належить до евтектичних. Якщо Ce нижче 4,2, він доевтектичний, а коли вище 4,3 — заевтектичний.

Результати дослідження. Всі зразки, за винятком № 6, вкриті шаром окислів брунатного кольору, які міцно утримуються на поверхні металу. Цей шар рівномірний і досить щільний, а на зразку № 6 він, порівняно з іншими, дуже тонкий і має чорний колір, що, ймовірно, пов'язане з умовами залігання фрагмента у культурному шарі. Він був знайдений в гончарній майстерні, в ямі № 11 на глибині 0,7 м від рівня підлоги, під шаром білої глини⁶.

Всі зразки крихкі, на зламі мають бліскучий білий колір. У двох (№ 3, 5) чітко виступають ливарні шви, що утворились внаслідок нещільного прилягання форми одна до одної. На № 7 добре простежується місце ковальського зварювання там, де вінця казана потріскані.

У більшості зразків злам дрібнокристалевий, тільки у № 2 та 5 спостерігаються великі кристали; № 1, 2, 4 і 5 в зламах не мають пор, а № 3, 6, 7 з численними порами. Максимальний діаметр останніх становить 2,0—2,5 мм. В більшості випадків пори дещо витягнуті вздовж стінок казана.

Результати вимірювання товщини стінок наведено на рис. 2. Вертикальна лінія показує інтервал товщин для даного зразка, а число внизу — середнє арифметичне значення усіх вимірювань. За графіком більшість середніх значень міститься в межах 4,3—4,7 мм. Найтонкостіннішим є зразок № 6, що має середню товщину 3,2 мм. Найгрубішими № 1, 8, середня товщина яких відповідно 5,2 та 10,9 мм (рис. 2).

* Спектральний аналіз виконувався в лабораторії спектрального аналізу Інституту електрозварювання ім. Е. О. Патона АН УРСР, хімічний — в лабораторії кафедри технології і устаткування ливарного виробництва Київського ордена Леніна політехнічного інституту.

Результати хімічного і спектрального аналізів узагальнені у зведеній таблиці (табл. 1). Спектрально визначився вміст Si, Mn, Cr методом хімічного аналізу — C, S, P. За цими даними, високим є вміст вуглецю у сплавах (від 3,24% до 4,6%). Характерна особливість всіх сплавів — дуже низький вміст Mn, Si, Cr, S та високий процент фосфору. Кількість марганцю і сірки відповідно менше — 0,1 та 0,2%, а фосфору в зразку № 4—1,39%. Слід відзначити, що вміст сірки в зразках значно менший нижнього рівня, встановленого сучасними ГОСТами (0,03%).

Таблиця 1

Хімічний склад чавуну синхронних пам'яток (Україна, Поволжя, Монголія)

Місце знахідки чавунних виробів і час їх датування	п/п	C	Si	Mn	S	P	Cr
Озаричі, XIII—XIV ст.	1	3,72 X. A.*	0,1 C. A.**	0,036 X. A.	0,014 X. A.	1,082 X. A.	0,2 C. A.
	2	4,61	»	0,045	0,007	0,24	»
	3	3,40	»	0,042	0,0014	1,24	»
	4	4,33	»	0,041	0,010	0,42	»
	5	4,52	»	0,042	0,011	0,228	»
	6	3,88	»	0,044	0,010	1,34	»
	7	3,27	»	0,048	0,016	1,33	»
	8	3,24	»	0,049	0,012	1,39	»
Коракорум, XIII ст.***	K-1	2,52	0,60	0,105	0,89	0,55	не визначено
	K-2	2,70	0,42	0,010	0,80	0,215	
	K-3	1,86	1,29	0,05	0,63	0,260	
	K-4	2,52	0,87	Сліди	0,79	0,44	
	K-9	1,88	0,51	0,08	1,00	0,44	
	K-10	2,50	0,48	Сліди	0,61	0,55	
	K-11	2,25	0,47	»	0,71	0,49	
	K-12	1,88	0,42	»	0,52	0,49	
	K-13	2,52	1,42	0,17	0,54	0,48	
	K-14	1,88	0,30	Сліди	0,50	0,46	
	K-16	1,86	1,42	0,13	0,79	—	
	K-17	—	0,89	0,07	0,81	—	
	K-18	2,80	1,25	0,06	1,27	0,25	
	X-15	2,50	0,65	0,010	0,50	0,14	не визначено
	X-18	2,52	0,60	Сліди	0,52	0,16	
Болгар, XIV ст.***	—	3,99	0,09	0,08	0,35	0,026	не визначено
	—	4,46	0,08	0,08	0,085	0,16	
	—	2,93	0,14	0,052	0,067	0,34	
	—	3,31	0,18	0,31	0,047	0,48	

*Х.А.— хімічний аналіз

**С.А.— спектральний аналіз

***Результати хімічного аналізу за Тереховою та Єфімовою.

Таким чином, на підставі наведених даних можна віднести досліджуваний матеріал до високофосфористих чавунів.

Дослідження мікроструктури дало змогу поділити зразки на дві групи. Перша об'єднує № 1 (рис. 3, 1), 3, 7, 8 (рис. 4, 1; 5; 6), структура яких складається з дендритів перліту на фоні цементиту. Перліт утворився внаслідок розпаду аустеніту. Мікротвердість перліту — в межах 250—380 кг/мм², цементу — 724—946 кг/мм². Відзначено різну дисперсність дендритів перліту в зразках. Поряд з дуже дрібними дендритами (рис. 5,2) спостерігаються й великі (рис. 4,1).

На продовженнях осей і віток дендритів чітко виявляється фаза сірого кольору. Враховуючи високий вміст фосфору, цю фазу можна визнати як постійну евтектику Fe—Fe₃C—Fe₃P₇. Нижче наводимо ре-

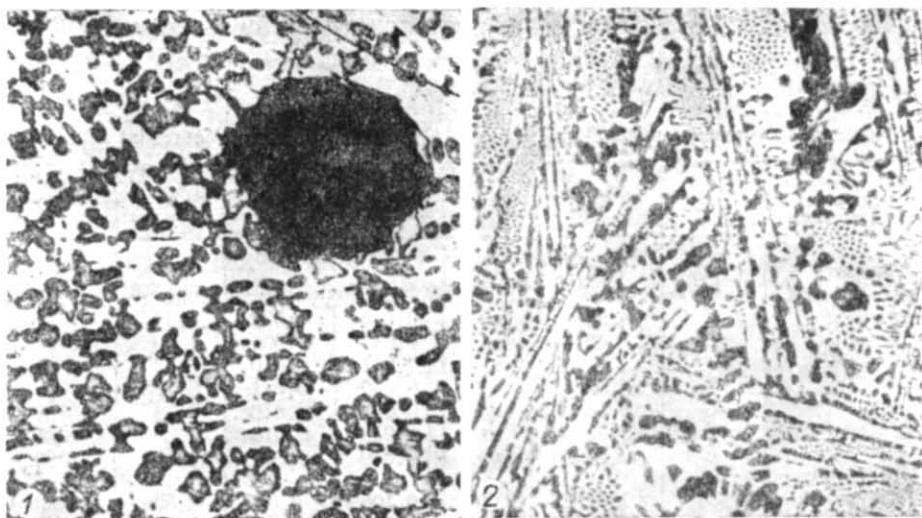

Рис. 3. Мікроструктура зразків $\times 160$:
1 — зразок № 1; 2 — зразок № 2.

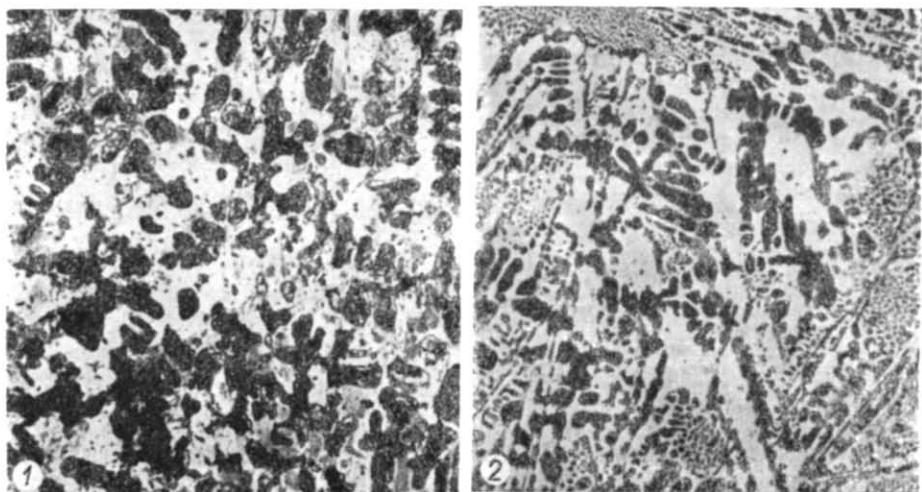

Рис. 4. Мікроструктура зразків $\times 160$:
1 — зразок № 3, 2 — зразок № 4.

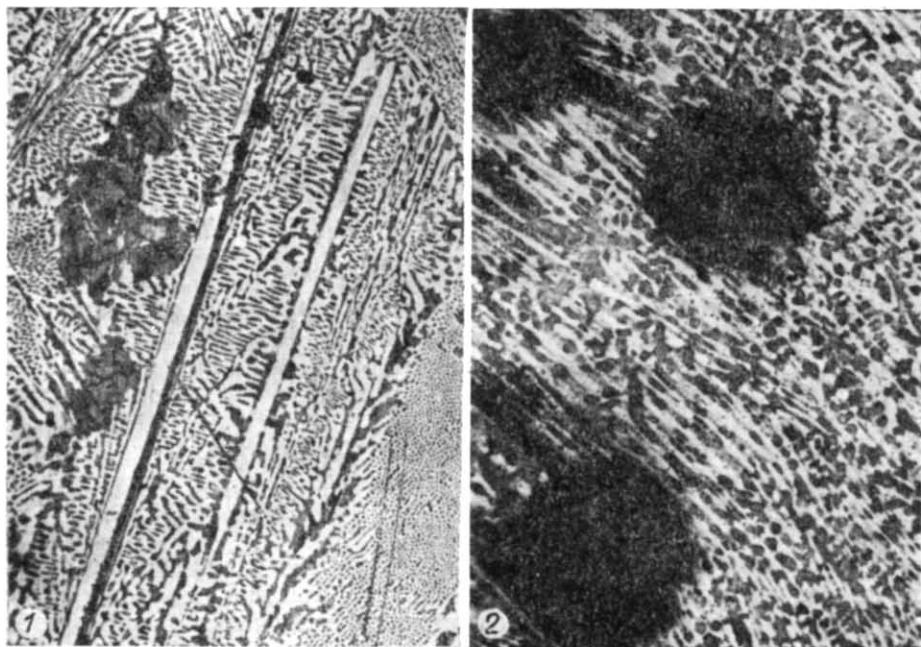

Рис. 5. Мікроструктура зразків $\times 160$:
1 — зразок № 5; 2 — зразок № 6.

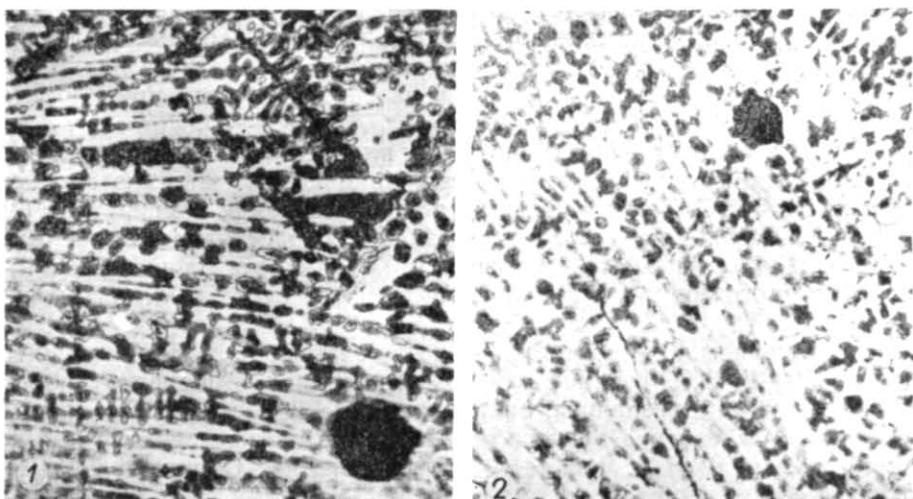

Рис. 6. Мікроструктура зразків $\times 160$:
1 — зразок № 7; 2 — зразок № 8.

зультати розрахунків	величин	вуглецевих	еквівалентів	сплавів:
Зразок	СЕ, х.а.*	Зразок	СЕ, х.а.*	
1	4,08	5	4,60	
2	4,69	6	4,32	
3	3,81	7	3,38	
4	4,47	8	3,70	

*Х.А.—хімічний аналіз.

Зважаючи на незначний вміст у сплавах Si, Mn, S розрахунки проводились тільки за кількістю вуглецю та фосфору.

В першій групі зразків № 1, 3, 4, 7, 8 величини вуглецевих еквівалентів свідчать про те, що їх матеріал належить до категорії доевтектических білих чавунів, для яких характерна структура, складена з перліту, цементиту й ледебуриту. Однак на мікроструктурах вказаних зразків відсутній ледебурит. Цей факт можна пояснити високим вмістом фосфору, який сприяє роздільній кристалізації фаз при евтектичному перетворенні навіть до такого ступеня, що ледебуритні колонії як структурні одиниці не виявляються⁸.

Друга група включає зразки № 2, 5, 6. Структура їх — це дендритоподібні виділення перліту, ніздрюватих колоній ледебуриту та голок первинного цементиту. Мікротвердість перліту — в межах 254—383 кг/мм², цементиту—730—940 кг/мм².

На поверхні зразка № 5 в нетравленому стані виявлено крабоподібні включення. Після травлення поверхні встановлено, що вони оточені темно-сірою фазою (рис. 5, 1). Очевидно, ці включення являють собою вільний графіт, оточений фосфідом і перлітом (псевдобінарна евтектика). Зважаючи на те, що до складу чавуну входить незначний вміст кремнію (як відомо, він сприяє виділенню вільного графіту), товщина стінок відливки відносно невелика, а тому швидкість охолодження значна, в матеріалі не було умов для виділення вільного графіту в процесі твердиння відливки. Отже, найімовірніше, що — часточки графіту потрапили до розплавленого металу з палива. Це призводить до висновку, що під час виплавки як паливо використовувалось деревне вугілля. Незначний вміст сірки в металі, яка потрапляє до розплаву з палива, підтверджує такий висновок, тому що в деревному вугіллі сірки практично немає.

Цікавим є питання про температуру плавлення. У всіх зразках практично відсутній кремній. Температура відновлення кремнію з окислів становить 1460° С. Таким чином, в процесі плавлення температура була не вище 1460° С. Крім того, дуже незначна кількість марганцю, температура відновлення якого становить 1400° С, вказує на ще нижчий рівень. З другого боку, для відновлення фосфору необхідний режим вище 800° С.

Таким чином, температурний інтервал плавлення чавуну лежить в межах 800—1400° С. Точніше для кожного сплаву температуру початку плавлення можна визначити, виходячи з вмісту фосфору: $T_{пл} = 1147 - 35 [\% P]^9$. Температура повного розплавлення металу визначена за графіком, наведеним Л. І. Леві та С. К. Кантеніком¹⁰. Одержані нами дані фіксують таку температуру:

Зразок	Т. солідус °С	Т. ліквідус °С
1	1109	1173
3	1103	1194
4	1132	1150
6	1100	1194
7	1100	1204
8	1092	1204

Для зразків № 2, 5 визначити цю температуру неможливо в зв'язку з тим, що значення вуглецевого еквіваленту не вкладається в графік. Як показують наявні дані, інтервал температур розплавлення дуже обмежений. Значення їх групуються у вузькій смузі біля евтектичної точки, тобто сплави мають мінімальну температуру плавлення.

Хімічний склад металу дає підстави для цікавого висновку: в сплавах зі зниженим вмістом вуглецю підвищений вміст фосфору і навпаки. Оскільки високий процент фосфору в рудах буває дуже рідко, можна припустити, що цей елемент вводився у сплав спеціально з метою зниження температури плавлення металу та поліпшення його ливарних властивостей. Крім того, підвищений вміст фосфору сприяє опору атмосферній корозії¹¹.

За даними вимірювань, хімічного, спектрального аналізів і визначення мікроструктури чавуноливарних виробів, можна припустити наявність понад десяти казанів у згаданій вище колекції (29 фрагментів), що, в свою чергу, дає підстави для порівняльного аналізу з іншими колекціями, де є зразки, синхронні казанам з Озаричів.

Відомо, що чавуноливарне виробництво в Східній Європі з'являється у XIV ст. Про це свідчать знахідки спеціальних печей та виробів з чавуну і насамперед казанів у Болгарах, золотоординських містах Поволжя (Сарай-Берке, Укек) та на Північному Кавказі¹².

Крім того, центральноазіатські та китайські казани, відкрито під час розкопок на території Монгольської Народної Республіки, в Забайкаллі, Туві. Виробництво чавуну на цій території існувало вже в середині I тисячоліття. Широко відомо, що цим часом датуються сільськогосподарські чавунні знаряддя у Китаї. Втульчасті сокири-кельти на поселенні з п-ова Піщаний на Далекому Сході (поблизу м. Владивостока) належать до X—IX ст. до н. е.¹³ Чавунні казани епохи чжурчженів у Примор'ї (Шайгінське городище) датуються XII — початком XIII ст.¹⁴

Одну з найбільших колекцій чавунних виробів, синхронних казанам з Озаричів, зібрано у Каракорумі — столиці стародавньої Монголії¹⁵.

Порівняння формальних ознак та хімічного складу досліджуваних зразків та знахідок з Шайгінського городища свідчить про докорінну відмінність між ними. Останні мали своєрідну форму: прямі вінця, орнаментовані по краю опуклими лініями, що було характерним для чавунних казанів поширених по всій території імперії чжурчженів¹⁶. Необхідно підкреслити, що казани з Озаричів мають досить тонкі стінки товщиною в середньому 4,3—4,7 мм, натомість чжурчженські товстіші — 6—7 мм¹⁷.

Озаричські екземпляри відрізняються від монгольських і каракорумських як за формою¹⁸, так і за хімічним складом. Якщо у виробництві монгольських казанів як паливо використовували кам'яне вугілля, що обумовлювало високий відсоток сірки, то озаричські виготовлялись на деревному вугіллі. Температура плавлення так само інша: вироби з Каракорума і Хірхіми мають $T_{пл}$ —1300—1400°C, з Озаричів — не вище 1204°C.

Значно більші до наших казанів вироби з Болгар (на Волзі)), де чавуноливарне виробництво розвивалось на місцевій основі. Форми їх деякою мірою повторювали традиції гончарного посуду анан'їнсько-п'яно-борської культури¹⁹.

Зовнішній вигляд болгарських казанів та їх розміри, насамперед діаметр вінця, близькі до описуваних нами. Чавун був виготовлений на деревному вугіллі й мав досить низьку температуру плавлення. Однак і в цьому випадку є певні відмінності. Якщо структурний аналіз болгарських казанів виявив значну кількість включенів шлаку, газових бульок та велику крихкість, що свідчить про недосконалість технологічного процесу, то мінімальна кількість шлаків і додатки фосфору в складі чавуну з Озаричів вказують на їх високі ливарні та антикорозійні якості. Крім того, зразок № 6 з Озаричів має специфічну форму вінця, яка дуже близь-

ка до форми давньоруського керамічного посуду²⁰. Вона досі невідома на всіх перелічених пам'ятках.

Нагадаємо, що найближчі формальні аналогії казанам з Озаричів відомі на порівняно близькому за географічними та топографічними умовами поселенні XII—XV ст. поблизу с. Комарівки Васильківського району Київської області. Тут так само знайдено уламки чавунних казанів*. Особливо цікавою є знахідка в житлі № 24, де на глибині 0,80 м від сучасної поверхні знайдено роздавлений чавунний казан; а на глибині 0,50 м біля східної стінки трапилась золотоординська срібна монета-диргем, яка датується 1360—1369 рр.²¹ Як в Озаричах, так і у Комарівці виявлено залишки залізоробного виробництва — горни, криці, шлаки. Крім того, в Озаричах є фрагмент dna керамічної посудини з шматком заліза, яке щільно зрослося зі стінкою горщика, що свідчить про процес цементації заліза, але безпосередніх свідчень чавуноливарного виробництва не зафіксовано.

Не виключаючи можливості імпорту чавуноливарних виробів на територію Південної Русі, не слід відкидати ймовірності існування місцевого виробництва. Питання про це для Північної Русі було порушене ще А. М. Єфимовою²² на підставі знахідки чавунної посудини з Володимира в шарі XIII—XV ст. та зіставлення способу одержання чавуну в Болгарах з рівнем металургії в Стародавній Русі, де ще в домонгольський час при виробництві заліза використовувались високі шахтні горни, як, наприклад, широко відома райковецька домниця. Такі печі з'являються ще в першій половині XIII ст. і є перехідним типом від сиродутної печі до чавуноливарної домниці; висота їх не менше 2—2,5 м²³.

Схожі горна своєрідної конструкції відкрито під час розкопок у Болгарах, Сарай-Берке та інших містах Поволжя²⁴. Вони належать до культурного шару початку XIV або, можливо, навіть кінця XIII ст. і являють собою глинобитні споруди бочкоподібної форми, які нагадують давньоруські домниці діаметром близько 1 м та висотою до 3 м. Чавун з Озарицького поселення, як показує його хімічний склад та фізичні властивості, був виготовлений в аналогічних шахтних печах.

На користь можливості місцевого виробництва свідчить також вид палива — деревне вугілля, яке використовувалось в давньоруській металургії, зокрема в багатому лісом Посейм'ї.

Перші дослідження чавуну з поселень післямонгольського часу на території сучасної України дають цікавий матеріал для з'ясування походження та часу появи чавуноливарного виробництва у цьому ареалі. Продовження таких досліджень, на нашу думку, є важливим для дальнього вивчення ремесла цього періоду історичного розвитку.

¹ Ефимова А. М. Черная металлургия города Болгара.— МИА, 1958, № 61, с. 292—315; Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси.— МИА, 1955, № 32; Колчин Б. А. Ремесло.— Очерки русской культуры XIII—XV вв., ч. 1, М., 1970, с. 156—231; Леньков В. Д. Металлургия и металлообработка у чжурчженей в XII в. Новосибирск, 1974; Терехова Н. Н. Технология чугунолитеиного производства у древних монголов.— СА, 1974, № 1, с. 69—78.

² Кубищев А. І. Комарівське поселення XI—XV ст.— Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970—1974 років на території України). Одеса, 1972, с. 339—341; Беляєва С. А. Раскопки средневекового поселения на р. Сейм.— АО 1973 г. М., 1974, с. 248; Беляєва С. О. Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині.— Археологія, 1974, вип. 13, с. 98—102.

³ Беляєва С. А. Раскопки средневекового поселения..., с. 248; Беляєва С. О. Розкопки поселення..., с. 99.

⁴ Там же, с. 98.

⁵ Леви Л. И., Кантеник С. К. Литейные сплавы. М., 1967, с. 148.

⁶ Беляєва С. О. Розкопки поселення..., с. 98.

* На жаль, хімічний, спектральний та мікроструктурний аналізи цих зразків ще не зроблено.

- ⁷ Бунин К. П., Малинчика Я. Н., Тараев Ю. Н. Основы металлографии чугуна. М., 1969.
- ⁸ Там же, с. 189.
- ⁹ Леви Л. И., Кантеник С. К. Вкз. праця, с. 147, 149.
- ¹⁰ Там же, с. 149.
- ¹¹ Гудремон Э. Специальные стали, т. 2. М., 1971, с. 1170.
- ¹² Ефимова А. Е. Вкз. праця, с. 308; Минаева Т. М. Золотоординский город Маджар.— Материалы по изучению Ставропольского края, 1963, вып. 5, с. 131—157; Терещенко А. Четырехлетние археологические исследования в развалинах Сарая.— ЖМНП, 1847, кн. 9; Древнемонгольские города. М., 1966; Кушева-Грозевская А. Золотоординские древности Государственного исторического музея из раскопок 1925—26 гг. в Нижнем Поволжье. Саратов, 1928.
- ¹³ Окладников А. П. Древнее поселение на полуострове Песчаном у Владивостока.— МИА, 1963, № 112, с. 352—354.
- ¹⁴ Леньков В. Д. Вкз. праця.
- ¹⁵ Терехова Н. Н. Вкз. праця, с. 69.
- ¹⁶ Леньков В. Д. Вкз. праця, с. 132, 134, рис. 37.
- ¹⁷ Там же, с. 138.
- ¹⁸ Терехова Н. Н. Вкз. праця, с. 73, рис. 3.
- ¹⁹ Ефимова А. М. Вкз. праця, с. 308.
- ²⁰ Беляева С. О. Розкопки поселения..., с. 99.
- ²¹ Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения XI—XV вв. у с. Комаровка.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., 1968, вып. 2, с. 50.
- ²² Ефимова А. М. Вкз. праця, с. 309.
- ²³ Колчин Б. А. Вкз. праця, с. 42.
- ²⁴ Ефимова А. М. Вкз. праця, с. 306.
- ²⁵ Смирнов А. П. Волжские Булгары.— Труды ГИМа, 1951, вып. 19, с. 114—115.

С. А. БЕЛЯЕВА, Д. П. НЕДОПАКО,
Н. П. МОСКАЛЕНКО

О средневековом чугунолитейном производстве

Резюме

В статье приведены результаты исследований фрагментов чугунных котлов, которые были найдены при раскопках поселения XII—XIV вв. у с. Озаричи Конотопского района Сумской области, в комплексах второй половины XIII—XIV вв.

Всего в коллекции 29 фрагментов, 8 из которых были подвергнуты химическому, спектральному и микроструктурному анализу. Исследования показали, что образцы относятся к высокоfosфористым чугунам с температурой плавления не выше 1204° С, т. е. имеют минимальную температуру плавления. Топливом для выплавки чугуна служил древесный уголь.

Сравнительный анализ полученных данных с результатами исследований изделий из чугуна, известных на памятниках, синхронных Озаричам, свидетельствуют о коренном отличии последних от китайских и монгольских образцов. Значительно ближе котлы из Болгар (Поволжье), где производство чугуна развивалось на местной основе. Однако котлы из Озаричей обладают и специфическими чертами.

Не исключая возможности импорта чугунных изделий, в свете полученных данных не следует отрицать вероятность их местного производства. Продолжение исследований в этом направлении имеет большое значение для дальнейшего изучения ремесла второй половины XIII—XIV вв. на территории современной Украины.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. И. МАРКЕВИЧ

Буго-Днестровская культура на территории Молдавии

Кишинев 1973

Виділена за останні роки в межах Правобережжя України і в Молдавії буго-дністровська культура, безперечно, становить значний науковий інтерес. Ця найдавніша в межах Східної Європи неолітична культура має очевидні культурно-генетичні зв'язки з неолітом Балкан, насамперед, пам'ятками типу Кріш-Старчеве. З іншого боку, дослідниками уже неодноразово відзначалися культурні контакти буго-дністровського населення з носіями культури Дніпровського басейну, що дозволяє ставити питання про синхронізацію неоліту Подніпров'я і західніших територій Європи.

Тепер на Україні і в Молдавії відомо близько 50 поселень буго-дністровської культури; розкопано також кілька поховань. Матеріали досліджень з Побужжя досить повно опубліковані В. М. Даниленком¹. Але щодо поселень буго-дністровської культури в Подністров'ї, то про них ми мали лише попередні дані². На сьогодні ця прогалина у висвітленні джерел щодо буго-дністровської культури значною мірою заповнена завдяки виходу монографії В. І. Маркевича, що рецензується.

Праця являє собою опис п'яти основних поселень Сороцької групи в Молдавії — Сороки № 1, 2, 3; 5 та Цикинівки I.

У заключних розділах книги автор робить ряд узагальнень, де порушуються питання про походження культури, її періодизацію і хронологію, про виділення локальних варіантів цієї культури, основні форми господарської діяльності населення тощо.

У вирішенні цих проблем автором книги зроблено чимало нового і цікавого. Вагомий вклад, наприклад, внесений В. І. Маркевичем в співдружності з палеоботаніком З. В. Янушевич і палеозоологом А. І. Давідом у визначення видового складу культурних зваків, що іх вирощувало населення буго-дністровської культури, і свійських тварин, яких воно розводило. Внаслідок цих досліджень стало відомо, що племена буго-дністровської культури знали і культивували три види пшениці — однозернянку, двозернянку і спельт'ї, можливо, ячмінь і просо. Таке визначення видового складу культурних злаків для неоліту України і Молдавії зроблено вперше. За визначенням А. І. Давіда, неолітичне населення Подністров'я розводило велику рогату худобу та свиней. Відомий був ім і собака. На підставі цих матеріалів В. І. Маркевич склав діаграму зростання ролі тваринництва у м'ясному балансі мешканців стоянки, починаючи від фінальних етапів мезоліту до раннього Трипілля включно. Цікаво, що на пізніх етапах буго-дністровського неоліту (Цикинівка I) близько 45% потреб населення у м'ясі задовольнялось за рахунок свійських тварин.

У розробці питань буго-дністровської культури плідним слід вважати виділення В. І. Маркевичем двох її варіантів — дністровського і південнобузького. У таблиці, наведений в монографії, подано всі основні ознаки, властиві для матеріальної і духовної культури обох варіантів. Такий диференційований розгляд матеріалів за варіантами культури, безперечно, сприяє глибшому розумінню історичного процесу досліджуваної епохи.

Серйозний внесок зроблено В. І. Маркевичем у визначення абсолютноного віку пам'яток буго-дністровської культури. Завдяки одержанню для стоянок Подністров'я кількох радіокарбонних дат, а також порівняльному аналізу матеріалів буго-дністровських і сусідніх балканських культур, автор дійшов висновку, що керамічний неоліт Подністров'я і Побужжя може бути датований V тисячоліттям до н. е. Раніше тут поширювались безкерамічні фінално-мезолітичні пам'ятки, що також датуються методом C-14. Запропонована В. І. Маркевичем хронологія буго-дністровського неоліту, що знаходить визнання серед більшості фахівців, вносить значні корективи в абсолютно датування цієї культури, яка, на думку В. М. Даниленка, існувала від другої половини VII до початку IV тисячоліття до н. е.³. В світлі праць В. І. Маркевича датування В. М. Даниленком керамічних фаз досліджуваної культури виступає неспроможним.

Заслуговує на увагу в монографії В. І. Маркевича питання періодизації досліджуваної культури. І хоча ця проблема розглядається не вперше, в її вирішенні є ще багато спірних питань. Зокрема, з виходом книги, яка рецензується, різної поглядів на це питання стає ще виразнішим.

В. І. Маркевич виділяє в розвитку буго-дністровської культури п'ять основних етапів (I—V). Перший — дослідник відносить до так званого «докерамічного неоліту»

(Сороки 1/2; Сороки 2/2, 2/3*); для решти стоянок вже властива поява глиняного посуду. На жаль, кількість об'єктів, за якими проведено періодизацію керамічних пам'яток Подністров'я, незначна, в зв'язку з чим виділені автором етапи представлена одним, а найбільше двома об'єктами. Так, до другого (Сороки 2/1) і четвертого (Сороки 1/1a) етапів відносяться лише по одному горизонту стоянок, а до третього (Сороки 1/16, Сороки 3) і п'ятого (Сороки 5, Цикинівка 1) — по дві пам'ятки. Якщо враховувати, що кількість знахідок в розкритих горизонтах часто є незначною (Сороки 2/1, наприклад, мають залишки лише чотирьох посудин), а стратиграфія, така важлива при періодизації керамічних пам'яток, відсутня в Подністров'ї зовсім **, то все хронологічне розчленування В. І. Маркевича важко вважати цілком умотованим.

У створенні своєї періодизації В. І. Маркевич був примушений спиратись на типологічний аналіз знахідок, насамперед керамічних залишок, що не завжди може бути достатнім і переконливим. Так, стоянки Сороки 2/1, Сороки 1/16 і Сороки 3 поділені Маркевичем на два етапи лише на тій підставі, що раніша, на його думку, стоянка Сороки 2/1 (ІІ етап) «характеризується виключно бідністю керамічних форм порівняно з іншими комплексами»⁴ (Сороки 1/16, Сороки 3), які, таким чином, відносяться автором до наступного, ІІІ етапу культури. Як доказ ранішого віку Сороки 2/1, наводиться й факт наявності тут гостродонної кераміки, яка не трапляється в комплексах Сорок 1/16 і 3⁵. Але при цьому автором праці не приймається до уваги та обставина, що в шарі Сорок 1/1a, який відноситься дослідником ще до пізнішого часу (ІV етап), гостродонний (округлодонний) посуд переважає⁶. Отже, стає очевидним, що ця ознака в формі кераміки не може служити хронологічним показником. Те саме слід сказати і про відсутність в горизонті Сорок 2/1, що відносяться В. І. Маркевичем до найранішої фази керамічного неоліту, чащ крішського типу і щипкового орнаменту. Адже кількість знахідок тут, як зазначалося, незначна (фрагменти чотирьох посудин), а інших аналогічних комплексів ІІ етапу Подністров'я ще немає.

Здається, що при створенні періодизації В. І. Маркевич слідував за запропонованим раніше В. М. Даниленком хронологічним розчленуванням неоліту Побужжя, яке та-кож потребує докладнішої аргументації й уточнення. Як відомо, в розвитку цих пам'яток В. М. Даниленко виділяє шість керамічних фаз, зокрема скибинецьку, що є найранішою, потім соколецьку, печерську, самчинську, савранську і хмельницьку. Іноді ця періодизація, безперечно, обґрутовується стратиграфічно. Так, на матеріалах Базькового і Митькового островів, стоянок Сокільці 1, 2, 6 та інших, безумовно, стверджується передування матеріалів, віднесених дослідником до перших трьох фаз, самчинському етапу в розвитку культури, а останнього — матеріалам савранської і хмельницької фаз. Але послідовного залягання матеріалів усіх шести фаз на якомусь із стратифікованих пунктів жодного разу не простежено. Тому вся періодизація, як зазначає В. М. Даниленко, «не позбавлена моментів логічних реконструкцій»⁷, тобто в основу виділення деяких етапів покладено не стратиграфічні спостереження, а дані типологічного аналізу. Сказане стосується, насамперед, поділу всіх досамчинських матеріалів на три фази — скибинецьку, соколецьку і печерську. Правда, В. М. Даниленко говорить, що ним на Митьковому острові відзначено факт прямої стратиграфії, де матеріали скибинецької фази нижче печерської, але на кресленнях, наведених у праці, переконатись в цьому важко. Останні, на жаль, виконані дуже схематично, без масштабу й точного позначення шарів⁸. Ті самі недоліки властиві і для польових креслень, що зберігаються в науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

Повний перегляд матеріалів Базькового і Митькового островів, проведено нами відразу після розкопок цих пам'яток (1959 р.), зіставлення глибин залягання всіх керамічних знахідок з горизонтами нашарувань стоянок переконує нас в тому, що стерильні прошарки між «горизонтами» залягання різночасних матеріалів повністю відсутні. Не простежується тут, зокрема, стратиграфія в заляганні керамічних решток скибинецького і печерського горизонтів, що стверджується автором розкопок. Всі досамчинські матеріали лежать фактично поряд в рамках однієї глибини.

Щодо стратиграфії, яка б свідчила про відношення соколецьких матеріалів до скибинецьких і печерських, то остання не вказується навіть автором розкопок. Отже, стверджувана В. М. Даниленком послідовність фаз — скибинецька — соколецька — печерська — стратиграфічно ніде не обґрутовується, створена вона виключно на підставі типологічних даних та, очевидно, «логічних реконструкцій».

Неправомірність виділення серед досамчинських матеріалів трьох фаз на Південному Бузі і двох (ІІ і ІІІ) у Подністров'ї особливо яскраво виступає при зіставленні викладок В. І. Маркевича і В. М. Даниленка, що аргументують це положення. Як уже зазначалося, другий етап буго-дністровської культури на Дністрі (Сороки 2/1), поставленій Маркевичем раніше третього (Сороки 1/16) лише на тій підставі, що в першому випадку не знайдено лощених мисок (чаш) крішського типу. Але на поселеннях соко-

* Тут і далі чисельник означає номер стоянки, а знаменник — номер шару чи горизонту на ній.

** В. І. Маркевич на поселенні Сороки I виділяє, правда, два «горизонти» — 1a і 1b, але цей поділ, зроблено уже в лабораторних умовах (за типологічними ознаками кераміки і стратиграфією), в повному розумінні цього слова назвати важко. В першій публікації цих знахідок вони розглядалися автором ще в рамках одного шару (див.: В. І. Маркевич. Неолитическая стоянка...).

леської фази Побужжя, з якою В. І. Маркевич синхронізує пам'ятки II етапу, такі мисливської фази⁹. Отже, на Дністрі вони поки що просто не виявлені. Деяке переважання в скибінецьких і соколецьких колекціях гостродонного посуду¹⁰, що покладено В. М. Даниленком в основу їх хронологічного пріоритету над пам'ятками «печерського» типу, на наш погляд, ще не може бути вирішальним доказом цього. По-перше, на деяких суміжних територіях України гостродонний посуд є основною формою протягом всього неоліту і навіть мідного віку. По-друге, менший відсоток плоскодонних горщиків на Південному Бузі, можливо, слід пояснити незначною кількістю пам'яток скибінецької і соколецької фаз (скибінецькі матеріали, наприклад, виділені тільки на двох стоянках, а соколецькі,— по-суті, на одному пункті). Підтвердженням цьому є матеріали Подністров'я, де, наприклад, в першому шарі Сорок 2, який хронологічно зіставляють з соколецькою фазою Побужжя, виявлено більше плоскодонних горщиків, ніж гостродонних¹¹. Привертає увагу і той факт, що з точки зору елементів і мотивів орнаменту, досконалості форм посуду соколецької і скибінецької фаз мало чим відрізняються від печерського посуду.

Існують також розходження між В. І. Маркевичем і В. М. Даниленком і в тумані хронологічного місця окремих буго-дністровських поселень. Так, наприклад, матеріали II етапу на Дністрі (Сороки 1/16) В. І. Маркевич відносить до середнього періоду культури і зіставляє з печерською фазою, а В. М. Даниленко датує ще соколецькою фазою, тобто відносить до раннього періоду культури.

Таким чином, для хронологічного членування досамчинських пам'яток на дві (Маркевич) чи три (Даниленко) фази достатні підстави відсутні. Те саме, очевидно, слід скласти і про виділення в пізньому неоліті культури Побужжя «хмельницької» фази, матеріал якої бідний, різотиповий і стратиграфічно не виділений.

Закінчуєчи розгляд питання періодизації пам'яток буго-дністровської культури, слід зазначити, що принцип їх хронологічного поділу як В. І. Маркевичем, так і В. М. Даниленком не позбавлений й інших помилок, в тому числі методичного порядку. Нам, зокрема, здається зовсім невірним розглядати пам'ятки всіх етапів і фаз (які можна об'єктивно виділити) як рівнозначні у їх культурно-історичному аспекті. В рецензії важко розгорнути всю аргументацію цього положення, тому обмежимося лише кількома зауваженнями. На наш погляд, помилковим є віднесення В. І. Маркевичем безкерамічних горизонтів Сорок 1, 2 з матеріалами ще фінально-мезолітичного часу до першого етапу неоліту Подністров'я. Важко вважати правильною, також спробу В. М. Даниленка об'єднати в рамках одного (середнього) періоду зовсім відмінні матеріали досамчинських стоянок (печерська фаза) з самчинськими комплексами. Логіка речей промовляє за те, що межа між раннім і середнім періодами буго-дністровського неоліту має проходити саме між досамчинськими і самчинськими пам'ятками, коли відбуваються корінні зміни в матеріальній культурі цього населення і помічається зміна культурних впливів, зокрема послаблення балканських і поселення дніпровських.

Виходячи із сказаного вище і беручи до уваги вивчення фактичного матеріалу, можна з повною на те підставою говорити поки що про наявність в розвитку буго-дністровської культури трьох основних етапів: раннього (досамчинського), середнього, або самчинського, і пізнього, савранського.

Основні етапи розвитку буго-дністровської культури

Основні етапи	Пам'ятки		Етапи і фази	
	Побужжя	Подністров'я	За В.М.Даниленком	За В.І. Маркевичем
Неоліт	Пізній (савранський)	Саврань о. Базьків	Цикінівка Сороки V	Хмельницька Савранська ?
	Середній (самчинський)	Сокільці IV верхній горизонт Самчинці	Сороки I (шар 1а)	Самчинська IV
	Ранній (досамчинський)	Печера Сокільці VI Сокільці I о. Мит'ків (нижній горизонт) о. Базьків (нижній горизонт)	Сороки I (шар 16) Сороки 2 (шар 1)	Печерська Соколецька Скибинецька III II
	Пізній мезоліт	Заньківці II	Сороки 1 (шар 2) Сороки 2 (нижній горизонт)	Докерамічний неоліт

Як в Подністров'ї, так і в Побужжі, крім того, виділяється етап докерамічних фінально-мезолітических пам'яток. Схема розподілу пам'яток за етапами, як і паралелі за періодизаціями В. І. Маркевича і В. М. Даниленка, подано у таблиці.

Зауважимо, що принцип поділу пам'яток буго-дністровської культури на три основні етапи витримано в колективній праці «Археологія Української РСР», т. 1¹². До такого висновку приходить і Р. Трінгхем, яка відносить пам'ятки піщанської фази до раннього періоду культури¹³.

На закінчення перегляду роботи В. І. Маркевича слід зробити ще кілька зауважень. Нам, здається, наприклад, слабо обґрунтованим твердження автора про те, що культура буго-дністровських поселень Подністров'я склалася на базі мезолітических пам'яток типу Атак VI і Осельви. Уважний перегляд колекцій цих, як і інших (Молодова 5, Саматівка 2, Вермітка 2), стоянок дозволяє не погодитись з автором монографії, оскільки весь характер крем'яної індустрії перелічених пам'яток носить принципово інший характер. Так, наприклад, на названих мезолітических стоянках трапляються майже виключно копсоплощадкові, переважно човноподібні нуклеуси, а в неолітических комплексах Сорок вони прямоплощадкові, часто конічні або з так званим торцевим сколюванням. В мезоліті переважають кінцеві скребки на пластинах і є велика кількість різців; у неоліті — скребки переважно на відщепах, а різців дуже мало. В комплексах типу Атак VI є вістря свідерського типу і дуже мало мікролітів геометрических форм, а на неолітических стоянках перші невідомі зовсім, а другі трапляються досить часто. Всупереч думці В. І. Маркевича ми вважаємо, що крем'яний матеріал Сороцьких докераміческих і кераміческих стоянок у генетичному плані значно більше стойть до Фрумушіцької групи і виділених за останній час М. М. Клапчукою «площанських» комплексів, ніж до Атак VI і Осельви.

Нарешті, щодо термінології крем'яних виробів. Автор монографії чомусь нерідко відходить від загальноприйнятих в науці термінів, підмінюючи їх своїми назвами, наприклад, ножеподібні пластини назовані «ножами», а ножі (пластини з ретушлю) — «строгальними ножами», або «боковими скобелями»; пластини з виймками і вкладиші кукрекського типу назовані «скобелями», перетини пластин — вкладишами. До типу «високих» трапецій відносяться вироби скірше довші, ніж високі тощо. Такі нововведення в термінології, що окремо не пояснюються автором, значно утруднюють розуміння праці.

Незважаючи на ряд зазначених недоліків, монографія В. І. Маркевича є цінним вкладом у джерелознавчу базу неоліту південного заходу Європейської частини СРСР. Вихід прадь, в яких подається монографічний опис пам'яток і культур, можна лише вітати.

Д. Я. Телегін

¹ Даниленко В. Н. Неоліт України. К., 1969; Даніленко В. М. Буго-дністровська культура.— Археологія Української РСР. К., 1971.

² Маркевич В. І. Неолітическая стоянка Сороки — Трифауцкий лес I.— Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР. Кишинев, 1964; Маркевич В. І. Исследование неолита на среднем Днестре.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 105; Маркевич В. І. Неоліт Молдавии. Автореф. канд. дис. М., 1968.

³ Даниленко В. Н. Неоліт України, с. 63.

⁴ Маркевич В. М. Буго-дністровська культура..., с. 128.

⁵ Там же, с. 140.

⁶ Там же, с. 57.

⁷ Даниленко В. Н. Неоліт України, с. 150.

⁸ Там же, рис. 26.

⁹ Там же, с. 8, 125.

¹⁰ Там же, с. 151.

¹¹ Маркевич В. І. Неоліт Молдавии, с. 13.

¹² «Археологія Української РСР». К., 1971.

¹³ Tringham R. Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000—3000. B. C. London, 1971.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Д. Я. ТЕЛЕГІН, І. П. ГУРІНЕНКО

Археологічні розвідки в околицях с. Орловець на Черкащині

Активом краєзнавців с. Орловець Городищенського району Черкаської області під керівництвом І. П. Гуріненка в околицях цього села та сусіднього Буда-Орловецького того самого району в 1972—1974 рр. виявлено значну кількість археологічних пам'яток.

Восени 1974 р. деякі частину відкритих пунктів обстежено авторами, де зібрано додатковий наземний матеріал.

Серед відкритих пам'яток є поселення трипільської культури, ямного типу, середньої бронзи, чорнолісського часу та скіфо-сарматської епохи. Нижче подаємо опис найважливіших поселень і городиць епохи міді та скіфо-сарматського часу.

Трипільських поселень виявлено сім. Два з них (в уроч. Гладунівщина та поблизу с. Буда-Орловецька) обстеженні найповніше.

В уроч. Гладунівщина на розораному полі виявлено сліди понад десяти трипільських жител, що добре відносяться по скупченню печини та знахідок. Тут зібрано чимало кераміки, зернотерок, «пращеві камені». Знайдено рогову мотику (рисунок, 1), крем'яні вкладиші серпа, тесло з рога оленя, уламок плоскої глиняної статуетки та глиняну фігурку бика чудової збереженості (рисунок, 2). Кераміка червоноглиняна, з чорним розписом. Є кухонні горщики, орнаментовані перлинами, відбитками перевитого шнура та з гребінцевим розчісуванням по вінцях.

Поселення в с. Буда-Орловець розташоване на прибережному плато струмка Себріянки. Воно перерізається Божковим Яром та новозбудованим шосе. Кілька трипільських площадок простежено у відслоненні яру та обочині шосе, іх сліди помітні на орному полі по обидва боки від дороги й яру. Всього налічено кілька десятків скучень печин на місцях житлових площадок.

Кераміка з поселень здебільшого червоноглиняна з розписним орнаментом чорною та бурою фарбами. Для іншої групи кераміки характерним є смугасте згладжування по вінцях. Цікаві фрагменти червоноглиняних мисок з зооморфними ручками (рисунок, 4). Знайдено кам'яні зернотерки видовженої форми, крем'яні відщепи, «пращеві камені», глиняна статуетка. Остання становить винятковий інтерес, оскільки вона здвоєна з двох фігурок людини, що мають спільну ногу у вигляді циліндричного стовпчика (рисунок, 3) і з'єднуються перемичкою. На кожній з них добре моделювано нижню частину тулуба, прокресленою лінією позначено два трикутника. На жаль, верхня частина обох фігурок відбита. Поверхня статуетки розписана бурою фарбою по червоному фону. Спарену подвійну статуетку в трипільській пластici виявлено вперше.

Судячи із знахідок, Буда-Орловецьке поселення належить до середнього Трипілля, а поселення в уроч. Гладунівщина може бути датоване пізнім етапом цієї культури.

В околицях с. Орловець трипільські матеріали виявлено також в урочищах Даги-рас, Розділ та ін. На схилах берега р. Мідянки, що перерізає с. Орловець, та її притоках виявлено три городища та понад десять поселень, де зібрано скіфські матеріали.

Найцікавішим і багатшим на знахідки виявилось городище в уроч. Бражине. Воно займає плато на лівому березі р. Мідянки і оточене великою Бражинською затокою та глибокими ярами — Корольковим і Лемішиним. По схилах ярів помітні сліди валів та ескарпування. Площа городища — понад 20 га. На його поверхні, на стерні, виявлено скучення кераміки, печини, кісток тварин та інші знахідки, що, очевидно, відповідають місцям житлових та господарських споруд.

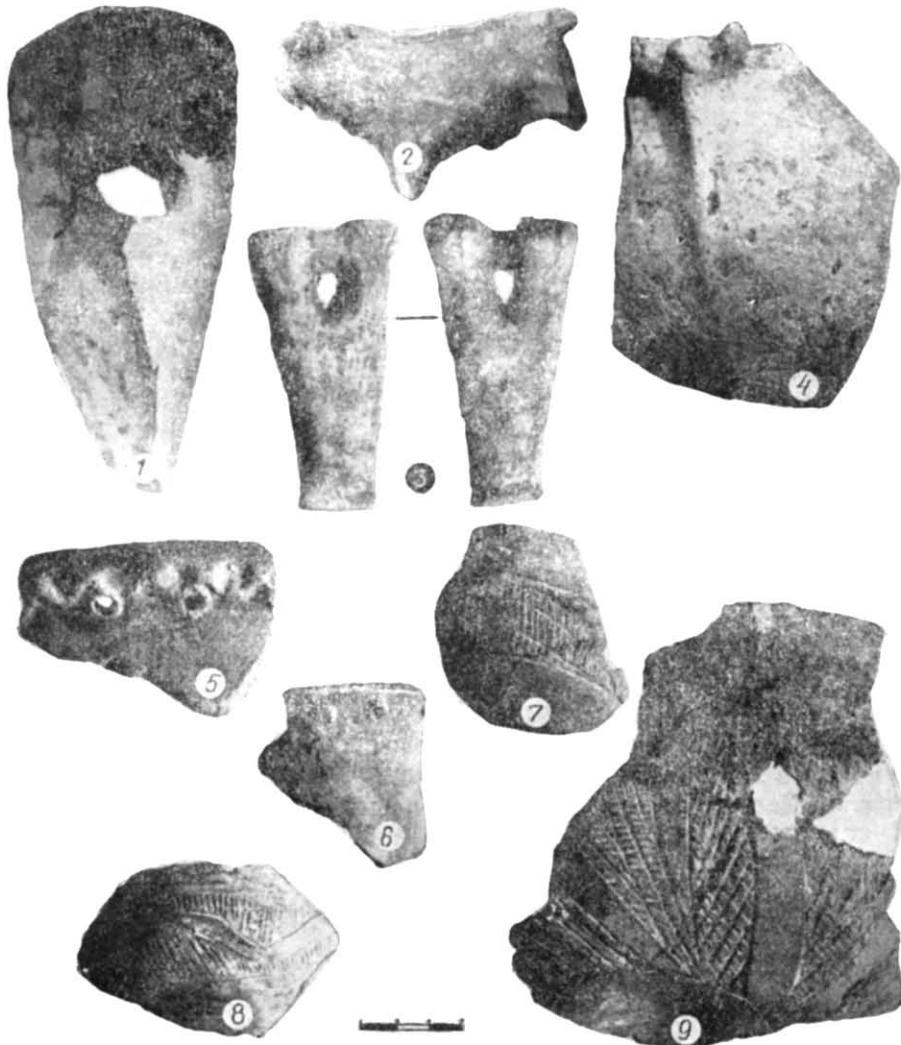
Керамікі зібрано кількасот фрагментів. Типологічно вона ділиться на дві відмінні групи: I — тонкостінну чорнолощену та II — товстостінну грубу, з шорсткою поверхнею. Тонкостінний чорнолощений посуд (чаші, кубки) орнаментовано врізним, лінійним візерунком заповненим білою пастою (рисунок, 7—9). Є фрагменти з гладким валиком і наліпами. Знайдено багато ручок різної форми. Товстостінні горщики і миски прикрашені наколами або проколами під вінцями, а також розчленованім валиком (рисунок, 6).

На площі городища зібрано понад 20 кидальних каменів кулястої форми попереchenком до 5—6 см, глиняні пряслиця, уламки зернотерок тощо.

Навколо городища є кілька селищ з аналогічними матеріалами, виявленими, зокрема, в урочищах Озюменкове, Виноград Гора, Нива Кобзаря, Анатолієве-Косогор, Окопно-Олександрівська гора, Королькове, Рябовілка тощо. Бражине городище і переважну більшість названих селищ за характером кераміки можна датувати ранньоскіфським часом. Городище в уроч. Бражине є перспективним для проведення тут розкопок.

Ранньоскіфські городища і поселення виявлено в околицях села і в інших місцях басейну р. Мідянки. Два городища розташовані на правому березі річки в урочищах Лучка-Гончарі та Дагераш. На городищі Лучка-Гончарі, крім інших знахідок, зібрано велику кількість уламків амфор.

Матеріали, аналогічні Бражиному городищу, виявлені й на інших поселеннях околиць села в урочищах Кужбине (рисунок, 5), Богурова гора, Розділ, Забродине-Коротине.

Матеріали трипільської культури (1—4) та скіфського часу (5—9) з околиць с. Орловець на Черкащині:

1, 2 — уроч. Гладунівщина; 3, 4 — Буда-Орловецька; 5 — уроч. Кужбине; 6—9 — уроч. Бражине.

не, Ферма-Дукриташ тощо. Інші матеріали виявлено під час розвідки в уроч. Попикове, розміщеному на високому схилі лівого берега р. Мідянки, проти центру с. Орловець.

Поселення займає площу близько 20 га. На ньому зібрано велику кількість фрагментів горщиків з високою шийкою, плавно відхиленими назовні вінцями, із пальцьово-нігтівими зашипами по зразу. В тісті посуду — слабі сліди шамоту, поверхня горщиків шорстка, бугриста, знайдено денце з відбитками тканини. Із керамічних знахідок в уроч. Попикове слід назвати кулясті прясля та уламки амфор. Матеріали з поселення Попикового датуються ранньосарматським часом.

Крім описаних пам'яток, в околицях с. Орловець виявлені місцезнаходження з керамікою епохи бронзи (уроч. Макаровиче-Нікодема), чорнолісько-жаботинського типу, пізньокорчуватівського (уроч. Гуневе) тощо.

Виявлені поселення і городища в околицях сел Орловець та Буда-Орловецька значно поповнили археологічну карту Черкащини, а систематичні збори знахідок на відкритих об'єктах сприяли їх збереженню й охороні.

ВАСИЛЬ ЙОСИПОВИЧ ДОВЖЕНОК

16 грудня 1976 р. після тяжкої хвороби помер завідуючий сектором слов'яно-руської і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР, доктор історичних наук, професор Довженок Василь Йосипович.

Василь Йосипович Довженок народився 24 квітня 1909 р. в селі Крапивна Стародубської волості Чернігівської губернії (нині Стародубський район Брянської області) в сім'ї селянина. В 1928—1930 рр. працював шахтарем на шахті ім. Дзержинського в Донбасі і навчався на курсах по підготовці робітничої молоді для вступу до вузів. Після закінчення музеїного відділення Київського художнього інституту в 1934 р. Василь Йосипович працював науковим співробітником Київського історичного музею, одночасно навчаючись в аспірантурі Київського державного університету на кафедрі історії України. З 1938 р. В. І. Довженок працював в Інституті археології АН УРСР і викладав у Київському педагогічному інституті курс історії СРСР. За дисертаційну роботу «Селянський рух на Правобережній Україні в 40-х роках XIX ст.» В. І. Довженку в 1940 р. присуджено вчений ступінь кандидата історичних наук, а в 1941 р. йому присвоєно звання доцента. В останній передвоєнний рік В. І. Довженок опублікував ряд наукових праць з історії України («Селянське повстання в Галичині в 1846 р.», «Селянський рух на Правобережній Україні в 40-ві роки XIX ст.» та ін.) і одночасно працював над дослідженням давньоруських археологічних пам'яток.

Під час Великої Вітчизняної війни В. І. Довженок з 1943 по 1945 р. перебував на фронти. За бойові заслуги перед Батьківщиною він був удостоєний урядових нагород.

Після Великої Вітчизняної війни В. І. Довженок продовжив роботу в Інституті археології АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника, а з 1954 р. і до кінця свого життя очолював відділ слов'яно-руської археології.

У післявоєнні роки Василь Йосипович повністю присвятив себе розв'язенню питань історії і археології давніх слов'ян і Київської Русі. Велику увагу приділяв він вивченню давньоруських міст, городищ і селищ, питанням соціально-економічного розвитку давньої Русі, проблемам формування феодалізму. В 1950 р. вийшла у світ його монографія «Військова справа в Київській Русі», ряд праць, присвячених фортифікаційній справі, системі землеробства в давній Русі, питанням матеріальної і духовної культури.

За роки наукової діяльності В. І. Довженок написав понад 100 наукових праць. За монографію «Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.» (1961 р.) йому в 1962 р. було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук. У 1967 р. Василю Йосиповичу було присвоєно звання професора. В 1966 р. вийшла монографія В. І. Довженка «Древньоруське місто Воїнь», присвячена одній з визначних пам'яток Подніпров'я XI—XII ст.

Поряд з науковою роботою В. Й. Довженок проводив велику експедиційну діяльність. Під його керівництвом здійснено розкопки таких відомих ранньослов'янських і давньоруських пам'яток, як Сахнівка, Іванківці, Комарівка, Вишгород, Волинцеве, Войнь, Чучин, хутір Половецький та ін.

Займаючись науково-дослідною роботою, Василь Йосипович водночас проводив велику науково-організаційну, педагогічну, лекторську, громадську діяльність. Під його керівництвом успішно захистили дисертації понад десяти археологів-славістів. Визнанням заслуг В. Й. Довженка перед славістичною наукою було обрання його в 1965 р. на I конгресі слов'янської археології у Варшаві віце-президентом Міжнародної унії археологів-славістів. В. Й. Довженок за заслуги в розвитку науки нагороджений орденом «Знак пошани».

В. Й. Довженок залишиться в пам'яті товаришів як визначний дослідник, скромна і доброзичлива людина, науковий доробок якого ще довго буде служити на благо вітчизняної і світової науки.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ДГС — Древности Геродотовой Скифии
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАР — Материалы по археологии России
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ОАК — Отчеты Археологической комиссии
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СГАИМК — Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
- ТЗС — Труды по знаковым системам
Труды ГИМа — Труды Государственного Исторического музея
УІЖ — Український історичний журнал
AM — Archeologia Moldovei
BCH — Bulletin de Correspondance Hellenique
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche
WA — Wiadomości archeologiczne

ЗМІСТ

Статті

Смирнова Г. І. (Ленінград). Щодо поховального характеру ранньоскіфських пам'яток поблизу сіл Долиняни, Новосілки, Білоусівки	3
Безсонова С. С. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи	11
Пачкова С. П. Поселення поблизу с. Круглик на Буковині	24

Публікації та повідомлення

Заверняєв Ф. М. (Брянськ). Крем'яні заготовки середньопалеолітичного місцевознайдення Хотильове	36
Артеменко І. І., Смирнов О. С. Партизанське — багатошарова пам'ятка на Брянщині	48
Ковпаненко Г. Т., Левченко Б. М. Скіфський меч з с. Медвин	60
Савовський І. П. Нові сарматські поховання на Запоріжжі	61
Козак Д. Н. Підберізці — поселення пшеворської культури на Львівщині	71
Беляєва С. О., Недопако Д. П., Москаленко Н. П. Про середньовічне чавуноливарне виробництво	78

Критика та бібліографія

Телегін Д. Я. В. И. Маркевич. Буго-Днестровская культура на территории Молдавии	88
---	----

Охорона археологічних пам'яток

Телегін Д. Я., Гуріненко І. П. Археологічні розвідки в околицях с. Орловець на Черкащині	92
Василь Йосипович Довженок	94
Список скорочень	96

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Смирнова Г. И. (Ленинград). К вопросу о погребальном характере раннескифских памятников у сел Долыняны, Новоселки, Белоусовка	10
Бессонова С. С. Образ собаки-птицы в искусстве Северного Причерноморья скифской эпохи	24
Пачкова С. П. Поселение близ с. Круглик на Буковине	35

Публикации и сообщения

Заверняев Ф. М. (Брянск). Кремневые заготовки среднепалеолитического местонахождения Хотылево	48
Артеменко И. И., Смирнов А. С. Партизанское — многослойный памятник на Брянщине	60
Ковпаненко Г. Т., Левченко Б. М. Скифский меч из с. Медвин	61
Савовский И. П. Новые сарматские погребения на Запорожье	70
Козак Д. Н. Подберезцы — поселение пшеворской культуры на Львовщине	78
Беляева С. А., Недопако Д. П., Москаленко Н. П. О средневековом чугунолитейном производстве	87

Критика и библиография

Телегин Д. Я. В. И. Маркевич. Буго-Днестровская культура на территории Молдавии	88
---	----

Охрана археологических памятников

Телегин Д. Я., Гуриенко И. П. Археологические разведки в окрестностях с. Орловец на Черкасчине	92
Василий Иосипович Довженок	94
Список сокращений	96

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны памятников
истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

23

Республиканский межведомственный сборник
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології Академії наук Української РСР

Редактор *Л. Л. Ващенко.* Художній редактор
С. П. Квітка. Технічний редактор *Г. Р. Боднер.* Коректор
Я. М. Зубко.

Інформ. бланк № 1194

Здано до набору 6.01.77. Підп. до друку 19.09.77.
БФ 00771. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн.
Вис. друк. 7м, друк. арк. 8,75. Обл.-вид. арк. 8,59.
Тираж 1000. Зам. 7-13. Ціна 1 крб.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП,
вул. Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, Київ, Репіна, 4.

ВИПРАВЛЕННЯ

У 21-му випуску «Археології»
трапилися помилки.

У статті С. С. Безсонової, Д. С. Раєвського
«Золота пластина із Сахнівки» на стор. 41 (при-
мітка*) надруковано: «...знайдено багатий скарб
коштовностей VII—VIII ст.». Слід читати: «...знай-
дено багатий скарб коштовностей XII—XIII ст.».

На стор. 46, 24-й рядок зверху надруковано:
«...що автор уникає...». Слід читати: «...що автор
не уникає...»

«НАУКОВА ДУМКА»